

মন আৰু মন

ৰাম গোস্বামী

গুৱাহাটী বুক ষ্টল

গুৱাহাটী-৭৮১০০০

MON
ARU
MON

■ A study of Six famous books which have a
■ Great and continuing impact on Human
■ thought and action, not for a single Nation,
■ but for a major segment of the World;
■ written by Ram Goswamee and Published by
■ Bangshidhar Sarmah, M/s. Gauhati Book
■ Stall, Gauhati-3. Price Rupees Eight only.

। প্রকাশক : শ্রীবংশীধৰ শৰ্মা • গুৱাহাটী বুক ষ্টল • মিলগুৰুবা • গুৱাহাটী-৩

। প্রথম প্রকাশ: জুলাই, ১৯৭৬ চন।

। বেটুপাতৰ ছবি আৰু অনঙ্গছবি : বেণু মিত্ৰ।

। ছপা : শ্রীঅজিত কুমাৰ বৰা • শ্রীসাবিতা প্রিণ্টিং • দোৰ লেন • কলিকতা-৬।

। বহা : শ্রীশিবসায়ন ঘোষ • অৰা বাইডিং ওৱাৰ্কচ • কলিকতা-৬।

। মূল্য : আঠ টকা মাথোন।

বাব মবন আৰু প্ৰেৰণাত মই প্ৰাৰ্থনাতিক হবলৈ
হুৰিখা পালোঁ, ডাঙৰ দাদা ঐগোবিন্দ চন্দ্ৰ
গোহাৰীলৈ (বাপদাদা) মন আৰু মন আগবঢ়ালোঁ ।

॥ ভূমিকা ॥

‘মন আৰু মন,’ ‘শাসন,’ ‘প্ৰতিভাৰ অভিব্যক্তি,’ ‘শান্তি আৰু সমৰ,’ গ্ৰন্থখনৰ নামকৰণ লৈ কিমান বে নাম ওলাল। শেষত গৈ কিন্তু, প্ৰথমতে ভবা “মন আৰু মন” নামটোৱেই মনলৈ উলটি আহিল।

জ্ঞানৰ সন্ধান মানুহৰ চিৰন্তন অধিকাৰ, মনে এই সনাতন সন্ধান আবিষ্কাৰ কৰে। মন বুৰপ্ৰসাবী, কেতিয়াবা বুৰ দিগন্তলৈ পাখি মেলি দৌৰ মাৰে, আকৌ কেতিয়াবা নিজৰ ভিতৰতে ধ্যানস্থ হৈ বহি থাকে। মানুহৰ মন, তেওঁৰ সংবেদন-শীলতাৰ দৰে কিছুমান ধাৰণাৰ বশীভূত। এটা ধাৰণাকে লৈ মন বেছিদিন স্থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰে। কেতিয়াবা আশাস, কেতিয়াবা ইয়তো আশঙ্কাৰ সৃষ্টি কৰি মনে বিস্ময়ৰ পূৰ্ণতা কৰে, আলোড়ন জগাই তোলে। মনৰ মাজেদি বিকলিত হয় প্ৰতিভাৰ। প্ৰতিভাৰ কাম হ’ল, ধাৰণাৰ এক নতুন দিশৰ পৰিচয় দাঙি ধৰি এনে কিছুমান বস্তু-বিষয়ৰ সংযোগ আবিষ্কাৰ কৰা, যিবোৰ আগেয়ে কামো চিন্তাতে সোমোৱা নাছিল।

প্ৰতিভাৰ দাবীৰূপে জন্ম লাভ কৰে সাহিত্যই, কোনোৱে লিখে ইতিহাস, কোনোৱে সাহিত্য, বিজ্ঞান, কোনোৱে ইয়তো লিখে জীৱন বহুস্ত। সাহিত্যই জন্ম দিয়ে কবি, শিল্পী, লেখক, দাৰ্শনিক, বৈজ্ঞানিক, সমালোচক আৰু অনেকক। সাহিত্য মনৰ দাপোণ আৰু জীৱনক লৈয়ে সাহিত্যৰ সৃষ্টি। জীৱন-জিজ্ঞাসাৰ ভিতৰেহি সাহিত্যই নু-গভীৰ বেদনা, সীমাহীন অভূতপূৰ্ণ, অন্তৰীণ বিস্ময়কৰ কৰণ ছবি অঙ্কন কৰে। সাহিত্যই দৃঢ়তা লাভ কৰে মন আৰু বুদ্ধিৰ অৰ্থপূৰ্ণ ব্যৱহাৰত। কিন্তু অপব্যৱহাৰত, সাহিত্যই বাস্তৱ ধৰ্ম ত্যাগ কৰি অদ্ভুত কল্পনাৰে উদ্ভেজনা সৃষ্টি কৰে, আনে (বিশৃঙ্খলা, অনিশ্চয়তা। বিখ্যাত দাৰ্শনিক মাটিন হাবছিয়ে কবৰ দৰে, “বিসৰল লোকে এনে সাহিত্য বচনা কৰে তেওঁলোক বিশ্বাসহীন ব্যক্তি, তেওঁলোকৰ মন কুণ্ঠনৰে ভৰপূৰ।”

কেহেনডাৰ “স্বত্বগ্ৰন্থ”, লেবেক “লেডী চাৰ্চাৰ্লিছ লাভাৰ”, হিটলাৰ “মাইন-কাফ্”, লুইজী পিবাণ্ডেলোৰ “এজন বাটাকাৰৰ সন্ধানত ছটা চৰিত্ৰ”, কাৰ্লমাক্স “দাস কেণিটেল”, কচোৰ “আত্মবীকাৰ” প্ৰভৃতি গ্ৰন্থৰ ভিতৰেহি তেওঁলোকৰ ধ্যান-ধাৰণা, চিন্তা-বুদ্ধি, আশা-আকাঙ্ক্ষা প্ৰতিফলিত হৈছে। এইবোৰে আমাৰ জন্ম-মন পূৰ্ণ বৰকাট মাখাকে। প্ৰেম-প্ৰীতি, ব্যৰ্থতা-বিতোহ, অভিমান-অভিমানৰ বিপুল সমাবেশত এই গ্ৰন্থমূহে বিষয়বস্তুৰ অবিচ্ছিন্নৰূপে হান পাইছে আৰু বৰ্তমান দুখতো এইবোৰৰ সূচা কৰা নাই। নানা অভিব্যক্তি আৰু প্ৰচুৰ নিকাৰ সম্বন্ধীয় হৈয়ো

শত সহস্ৰ পাঠকৰ ওচৰত এইবোৰ গ্ৰন্থই 'ক্লাচিকেল' স্বৰূপে সমাদৰ লাভ কৰিছে। কোৱা বাহুল্য যে এই বিষয়বিখ্যাত গ্ৰন্থসমূহৰ আলোচনা ভাৰতীয় আন আন ভাষাত অনেক ওলাইছে।

"মন আৰু মন"ত এই গ্ৰন্থ কেইখনৰ এটি আলোচনা দাঙি ধৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। প্ৰকাশভঙ্গী আৰু আলোচনা প্ৰসঙ্গত বে আলৌপাহ বৈ যোৱা নাই, এনে নহয়। উংসাহী, উৎসাহ আৰু বসিক পাঠকে সম্বন্ধৰতাৰে গ্ৰন্থখনক আদৰৰ চকুৰে চালে আমাৰ পৰিভ্ৰম সাৰ্থক হ'ব।

গ্ৰন্থখনি ছপাৰ উপযোগী কৰি পৰৰ আগ্ৰহেৰে নকল কৰি বিয়াৰ বাবে বাজ্যিক কেন্দ্ৰীয় পুথিভঁৰালৰ শ্ৰীসমৰ দাস, শ্ৰীলক্ষা দাস আৰু ডিব্ৰুগড় জিলা পুথিভঁৰালৰ শ্ৰীমতী তৰুণী হাজৰিকা মোৰ শলাগৰ পাত্ৰ। বিশিষ্ট সাহিত্যিক, অধ্যাপক অক্ষয় ডঃ প্ৰফুল্লৰত্ন গোস্বামীয়ে এই গ্ৰন্থ ছপা কৰি উলিওৱাত মোক উৎসাহ দিছিল। 'কচোৰ আত্মবীকাৰ' নামৰ প্ৰৱন্ধটো প্ৰকৃততে তেখেতৰ পৰামৰ্শতে লিখা হৈছে। তথা-পাতিৰ সংগ্ৰহত, আলোচনাৰ আলোচ্যগ্ৰন্থৰ অনুসন্ধানত বাজ্যিক কেন্দ্ৰীয় পুথি-ভঁৰালৰ তথা আৰু গবেষণা শাখাৰ গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীহৰ্গাপ্ৰসাদ ভাগৱতীয়ে মোক বিত্তৰ সহায় কৰিছে। তেওঁলৈ মোৰ আন্তৰিক ধন্যবাদ জনালোঁ।

প্ৰৱন্ধকেইটা প্ৰকাশৰ বাবে বহুদিনৰে পৰা মোক উৎসাহিত কৰিছিল মোৰ সহকৰ্মী, চিনিদৰ ডিপুটি লাইব্ৰেৰীয়ান শ্ৰীঅক্ষয় বৰকটকীয়ে আৰু বহুতো স্নান্যবান আলোপ-আলোচনাৰে সহায় কৰিছিল হবিখ্যাত নাট্যকাৰ, সাহিত্যিক শ্ৰীমতী প্ৰসাদ বৰুৱাই। এই দুয়ো গৰাকী শুভাকাঙ্ক্ষীলৈ মোৰ আন্তৰিক ধন্যবাদ আগবঢ়ালোঁ। মোৰ সহকৰ্মী শ্ৰীমতী জিনু গোস্বামীয়ে প্ৰবন্ধকেইটা লিখোঁতে মোক প্ৰেৰণা যোগাইছিল। তেওঁৰো এই চলতে শলাগ ল'লোঁ।

শুভাৰ্থাটো বুক ষ্টলৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীবলীধৰ শৰ্মাই গ্ৰন্থখন ছপাই বিচাৰ দাখিল বহন কৰিছে। অসমীয়া ভাষা-জননীৰ সেৱাত এইজন উৎসাহী পুথি প্ৰকাশকে যি অপৰিসীম নিষ্ঠা আৰু আগ্ৰহেৰে নিজকে ব্ৰতী কৰিছে তাৰ বাবে তেওঁ সকলোৰে প্ৰশংসাৰ পাত্ৰ। কিতাপখনিৰ বেটুপাত আঁকিছে জনপ্ৰিয় শিল্পী বেনু মিজাই আৰু ভিতৰৰ ছবিকইখন ট্ৰাক-টাক কৰি দিছে শিষ্যব্ৰত গোস্বামীয়ে। দুয়োজনলৈ মোৰ ধন্যবাদ জনাইছোঁ। ইতি—

—ৰাম গোস্বামী

কেহেবতায় শ্বুভিগ্ৰহ	...	৯
লেটী চাটামিজ লাভাব	...	২৮
হাইন কাক্	...	৫২
একক শিককব সম্বানত হটা চকি	...	৭৩
হান কেশিটেল	...	৭৮
কচোব আত্মবীকাব	...	১০১

বিশ্বসাহিত্যত বিম্বপূৰ্ণ বচনাবলী :

কেছেনতাৰ স্তুতিগ্ৰন্থ

বিশ্বসাহিত্যত বিম্বপূৰ্ণ সূচনা কৰা লিখকসকলৰ বচনাবলীয়ে
বুগবুগান্তৰ ধৰি অবিস্মৰণীয় কীৰ্তি অৰ্জন কৰি আহিছে। বিশ্ব
চিহ্নন্তন বিম্বপূৰ্ণ স্বৰূপে এইবোৰ বচনাই মানৱ-মনক আনন্দৰ সমস্ত
যোগাই আহিছে। লিখাৰ পৃথক দৃষ্টিভঙ্গীয়ে নাইবা স্থান, কাল,
পাৰ্শ্ব-পাত্ৰীৰ প্ৰাচীনতাই এইবোৰ বচনাৰ মূল্য হ্ৰাস কৰিব পৰা
নাই।

জীৱনত যেনেকৈ সৌন্দৰ্য্য আছে, কদৰ্য্যতা আছে, ভাল-বেয়া
আছে, সাহিত্যতো তেনেকৈয়ে কঢ়িবাখবো বিজ্ঞিততা আছে।
সাহিত্যত স্নানতা অস্নানতা সম্পৰ্কে দুগ দুগ ধৰি বাদানুবাদ চলি
আহিছে। বাইবলৰ স্ব-বচিত আশ্চৰ্য্যকথাৰ লিখকৰ উচ্চাখল জীৱন-
কাহিনী সোমাই থকাত প্ৰকাশকে অস্নানতাৰ অভিযোগত অভিযুক্ত
হোৱাৰ ভয়ত লিখকৰ মূল পাণ্ডুলিপি অগ্নিত দাহ কৰা নিদাক্ষণ
কাহিনী পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। এনেকুৱা বহুত দৃষ্টান্ত সাহিত্য-
জগতত বিচাৰি পাব পাৰি।

বিশ্ববিখ্যাত প্ৰায়বিলাক গ্ৰন্থতে বৌদ আবেদন সৌন্দৰ্য্য নহয়।
সৃষ্টিৰ অবিচ্ছেদ্য অঙ্গস্বৰূপে যদি 'চেন্স'ৰ মূল্য আছে, তেন্তে গ্ৰন্থত
সাহিত্য সৃষ্টিত চেন্সৰ অৱতাবণা নিম্নলিখিত হ'ব নোৱাৰে। পুণ্যৰ
বিচাৰ কৰোঁতে পাপৰ, ভালৰ বিচাৰ কৰোঁতে বেয়াৰ, ধৰ্ম্মৰ আশংকতা

কৰোঁতে অধৰ্মৰ, সংচিন্তাৰ বিপ্লৱণ কৰোঁতে অসং চিন্তাৰ অৱতাবণা যেনেকৈ অযুক্তিকৰ বুলি কব নোৱাৰি সেইদৰে জীৱনৰ বাস্তৱ ৰূপ এৰি অকল কল্পনাতে সাহিত্যৰ বিচাৰ হ'ব নোৱাৰে। সাহিত্য জীৱনৰ প্ৰতিফলন। মানুহক সম্পূৰ্ণ কৰি আঁকিবলৈ কৰা চেষ্টাৰ কাৰণে লিখকে অন্তঃস্থল বিচাৰি অনেক দূৰলৈ যাব লগাত পৰে। অৱশ্যে সাহিত্যত ব্যক্তিচাৰ কোনেও কামনা নকৰে। লিখকসকলৰ নৈতিক দায়িত্বৰ বুজা-পৰাব ওপৰতে, সমাজৰ প্ৰতি থকা কৰ্তব্যৰ ভিত্তিতে শক্তিবান সাহিত্য সৃষ্টি হোৱাটো সকলোৱে বাঞ্ছা কৰে। এনে সাহিত্যৰ যোগেদি সমাজৰ মানদণ্ড ওখ স্থানলৈ যাব পাৰে।

এই পৃথিবীত কোনো কোনো লোকে অতিবিস্তৃত শক্তি লৈ জন্ম গ্ৰহণ কৰে। তেওঁলোকে উদ্ধাপাতৰ দৰে আশ্চৰ্য্য প্ৰতিভাৰ চিনাকি দি আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰে। যিমান দিন জীয়াই থাকে এওঁলোকৰ বিশ্বয়কৰ জীৱন ঘটনাই প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিক, সমাজ বন্ধনক বিচলিত কৰি তোলে। কেতিয়াবা সমাজৰ কঠোৰ সমালোচনাত এওঁলোক ক্ষত-বিক্ষত হৈ জীৱন যুদ্ধত পৰাজয়ৰ গ্লানি বহন কৰি বিজোহী হৈ উঠে। এওঁলোকে বিশ্বস্থল জীৱনৰ ককণ গাথা, পৰাজয়ৰ মৰ্মাস্তিক কাহিনী, দুখ, কষ্ট, বঞ্চনা, হতাশাৰ নিদাকণ প্ৰতিচ্ছবি বলিষ্ঠ লিখনীৰে প্ৰকাশ কৰে। চাৰ্ভেচ্ছি, ডিক্কা, ষ্টান, হুগো, ছুমা, বালজাক, ভলটেয়াৰ, কেছেমভা, লবেঞ্চ, অদ্ভাৰ ওৱাইন্ড আদিৰ জীৱন কাহিনী ককণ বসেৰেই ভৰপূৰ। এওঁলোকৰ জীৱন-গাথা বৈচিত্ৰ্যময়। মানৱ-মনৰ ভাবনা-চিন্তা, কামনা-বাসনা, ব্যৰ্থতা, হাহাকাৰ, হতাশা বিপৰ্য্যয় উজাৰি দি এওঁলোকে জীৱনৰ কাহিনী লিখি গৈছে। বালজাকে “হিউমেন কমেডি” লিখিছিল মানুহৰ লগত মানুহ স্বৰূপে চিনাকি দি, ছুমাই “থি মাক্কেটিয়াৰ্চ” লিখিছিল জীৱনৰ লগত জীৱন যোগদান কৰাৰ বহুস্ত উল্কাটন কৰি, ডিক্কাৰ হুগোৰ “লে বিজাৰেবল” বঙীৰ বোৱনৰ অশ্লি লব্ধপ, লবেঞ্চ “লেডী চাৰ্ভাৰ্জি লাভাৰ” পৃথিবীব্যাপী আলোড়ন কৰা এখন বোমাটিক

উপভাস। গোটেই জীৱনৰ বিপৰ্য্যয়ৰ ভিতৰেদি লৰেকে লিখিছিল “লেডী চাৰ্চাৰ্জি লাভাৰ”। বিশ্ববৰ্ণ্য লিও টলষ্টয়ৰ “দি ক্লৱিং চাৰ চোনাভা” এখন মানৱধৰ্মী গ্ৰন্থ। সমাজৰ নিষ্কা, বিজ্ঞপ আৰু কটুভাৱে লিও টলষ্টয়ৰ শিল্পীমনক বিজ্ঞোহী কৰি তুলিছিল। সমাজৰ অধঃপতনমুখী ৰূপটো অঙ্কণ কৰোঁতে টলষ্টয়ে যৌন অহুত্বতক নিয়ন্ত্ৰণ নকৰাত সমাজখনে গবজি উঠিছিল। লিখকক অবাধ প্ৰেমৰ গৃষ্ঠপোষক বুলি ভংগনা কৰা হৈছিল। টলষ্টয়ৰ প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ “আনা কাৰেনিনা”ত লিখকৰ যৌৱন সঙ্গীত প্ৰৱাহিত হৈছে, সেইদৰে “ওৱাৰ এণ্ড পিচ”ত জীৱন চিত্ৰৰ অল্পম কাহিনী প্ৰকাশ পাইছে। ইয়াৰ আঘাতৰ প্ৰতিৰোধৰ বাবে আঘাত, হিংসাৰ প্ৰত্যুত্তৰ স্বৰূপে প্ৰচণ্ড প্ৰতিহিংসাৰ মনোভাৱ প্ৰতিকলিত হোৱা নাই। “ওৱাৰ এণ্ড পিচ”ত টলষ্টয়ে মৃত্যুৰ ভিতৰেদি অহুত্বৰ, হিংসাৰ মাজেদি অহিংসাৰ, অন্ধকাৰৰ পৰা পোহৰৰ সন্ধান দিছিল। “ওৱাৰ এণ্ড পিচ”ৰ দৰে জীৱন মহাকাব্য লিখিও জীৱিত অৱস্থাত টলষ্টয়ে অকণো সুখ, অকণো শাস্তি লাভ কৰিব নোৱাৰিলে। স্ত্ৰীৰ লগত মনোমালিন্য, দাম্পত্য জীৱনৰ মৰ্মান্তিক বেদনা, আদৰ্শৰ লক্ষ্যত উপস্থিত হব নোৱাৰাত কঠোৰ লাঞ্ছনা টলষ্টয়ৰ ভাগ্যত লিখা আছিল। প্ৰচলিত ধৰ্ম ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে মত প্ৰকাশ কৰাত টলষ্টয়ক ধৰ্মীয় অহুত্বানৰ পৰা চিৰ নিৰ্বাসন দিয়া হ’ল, বাষ্ট্ৰই তেওঁক শত্ৰুৰূপে গণ্য কৰিলে। সমাজ, বাষ্ট্ৰ, সংসাৰ আনকি নিজ অতীতৰ পৰাও নিৰ্বাসিত হৈ টলষ্টয় নিঃসঙ্গ ৰাজ্যৰ ৰাজী হৈ পৰিছিল।

এমুগৰো আগতে প্ৰকাশ হোৱা, “Casanova’s Memoirs” এখন বিশ্বয়পূৰ্ণ জীৱন কাহিনী।

১৮ শতিকাৰ বিচিত্ৰ ঘটনা, পাবিণাৰ্থিক অৱস্থা, সামাজিক ব্যৱস্থা, শিক্ষা, বংশৰ ইতিবৃত্ত আদিৰে ভৰপূৰ কেছেনভাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ বিশ্বসাহিত্যত আলোড়নকাৰী বলিষ্ঠ কন্যাবলী। হাতেলিখা অৱস্থাতে এই গ্ৰন্থই বহু মহলত জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিছিল।

বাককৌৰৱ লিগ্নে, কাউণ্ট চেল্‌ম'ৰ আদিয়ে কেহেনভাৰ লিখনী পঢ়ি অভিভূত হৈ পৰিছিল।

প্ৰতিভা বিগ্ৰেৰণ কঠিন সমস্যা। যাৰ জীৱনকাহিনী অসংকত জীৱন ঘটনাৰে ভৰপূৰ, যাৰ প্ৰতিভা হতাশা, বেদনা আৰু অন্ধকাৰেৰে ক্ষত-বিক্ষত, দ্বীলোক প্ৰীতি, জুৱা, ধাৰ, প্ৰতিক্ৰিয়াশীল, কুংচিৰ আৰু ছবাবোগ্য ব্যাধি বিসকল সাহিত্যিকৰ বা শিল্পীৰ আজীৱন সহচৰী, তেনে ব্যক্তিৰ প্ৰতিভা বিগ্ৰেৰণ সহজ কাম নহয়। এওঁলোকৰ ব্যক্তিগত জীৱন বিশৃঙ্খল ঘটনাৰে প্ৰভাৱান্বিত, সাহিত্য বচনাত এওঁলোকৰ যুড্-অছায়া। কিন্তু দৃষ্টিশক্তি সুস্পষ্ট আৰু সুগভীৰ। জুৱাত, আঙুতাত, যথাসৰ্বস্ব হেৰুৱাই আহি অল্পতাপৰ জ্বালাত দগ্ধ হৈ যেতিয়া লিখিবলৈ কলম ধৰে তেতিয়া এইজনেই হৈ পৰে শৃঙ্খলাবদ্ধ সাহিত্যিক। ব্যক্তিজীৱনৰ দৃষ্টিভঙ্গী হৈ পৰে তেওঁৰ অপৰিহাৰ্য্য অল্পপ্ৰেৰণা। কেহেনভা আছিল এই প্ৰকাৰৰ সাহিত্যিক।

প্ৰেমাসক্তৰ বাবে কেহেনভা আছিল উপকথা স্বৰূপ। ইয়াৰ বসপান কৰোঁতাসকলে কেহেনভাৰ জীৱন কাহিনীক অপূৰ্ণ বৰ্ণনাৰে প্ৰশংসা কৰি গৈছে।

১৮ শতিকাৰ ইউৰোপৰ বিষয়ে লিখা কেহেনভাৰ জীৱন-কাহিনী প্ৰকৃততে 'বিশ্বকোষ' বুলি বৰ্ণনা কৰিব পাৰি। তেওঁৰ এই স্মৃতি-গ্ৰন্থ ইয়াৰ এক তৃতীয়াংশ ঘটনাৰে ভৰপূৰ। ইউৰোপৰ প্ৰায়বোৰ দেশলৈকে কেহেনভা গৈছিল, প্ৰায়বোৰ বিখ্যাত ঘটনাৰে বুজ লৈছিল। তিনি কুৰি বছৰৰ বিশৃঙ্খল জীৱন অভিযানত কবি কেহেনভাই বহেমিয়ান কাউণ্ট এজনৰ ব্যক্তিগত গ্ৰন্থালয়ত গ্ৰন্থাগাৰিক স্বৰূপে কামত ভৰ্তি হৈ বিখ্যাত গ্ৰন্থ "মেময়ৰ্চ" লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰে। জীৱনৰ শেষ ছবাবডলিত তৰি দি শেষ জীৱনৰ বাৰ্ধক্য জড়িত বেদনাৰে কেহেনভাই জীৱনকাহিনী লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰে। তিনি কুৰি বছৰতো কেহেনভাই অল্পতাপৰাশ্ৰিত ৪৭ বছৰ অভিযানত কৰা বঙীন বোৱনৰ ইতিবৃত্ত আশ্চৰ্যজনক বৰ্ণনা কৰিছে। বাৰ্ধক্যই

ভেঁওৰ প্ৰতিভাক বিকল কবিতা নোৱাৰিলে, জড়তাৰ হাতৰ পৰা
কলম খুলকি নগৰিল।

কেছেনভাই ভেঁওৰ জীৱন কাহিনীত নিজ জীৱনৰ বিক্ষিপ্ত
ঘটনাবলী লিখিয়েই কান্ত হোৱা নাই। ইয়াত ভেঁও জন্ম গ্ৰহণ কৰা
দেশখনৰ ৰাজকুঁৱৰী, লিগিৰী, বাৰুনা আদিবো চৰিত্ৰ অঙ্কণ কৰিছে।
ৰাজকৈদৰ স্বৰূপ বেমেজালি, কলকেৰে পৰিপূৰ্ণ ভিতৰুৱা অৱস্থা,
ঘোঁৰা গাড়ী চালকৰ প্ৰশয় কীৰ্ত্তিৰ ভূমিকা কেছেনভাৰ আত্মচৰিত্তত
ঠাই পাইছে। আনহাতে ১৮ শতিকাৰ দাৰ্শনিক, লিখক, শিল্পী-
সকলৰো আলোচনা এই গ্ৰন্থত প্ৰকাশ পাইছে। সেই সময়ৰ
ৰজমঞ্চ, ককি দোকান, বেণ্ডালগু, অভিযাণালা, বৃত্তাগীতৰ আভা,
ৰাজকাৰো, উদাসীন ধৰ্ম্মজাজকসকলৰ বাসস্থান, শিৱীৰাসিনী-
কুমাৰীসকলৰ চৰিত্ৰাৱলী, ৰাজ, গ্ৰেব, উপদেশ আৰু সমবেদনাৰ
ভিতৰেদি কেছেনভাই স্মৃতিগ্ৰন্থত বৰ্ণনা কৰিছে। জন্মসাধাবণৰ
আচাৰ-ব্যৱহাৰ, ফুৰাচকা, ধুন-পেঁচ, খোৱা-বোৱা, বং-ধেমালি, বুঁজ-
বাগৰ, জন্ম-মৃত্যু আদি কেছেনভাই স্মৃতিপুৰ শিল্পীৰ দৰে অঙ্কণ কৰিছে।
দেহ কামনাৰ তুলিদায়ক উদ্ভেজনা, দৈহিক ৰূপৰ বৰ্ণনা, মদ, জুৱা
আৰু ঈৰ্ষাযোগ্য বসনীৰ আহ্বান, অগ্নীলতা, নৱতা আদিয়ে
কেছেনভাৰ স্মৃতিকথা বিন্ধৱপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰাজি। এই গ্ৰন্থৰাজিৰ
পাঠকক ইয়াত থকা অগ্নীলতা বা নৱতাই নিৱৰ্ত্তন নকৰে। জীৱনৰ
খুঁতৰিহীন চিত্ৰ ৰূপায়িত কৰোঁতে নৱতাৰ প্ৰয়োজন আছে।
সৌন্দৰ্য্য অঙ্কণ কৰোঁতে স্তম্ভৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ ৰাখ দিয়া মানে ছবিৰ
সত্যতা উঠে কৰা। কেছেনভাই ভেঁওৰ লিখিত স্মৃতিগ্ৰন্থত জীৱনৰ
নিখুঁত চৰিত্ৰ অঙ্কণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। আয়নাৰ প্ৰতিবিম্ব-
ৰূপে অনেক ঘটনাই এই গ্ৰন্থৰ ভিতৰেদি আমাৰ চকুত জিলিকি
উঠিছে।

১৮ শতিকাতো উদ্ভেজনাৰী যুগ আছিল বুলি কব পাৰি। কুৰি
শতিকাৰ লগত ১৮ শতিকাৰ তুলনা কৰিলে তৰৰ ৰাজিৰ লাগিৰ।

টেলিবেণ্ড নামৰ এজন লিখকে লিখিছিল—“যিজন লোকে ১৭৮৯ চনৰ ওচৰে-পাৰে জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল, তেওঁ জীৱনৰ সত্যতা উপভোগ কৰিবলৈ নিশ্চয় সমৰ্থ হৈছিল। জীৱন যে কিমান সুন্দৰ, কিমান মহিমাময়, ১৮ শতিকাৰ ইউৰোপীয় ইতিহাসলৈ চকু ফুৰালেই উপলব্ধি কৰিব পাৰি। যিসকলৰ ধন-বিত্ত আছিল, সময় আছিল, তেওঁলোকে ১৮ শতিকাতো উপভোগ কৰিছিল পৰম তৃপ্তিৰে। এই যুগটো আছিল আনন্দৰ, সুখ-সন্তোষৰ। এক উমৈহতীয়া সত্যতাবে ইউৰোপৰ সমাজ-ব্যৱস্থা প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল। সমগ্ৰ ইউৰোপৰ ভৌগোলিক, প্ৰাকৃতিক, ৰাজনৈতিক অৱস্থাত এক সাৰ্বজনীন ভাৱধাৰা পৰিলক্ষিত হৈছিল। ইংলণ্ডত ঘট ১৬৮৮ চনৰ বক্তৃহীন বিদ্ৰোহৰ পৰা ১৭৮৯ চনৰ ফৰাচী বিপ্লৱৰ সময়লৈকে এই কালছোৱাক ইউৰোপৰ ‘সোণালী যুগ’ বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। কোনো আত্মকলীয়া বিপদ-আপদ, দীঘলীয়া যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা, বক্তাক্ত বিপ্লৱ আদিয়ে এই কালছোৱাক বিভ্ৰত কৰিব পৰা নাছিল। পশ্চিম ইউৰোপত পুনৰ সংস্থাপনৰ সোৱাদ লগা মৌণ্ডটিবোৰে মধুৰ বসেৰে আকাশ-পাতাল ওপচাই পেলাইছিল। বেক (Back), হেন্ডেল (Handel), মজাৰ্ট (Mozart)ৰ সুমধুৰ অপূৰ্ব সঙ্গীতে ১৮ শতিকাৰ ক’লা-কৃষ্ণিক যুগমীয়া কবি গৈছে। পাচত নেপোলিয়ন আৰু উভোগ বিপ্লৱৰ প্ৰচণ্ড আঘাতত পশ্চিম ইউৰোপৰ সুমধুৰ সঙ্গীত কাহপৰি জীণ গ’ল। সূৰ্য্যোদয়ৰ পাচত সূৰ্য্যাস্ত হোৱাৰ দৰে ইউৰোপৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত পৰিবৰ্তন আৰম্ভ হ’ল। আহিল ভয়, লঙ্কা, বিদ্ৰোহ আৰু প্ৰতিহিংসা।”

কেছেনডাই ১৮ শতিকাৰ যি চিত্ৰ দাঙি ধৰিলে তাত বহুত নাছিল, নাছিল কোনো অদ্ভুত কল্পনা বা অতিবৰ্জিত বৰ্ণনা। কোনো আদৰ্শবাদবো ভূমিকা কেছেনডাই সাজুৰি লোৱা নাছিল। টিকেন-জুইগে কৈছিল, “মানৱ চৰিত্ৰৰ অৱিকৃত দৰ্শন কেছেনডাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ। বিভিন্ন দাৰ্শন্যৰ কোঁড়হুলপূৰ্ণ চৰিত্ৰৰ সংগ্ৰহালয় স্বৰূপে এই গ্ৰন্থ

সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। ইউৰোপৰ আয়ত্তবোৰ দেখিব ভৌগোলিক চিত্ৰ, প্ৰাকৃতিক চিত্ৰ, শাসন ব্যৱস্থা, নাট্যব, কাব্যধাৰা, সাহিত্যধাৰা, সজীৱধাৰা, সমাজ-জীৱন, ব্যক্তি-জীৱন, বিলাস-ব্যয়ন, প্ৰণয়-কাহিনী, বিবাহিত জীৱন, সুখ-শান্তি, ভোগ-বিলাস, নাবীসজ, ব্যক্তিচৰ, কুসংস্কাৰ আদি আয়ত্তবোৰ সমস্তাই কেহেনভাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছিল। এইবোৰ নিবন্ধ বিবৃতি বুলি কব নোৱাৰি। সকলোবোৰ কেহেনভাৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত, নিজ জীৱনৰ লগত জড়িত সম্পূৰ্ণ ইতিহাস।

কেহেনভাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ গভীৰ বিবেচনাৰে বিচাৰ কৰিলে ইয়াত থকা প্ৰণয়-কাহিনীসমূহ মুখ্য বৰ্ণনা বুলি ঠাৱৰাব নোৱাৰি। প্ৰেমৰ কাহিনীমুক্ত এখন গ্ৰন্থত কাহিনীপ্ৰসংগ আলোচনাৰ প্ৰতি এজন বিজ্ঞ পঢ়ুৱৈয়ে নিঃশঙ্কাৰ দৃষ্টি এবাৰ পাবে, কেহেনভাৰ ক্ষেত্ৰত কিন্তু এই মনোভাৱ কিমানদূৰ সম্ভৱপৰ কৰ নোৱাৰি। ওপৰ চকুৱা হৈ কেহেনভাৰ বৰ্ণনাৰ পৃষ্ঠা লুটিয়াব পৰা বসগ্ৰাহী পঢ়ুৱৈৰ পক্ষে বোধকৰোঁ সম্ভৱ নহব। স্মৃতি-কাহিনীৰ প্ৰত্যেকটো শাৰী, প্ৰত্যেকটো শব্দৰ লগত এনে মাদকতা সোমাই আছে যে যেই কোনো বসিক পাঠকে ইয়াৰ বস পান নকৰাকৈ থকা অসম্ভৱ। জীৱনৰ সত্য ঘটনা অৱতারণা কৰোঁতে নিজকে সজবিত্ৰ বা নীতিবান পুৰুষৰূপে কেহেনভাৰ অৱতীৰ্ণ হোৱা নাই। লিখক হিচাপে বোধকৰোঁ ডেওঁ যেই কোনো পঢ়ুৱৈক সকলো সময়তে অপৰ্যাপ্ত আশ্বাস, মধুৰ তৃপ্তি দিবলৈ সমৰ্থ হৈছে।

বিসকলে কেহেনভাৰ প্ৰেমমূলক অভিমানক নিবন্ধ বুলি বিবেচনা কৰে, ডেওঁলোকে স্মৃতিগ্ৰন্থৰ প্ৰকৃত সোৱাদ বিচাৰি পাব—কেহেনভাৰ লগত ভলণ্টেয়াৰ, ক্ৰেবিলম আদি মহাবীৰসকলৰ পৰাম্পৰ বিৰোধী বাদাৱস্থাদৰ আলোচনা পঢ়ি। কেহেনভাৰ লগত ভলণ্টেয়াৰৰ গভীৰ আলোচনা সুপাঠ্য বচনা। ইয়াক পঢ়ি ভৱ্য হব লাগে।

আনহাতে কেহেনভাৰ বিভিন্ন চহৰৰ অভিজ্ঞতা, বাস্তবতাৰ ব্যক্তি চিত্ৰ, অভিজ্ঞত কথন নুসৰী বয়সৰ গুৰু, নিমজ, আবাসঘোণা খৰাব উত্তৰ সজ-সুখ, কাটেকদৰৰ বন্ধীয়াৰ লগত পলাই যোৱা

ঘটনা, মল্লবুডু আদি বসমত কৰ্ণনাই কেহেনভাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থক বসাল
কৰি তুলিছে। তেনিচ চহৰৰ প্ৰাস্তীয় কয়দীখানা 'লীড্‌ছ'ৰ পৰা
পলাই বোৱা ঘটনাটো কেহেনভাৰ জীৱনৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য
ঘটনা। চাৰি হাজাৰ পৃষ্ঠাৰ ভিতৰত এই বৃত্তান্তই কেহেনভাৰ এক
জৈজ্ঞেয় দাঙি ধৰিছে। এই ঘটনা উদ্বেগপূৰ্ণ উপস্থাসৰ মৰে চমকপ্ৰদ।
তেনিচৰ চৰকাৰী নথি-পত্ৰৰ সংগ্ৰহালয়ত গৱেষণা কৰি পৰৱৰ্তী
যুগৰ এজন বিজ্ঞ সমালোচকে কেহেনভাই যে লীড্‌ছৰ পৰা পলাই
গৈছিল তাক প্ৰামাণ্য কৰি অনেক কৌতূহলপূৰ্ণ কথাৰ অৱতাৰণা
কৰিছে। চৰকাৰী তথ্য যুগুত কৰা খতিয়ান বহীত পোৱা এটা
হিচাপ মতে কেহেনভাই কাটেক-ঘৰৰ পৰা পলাই বাৰ্ডে কাটেক-
ঘৰৰ বিস্তৰ ক্ষতিসাধন হৈছিল। এইবোৰ মেৰামত কৰোঁতে সবহ
সংখ্যক মুত্ৰাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল।

কেহেনভাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ অকল ঘটনাৰ ওপৰতে ভিত্তি কৰি লিখা
হোৱা নাই। ইয়াত ব্যক্তিগত জীৱন-কাহিনীৰ উপৰিও গণিত শাস্ত্ৰ,
ইতিহাস, জ্যোতিষবিজ্ঞা, অৰ্থনৈতিক সমস্যা, দেশৰ প্ৰশাসনীয়
ব্যৱস্থা, ভাষা-বিজ্ঞান আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। কেহেনভা
আছিল ক্লাস্তিবিহীন পত্ৰ-লিখক। শতাধিক হাতে লিখা পত্ৰাৱলীৰ
সংগ্ৰহ ইউৰোপৰ বিভিন্ন গ্ৰন্থাগাৰত সন্মুখে সংৰক্ষণ কৰা হৈছে।
জীৱনৰ আগছোৱাত শাৰীৰিক আৰু মানসিক প্ৰস্তুতিৰে নিজৰ
আন্তৰিক্ত লিখিবলৈ অপেক্ষা কৰি তিনি কুৰি বছৰ বয়সত এনে এখন
বসাল গ্ৰন্থ লিখি উলিওৱা কম ধৈৰ্য্যৰ কথা নহয়। দিনে নিশাই,
মাহৰ পিছত মাহ, বছৰৰ পিছত বছৰ ধৰি কঠোৰ পৰিশ্ৰমেৰে
কেহেনভাই স্মৃতিগ্ৰন্থ লিখি গৈছিল। মাজৰাতি টোপনিৰ পৰা টক
খাই উঠি মনত খেলোৱা কথা বা ঘটনাৰিখৰ লিখি পেলাবলৈ ডেউ
পতা কোঠাইলৈ দৌব দাৰিছিল। কৰ্মক্লান্ত দিনৰ অৱসানত নিবিড়
নিদ্ৰাৰ মাজৰ পৰা কেহেনভাই সাৰ পাই উঠিছিল, অক্লান্ত আনন্দৰ
নিহৰণত কেহেনভা উজ্জলিত হৈ পৰিছিল।

"I've got work to do" আৰু কেহেনভাৰ নিৰ্দ্ধাৰিত
হৈছিল : সৃষ্টিৰ নিচা লাগিছিল কেহেনভাৰ।

কেহেনভাৰ জন্ম হৈছিল ভেনিচ চহৰত (১৭২৫)। ডেউৰ
নাম গিয়োভানি গিয়াকমো কেহেনভা বুলি প্ৰখ্যাত আছিল।
বাপেক আছিল বৃত্তাশিল্পী, মাক এগৰাকী নিৰ্মাণৰ অভিযন্তা।
ছয়োবো চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে অনেকে অনেক কথা বৰ্ণনা কৰিছিল। বাপেক সম্পৰ্কে
মন্তব্যসমূহ, মাক চৰিত্ৰসমূহ। আভ্যন্তৰীণ ছয়ো বহুতল হৈ সকলোৰে
লগত অন্তৰঙ্গভাৱে মিলা-পৰি আঁঠুত বহিছিল। ছয়োটি ল'ৰা-ছোৱালীৰ
ভিতৰত কেহেনভা আছিল জ্যেষ্ঠ। বাপেক-মাকে কেহেনভাক
বেয়া সজাব পৰা নিলগত বৰাৰ উদ্দেশ্যে গীৰ্জাঘৰত ভৰ্তি কৰি দিয়ে।
ধৰ্মমূলক শিক্ষাত কেহেনভাই আধ্যাত্মিক ভাবসম্পন্ন আৰু নীতি
উপদেশপূৰ্ণ ধৰ্মীয় গ্ৰন্থত সমৃদ্ধি বাপ বহুতল নোৱাৰাত গীৰ্জাৰ
কৰ্তৃপক্ষই তেওঁক ঘৰলৈ পঠাই দিয়ে। কিছুদিন ঘৰতে থাকি আইন
চৰ্চাৰ উদ্দেশ্যে কেহেনভা পাছৰ চহৰলৈ যায়। প্ৰশাসনিক কলেজৰ
কাৰ্য্যত লিপ্ত হোৱাৰ অভিযোগত কেহেনভাক আইন বিদ্যালয়ৰ পৰা
বহিষ্কাৰ কৰা হ'ল। বহুবৰ্ষৰ উপদেশ মতে কেহেনভাই সৈন্ত
বাহিনীতো ভৰ্তি হৈ কিছুদিনৰ বাবে অভিজ্ঞতা অৰ্জন কৰিছিল।
সৈন্তৰ কামত নিয়ন্ত্ৰণভাৱে প্ৰয়োজন। সেই কাৰণেই কেহেনভাই
সৈন্ত বাহিনীত ভৰ্তি থাকিব নোৱাৰি ভেনিচ চহৰলৈ উভতি আহিল।
জেনেৰেল ৰিয়েটাৰ দলত বেহেলা বান্ধকৰূপে কেহেনভাই খ্যাতি
অৰ্জন কৰিবলৈ সূৰিবা পালে। ১৭৫০ চনত তেওঁ লায়কত থকা
ক্ৰিমেচনৰ চাকৰিত সোমায়। পৰিচিত ছবছৰ এই কামত থাকি
তেওঁ ফ্ৰেডেন, প্ৰেগ আৰু ভিয়েনা অঞ্চলৰ উদ্দেশ্যে বাহিনী ওলায়।
বিদেশ অঞ্চলৰ অন্তত হাতত থকা সকলো ধন-বিত্ত উৎস হোৱাত বাহিনী
বিত্তৰ সহায় লয়। ১৭৫৫ চনত অসংখ্য বাহিনীত লিপ্ত থকা
অপৰাধত কেহেনভাই ৫ বছৰৰ কাৰণে কাৰাবন্দ কৰিব লগাত পৰে।
১৭৫৬ চনৰ অক্টোবৰ মাহৰ ৩১ তাৰিখে কেহেনভাই কাটেক-ঘৰ

পৰা পলাই যাবলৈ সক্ষম হয়। কিছুদিন অনাই-বনাই ঘূৰি কুৰি ভেঁও পেৰিচ চহৰ পায়গৈ। তাত লটাৰী খেলৰ আড্ডা খোলে আৰু পেৰিচ চহৰৰ অনেক অভিজ্ঞাত পৰিয়ালৰ লগত চা-চিনাকি হবলৈ সুবিধা লাভ কৰে। এই সময়ছোৱা কেছেনভাৰ ভাগ্য পৰিবৰ্তনৰ যুগ বুলি ক'ব পাৰি। আৰ্থিক অভাৱ দূৰ কৰি ঋণমুক্ত হবলৈ ভেঁও অহোপুকৰ্ণাৰ্ধ কবিলে লগাত পৰিছিল। ধৈৰ্য আৰু সূচত্বৰ উপায় অবলম্বন কৰি অভিজ্ঞাত বংশৰ পুৰুষ মহিলাৰ সক্ৰিয় সহায় আৰু সহযোগিতাত কেছেনভাই প্ৰচুৰ ধন-সম্পত্তি অৰ্জন কৰিলে। কেতিয়াবা যাহুকৰূপে, কেতিয়াবা বিহুৰূপে পেৰিচ চহৰৰ সৌন্দৰ্য্য-স্বৰূপিনী পৰমানুন্দবীসকলৰ “অতি প্ৰিয়ভাজন” কেছেনভাই আয়োদ-প্ৰয়োদৰ সমাবোহ পাতিলে। পেৰিচৰ বয়সীসকল মুগ্ধ হ’ল, বিভ্ৰান্ত হ’ল কেছেনভাৰ প্ৰণয় অভিযানত। নিঃশব্দেৰে আগবঢ়োৱা আবেগভৰা সমৰ্পণত কেছেনভাই আপত্তি কৰিব নোৱাৰিলে। অভিযান চলিল পূৰ্ণ উত্তমেৰে। সৌন্দৰ্য্য-সাধনাত যেন কেছেনভাই পূৰ্ণতাৰ সন্ধান বিচাৰি উলিয়ালে।

১৭৫৯ চনত কেছেনভাই বিস্তৰ ধন-বিত্ত হাতত লৈ নেদাৰলেণ্ড, দক্ষিণ জাৰ্মানী, ছুইজাৰলেণ্ড, চেভয়, দক্ষিণ ফ্ৰান্স, ব্ৰুসেল, বোম আদি ভ্ৰমণ কৰে। এই ভ্ৰমণে কেছেনভাৰ জীৱনলৈ আনে কিবাটো অভিজ্ঞতা। নেদাৰলেণ্ডৰ বজাই ভেঁওক “চেনগেলৰ অধ্যাবোহী বীৰ” (Chevalier de Seingalt) বুলি অভিহিত কৰে। ছুইজাৰলেণ্ডত ভেঁও ডলটোৱাৰ লগত ব্যস্ততাপূৰ্ণ দিনবোৰ আনন্দেৰে অতিবাহিত কৰে। ব্ৰুসেলত কেলেকাৰী জীৱনযাত্ৰাৰ অপবাধত কেছেনভা দেশান্তৰ হবলগা হয়। বোমত কেছেনভাৰ আচৰণত পোপ মুগ্ধ হৈ “সোণালী পাহৰৰ দূত”ৰূপে উপাৰি দান কৰে। লণ্ডন, বাৰ্লিন আদিত কেছেনভাই অদ্ভুত প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিয়ে। প্ৰচিয়াৰ বজা দ্বিতীয় ফ্ৰেডাৰিকে কেছেনভাক “ৰাজ সন্মান” আগবঢ়াই বহুত্ব স্থাপন কৰে। পিচত ভেঁও বিগা, চেৰ্ভিচটাবচবাগ আৰু হাৰ্চো ভ্ৰমণ কৰে। এটাব

পাচত এটা কেলেঙ্কাৰী ঘটনাত লিপ্ত হোৱাত ছৰ্ঘোগ্যৰ পৰা বন্ধা পাবলৈ কেছেনতাই স্পেইনলৈ পলাই যায়। ১৭৪৪—১৭৮২ চনৰ সময়ছোৱা কেছেনতাব বিপৰ্য্যয়ৰ কাহিনীৰে ভৰপূৰ। চাকৰিৰ অন্বেষণত ডেৰ্ড অতি কষ্টেৰে ইকালে সিকালে ঘূৰি ঘূৰিবলৈ ধৰিলে। দেহ শীৰ্ষ হবলৈ আৰম্ভ হ'ল। নিষ্ক্ৰিয় অৱসাদে কেছেনতাক যেন ক্ৰমশঃ গ্ৰাস কৰিবলৈ বড়বড় কৰিলে। বান্ধৱী প্ৰশয়িনীসকলে, 'মাদাম'সকলে কেছেনতাব ছুখ, যাওনা অপমানক লাঘৱ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি নাছিল। ছৰ্ভাগ্যৰ বিপৰ্য্যয়ত কেছেনতা বিচলিত হৈ পৰিল। অৱশেষত, ডেনিচীয় গুপ্তচৰৰূপে এটা সাধাৰণ চাকৰিত ভৰ্তি হৈ কেছেনতাই জীৱনধাৰণ কৰিব লগাত পৰিল। অল্পশোচনাই তেওঁক নিবৱ কৰি পেলালে।

১৭৮৫-৯৪ৰ সময়ছোৱাত আৰ্মি কেছেনতাক সম্পূৰ্ণ ৰেলেগ ৰূপত দেখিবলৈ পাওঁ। বিলাসপ্ৰিয়, নাৰীসজ প্ৰিয় কেছেনতাব মনলৈ বাৰ্ষক্যৰ লগে লগে আধ্যাত্মিক বিবৰ্জন আছিল। নিৰ্জন, নিঃসঙ্গ কেছেনতাই বহেমিয়াৰ ৱাল্ডষ্টেইন কাউণ্টৰ বদান্ততাত এম্বাগাবিক-ৰূপে কাউণ্টৰ ব্যক্তিগত এম্বালয়ত যোগ দিয়ে। সাহিত্যচৰ্চাই কেছেনতাক সাহিত্য-বচনাৰ উদ্দীপনা দান কৰিলে। সাহিত্য জগতত কেছেনতাই উজ্জ্বল প্ৰতিভা দেখিবলৈ পালে। কাউণ্টৰ সাহিত্য সতীৰ্ষসকলে তেওঁৰ শৃঙ্খতাক বিশ্বাসেৰে ওপচাই পেলালে। কেছেনতাই হাতত কলম ধৰিলে। এখন এখনকৈ অপূৰ্ব গ্ৰন্থ কেছেনতাই শেষ কৰি পেলালে। সংস্কৃতিৰ ৰাহকসকলে তেওঁৰ প্ৰতিভাত স্তব্ধ হৈ গ'ল।

জুন মাহৰ ৪ তাৰিখ, ১৭৯৮ চন। কেছেনতাব জীৱনাৱস্তুৰৰ অন্তিম দিন। অসুস্থ জীৱনীশক্তিৰে বিশ্বজল জীৱনটোক সুদীৰ্ঘ ৭৪ বছৰ পুৰাদমে ভোগ কৰি কেছেনতাই শেষ বয়সত সাহিত্যক্ৰমী ৰূপে মৃত্যুবৰণ কৰিলে।

কেছেনতাক লম্পট চকিয়হীন বুলি বিনাকলে ক'ব খোজে

ডেউলোকৰ মন্তব্য দীৰ্ঘাশ্রুত। ডেউলোকে কেহেনভাৰ শ্বুভিগ্ৰহ-
পঢ়িলে এই ভুল উপলব্ধি কৰিব পাৰিব।

ভিয়েনা আৰু পেৰিচ চহৰৰ পুলিচ বিপোর্ট যতে কেহেনভা
আছিল ঠগ, প্ৰেৰকক, দাগী-কাটেকিয়াল, আনহাতে বজা ক্ৰেডাৰিক,
পঞ্চদশ লুই, বাগী কেথেৰিণ আদিৰ বিচাৰত তেওঁ আছিল অসাধাৰণ
ব্যক্তি, বিশ্বসাহিত্যৰ মহত্তম কথাশিল্পী।

লিখকস্বৰূপে খ্যাতি অৰ্জন কৰা কেহেনভাই “চেনগেলৰ
অশ্বাবোহী বাৰ” (Chevalier de seingal) উপাধি কেনেকৈ
পালে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কেহেনভাই আগষ্টবাৰ্গৰ নগৰ পালকক
কৈছিল, “বৰ্ণমালা সকলোৰে বাজহুৱা সম্পত্তি। ভলটেয়াৰৰ নামৰ
দৰে বৰ্ণৰে গঠিত এই “চেনগেল” উপাধি মই গ্ৰহণ কৰিছোঁ।
মোৰ তৃপ্তিৰ বাবে। মই ভাবোঁ, কোনো দ্বিতীয় ব্যক্তিৰ এই
নাম এডিয়ালৈকে নাই। এই নতুন নাম লোৱাত কোনো
দম্ভ্যবৃত্তি জড়িত নাই। নগৰপালকে কেহেনভাৰ যুক্তিত সন্তোষ
হ’ল নে নাই কব নোৱাৰি। কিয়নো মানৱৰ আদিপুৰুষ
‘আদাম’ৰ নামটো সকলোৱে আনন্দেৰে গ্ৰহণ কৰি গৰ্ব কৰিব
পাৰিলেহেঁতেন।

পুথিৰ তালিকা প্ৰস্তুতকাৰী হিচাপে কেহেনভাৰ গুণবাজি আমি
দেখিবলৈ পাওঁ বেতিয়া তেওঁ বহেমিয়াত গ্ৰন্থাগাৰিকৰূপে কাম
কৰিছিল। ‘মেময়বচ’ত গ্ৰন্থপুথীৰ বিস্তৃত বিৱৰণ পোৱা যায়।
বহেমিয়াৰ গ্ৰন্থালয়ত থকা পঁচিশ হাজাৰ পুথিৰ বিৱৰণী নিৰ্ভুলভাৱে
সংৰক্ষণ কৰি কেহেনভাই সূক্ষ্ম গ্ৰন্থাগাৰিকৰূপে খ্যাতি অৰ্জন কৰি
গৈছে। তেওঁৰ সূক্ষ্মৰ প্ৰায় এশ বছৰ পাচতো বহেমিয়াৰ গ্ৰন্থালয়ৰ
সূচীকৰণ, বৰ্গীকৰণ নিৰ্ভুলভাৱে থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে।
১৮৯৯ চনত আৰ্থাৰ চাইমনচ নামৰ এজন পণ্ডিতৰ টোকাতে এই
বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছিল। চাইমনচে এই গ্ৰন্থালয়ৰ গুণ
কোঠালীত কেহেনভাৰ বহুতো হাতেলিখা পুথি, চিঠি-পত্ৰ, মূল্যবান

টোকা উদ্ধাৰ কৰে। শ্বতিগ্ৰন্থ বিচাৰি চলাথ কবি হুটা অধ্যায়
সম্বন্ধে বৈ দিয়া অৱস্থাত তেওঁ বিচাৰি উলিয়ায়।

কেছেনভাই গ্ৰন্থালয়ক সাহিত্যৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ বুলি বৰ্ণনা কৰিছিল।
তেওঁ ব'লৈকে গৈছিল ত'তে গ্ৰন্থালয় চাবলৈ নাপাহৰিছিল। বোম্ব
“বিশ্ব গ্ৰন্থালয়” (Jesuit Library) চাবলৈ কেছেনভাক সুবিধা
দিয়া হৈছিল। কেছেনভাই তেওঁৰ শ্বতিগ্ৰন্থত এই বুলি লিখিছে,
“বোমলৈ অহা এসপ্তাহৰ পাছতে মই বোমান গ্ৰন্থালয় চাবলৈ সুযোগ
বিচাৰিছিলোঁ। বিশেষ অলুপতি লাভ কৰি সেইবোৰ পৰিদৰ্শন কৰাৰ
সুবিধা লাভ কৰিব নোৱাৰি মই হতাশ হৈ পৰিছিলোঁ। মোৰ চেষ্টা
অধলৈ গৈছিল। এদিন কথা প্ৰসন্নত চাৰ্টাফ্ৰেৰ ৰাজকোৱৰক মোৰ
অনুবিধাৰ কথা প্ৰকাশ কৰাত তেওঁ মোক বিশ্ব গ্ৰন্থালয়ৰ প্ৰধান
গ্ৰন্থাগাৰিকৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিবলৈ মান্তি হ'ল। বখা সময়ত
মোৰ দেখা-সাক্ষাৎ ঘটিল, মই গ্ৰন্থালয় চাবলৈ অলুপতি লাভ কৰিলোঁ।
মই ইচ্ছানুসৰি বিভিন্ন মূল্যবান বোমান গ্ৰন্থ পঢ়িবলৈ সুবিধা পালোঁ।
মোৰ বাসস্থানলৈ পুথি আনি পঢ়িবলৈ অলুপতি পালোঁ। গ্ৰন্থাগাৰৰ
বখীয়াজনে সন্ধিয়াপৰত পঢ়া-ভনা কৰোঁতে মই অনুবিধা পাওঁ বুলি
গ্ৰন্থাগাৰৰ খবৰত মমৰাতিৰ যোগান ধৰিছিল। মোৰ অনুবিধাৰ বাবে
এটি সৰু খোটালী আছুতীয়াকৈ বখা হৈছিল, তাৰ ভাঙা-হাবি পৰ্য্যন্ত
মোৰ হাতত দিয়া হৈছিল। সকলো সময়তে বিনা অলুপতিত ইয়ালৈ
অহা-যোৱা কৰি মই বোমান সত্যতাৰ গৌৰৱময় কাহিনীসমূহ
লগত তন্ত্ৰ হৈ পৰিছিলোঁ। এই গ্ৰন্থালয়ৰ প্ৰত্যেকজন কৰ্মী মোৰ
প্ৰিয়ভাজন হৈ পৰিছিল। তেওঁলোকৰ কৰ্তব্যনিষ্ঠাত মই অভিভূত
হৈ পৰিছিলোঁ।”

জাৰ্মান দেশৰ ৱল্ফেন বাটেল (Wolfen buttel)ৰ গ্ৰন্থাগাৰটো
অতি প্ৰখ্যাত আছিল। ইয়াত গৱেষণা কৰি কেছেনভাই কেইবাখনো
পুথি লিখিছিল। গ্ৰন্থাগাৰৰ পৰা মূল্যবান নথি-পত্ৰ কৰলৈ নি পঢ়া-
ভনা কৰিবলৈ তেওঁক সুবিধা দিয়া হৈছিল। “সপ্তাহৰ পাছত সপ্তাহ-

ধৰি স্নানৰ পৰিবেশেৰে সুশোভিত এই গ্ৰন্থাগাৰত থকা বহুসংখ্যক
হাতে লিখা পুথিসমূহ পঢ়িবলৈ পাই মই ভাগ্যবান বুলি ভাবিছিলোঁ ।
আজিও সেইদিনৰ সজীৱ স্মৃতিয়ে মোক বিন্ধ্য কৰি তোলে । মোৰ
প্ৰিয়সহচৰী সেই মধুৰ দিনবোৰ ! স্মৃতি, ভৱিষ্যত, বৰ্তমানৰ কোনো
সুখৰ লগত তুলনা নহয় ।” কেছেনভাৰ গ্ৰন্থাগাৰ-প্ৰীতিৰ এই বৰ্ণনা
পৰম উপাদেয় ।

নাৰীৰ ক্ষেত্ৰত কেছেনভাৰ অগূৰ্ব খ্যাতি অৰ্জনৰ ভিত্তি ক’ত ?
“কেছেনভাৰ জীৱনত বমণীৰ তালিকা” আলোচনা কৰি শেষ কৰিব
নোৱাৰি । নিজৰ স্ত্ৰীক ভাল পোৱাৰ শক্তি কিমান অৱশিষ্ট আছিল,
কোৱা কঠিন । কিন্তু পৰস্ত্ৰীৰ ওপৰতে কেছেনভাৰ আসক্তি আছিল
অসুৰবল । পৰিচিতা, অপৰিচিতা, আত্মীয়, অনাত্মীয়, শত্ৰু, মিত্ৰ
সকলো বমণীৰ লগত কেছেনভাৰ প্ৰীতি, হৃদয়ৰ বেগেৰে আগবাঢ়িছিল ।
খ্যাতি, প্ৰেম আৰু ঐশ্বৰ্য্যই কেছেনভাৰ প্ৰণয় অভিযানক অনেক
ক্ষেত্ৰত সহায় কৰিছিল । অসংখ্য নামগোত্ৰহীন তৰুণী, গাভৰু, বৃদ্ধা
মহিলাৰ লগত কেছেনভাৰ কেলেছাৰী কাহিনী জড়িত হৈ পৰিছিল ।
ঋণগ্ৰস্ত হৈ অনেক সময়ত তেওঁ বহুতো বমণীক পোহপাল দিব লগা
হৈছিল । লিগমেৰ বাজকোঁৱৰে কৈছিল যে কেছেনভাৰ বড়ী
বৌৱনৰ বিশৃঙ্খল দিৱিভয়ৰ বাবে কেছেনভাৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্য,
বলিষ্ঠ দেহগঠন, অসাধাৰণ শিল্পীসুলভ মনোবৃত্তি সমালোচনাৰ
বিষয়বস্তু । কেছেনভাৰ দেহগঠন আছিল হাবকুলেচৰ দৰে ।
বলিষ্ঠ বাহুৰ আকৰ্ষণত যেই কোনো বমণীয়ে কেছেনভাৰ কাষ চপাটো
আঁচৰিত কথা নহয় । প্ৰথম দৰ্শনৰ মধুৰ আলিঙ্গনত পৰমানন্দময়ী
বমণীয়ে প্ৰেমৰ তীব্ৰ উত্তেজনাত ঢলি পৰিছিল ।

কেছেনভাৰ নাৰী চৰিত্ৰৰ বিষয়ে স্পষ্ট জ্ঞান আছিল । বমণীৰ
মনোবিজ্ঞান তেওঁ গভীৰভাৱে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিছিল । কেছেনভাই
নাৰীজগতত আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছিল নিজ দক্ষতাৰ সহায়ত । ইয়াত
কোনো দল্ভ্যবৃত্তি বা গোপন স্বভাৱ নিহিত নাছিল । যৌন আবেগন

সম্পৰ্কত লিখা বিখ্যাত “অভিষেক কামৰূপা” চৰ্চা কৰিছিল নে নাই কব নোৱাৰি। হেডলৰ্ফ এলিচে কবৰ মতে, “নাৰীৰ মন-প্ৰাণ পাবলৈ পুৰুষৰ শিষ্টতা শুণ্ডকৈয়ো বলিষ্ঠ দেহৰ অধিক প্ৰয়োজন। পুৰুষে নাৰীৰ ৰূপলাবণ্য সুকোমল মৈহিক গঠনৰ প্ৰতি সদায় সচেতন থকা প্ৰয়োজন। নিজৰ তুষ্টিৰ কথাৰে চিন্তা কৰা পুৰুষে ৰূপহী নাৰীৰ দেহ জয় কৰিব পাবিলেও অন্তৰ জয় কৰিব নোৱাৰে।” কেছেনভাই যৌৱনৰ সুবাত জীৱনৰ সুৰ ফিচাৰি পাইছিল। প্ৰাৰ্থনাত কেছেনভাই কোঁতুক ভ্ৰমণত নাৰীৰ সুখৰ কামনা চৰিতাৰ্হ কৰিছিল— নাৰীৰ অন্তৰ জয় কৰি। বিবিলাক ৰূপহীয়ে তেওঁক ভাল পাইছিল তেওঁলোকে দেহ মন দি কেছেনভাক তুষ্টি দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁৰ নিপুণ কাম-কলাত বম্বী মোহিত হৈছিল।

কেছেনভাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ বচনাৰ সম্পৰ্কত মতান্তৰ নোহোৱা নহয়। অনেকৰ মতে কেছেনভা কোনো ব্যক্তি বিশেষৰ ছদ্মনাম। অগ্ৰীল সাহিত্য বচনা কৰি নিন্দাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ শুণ্ডনাম গ্ৰহণ কৰিছিল কোনোবা চৰিত্ৰহীন কাপুৰুষ সাহিত্যিকে। অনেকে আকৌ কেছেনভাৰ প্ৰতিভাক ভূবি ভূবি প্ৰশংসা কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে কেছেনভাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ মানৱ জীৱনৰ বৃহত্তম জয় যাত্ৰা; বিশ্ব সাহিত্যৰ অমূল্য গ্ৰন্থ। কৰ্নাড অগ্ৰীলতা থাকিলেও ইয়াক প্ৰয়োজনীয় বুলিব পাৰি। ইয়াৰ সাহিত্য-মূল্য গ্ৰন্থখনিৰ অন্ততম বৈশিষ্ট্য। আদৰ্শ ৰূপায়ণত কেছেনভাৰ নিষ্ঠা আৰু বহু কোৱেও হুই কৰিব নোৱাৰে। কেছেনভাৰ ভাষা মধুৰ, ব্যঞ্জন্য মৰ্মস্পৰ্শী। অনেক ক্ষেত্ৰত সংলাপ লালিত্যপূৰ্ণ, যেই কোনো পঢ়ুৱৈ বুকু নাই নোৱাৰে। স্মৃতিগ্ৰন্থৰ বচনাৰ সম্পৰ্কে বিভিন্ন সমালোচকৰ ভিন্ ভিন্ আশোচনা পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। কেছেনভা আছিল ইটালী দেশীয় লোক, কিন্তু তেওঁৰ স্মৃতিগ্ৰন্থসমূহ লিখা হৈছিল কবাৰ্চী ভাষাত। এইবোৰৰ প্ৰথম অনুবাদ প্ৰকাশ হয় জাৰ্মান দেশত কেছেনভাৰ মৃত্যুৰ পঁচিশ বছৰ পাচত। জাৰ্মানীৰ পৰাহে কবাৰ্চী ভাষালৈ পোপমে কেছেনভাৰ

শ্বুতিগ্ৰন্থসমূহ অনুবাদ কৰা হৈছিল যুলি কোনো কোনোৱে অতিমত
 দিছে। শ্বুতিগ্ৰন্থৰ যুল পাণ্ডুলিপিসমূহ কেহেনভাৰ য়ুত্ৰাৰ বহুদিনৰ
 পাচত ডেৰ্ডৰ ভাগিন এজনে ব্ৰক হাউছ (Brook house) নামৰ
 পুথি ব্যৱসায়ী প্ৰতিষ্ঠানক বিক্ৰী কৰে। এই প্ৰতিষ্ঠানে অনেক
 বাখা-বিখিনি, দ্ৰুহ্যোগ অতিক্ৰম কৰি পাণ্ডুলিপিসমূহ ফ্ৰেডডেনৰ জুলে
 লাক্‌গ নামৰ শিক্ষাবিদ এগৰাকীৰ দ্বাৰা সজাই-মেলি ছপাৰ উপযুক্ত
 কৰি উলিয়ায়। এইখনেই প্ৰথম ছপা হোৱা কেহেনভাৰ যুল কৰাচী
 ভাষাৰ “মেময়ৰচ্” বা শ্বুতিগ্ৰন্থ।

কেহেনভাৰ শ্বুতিগ্ৰন্থৰ যুল পাণ্ডুলিপি ব্ৰক হাউছ প্ৰতিষ্ঠানে
 এবছৰতকৈয়ো অধিক সময় সযত্নেৰে বন্ধা নকৰাহেঁতেন ইয়াৰ কোনো
 চিন মোকাম বিশ্বসাহিত্যত বিচাৰি উলিয়াব পৰা অসম্ভৱ হ’লহেঁতেন।
 লেপজিগত হোৱা ইংৰাজৰ বোমাৰ্ভৰণতো এই পাণ্ডুলিপি যত্ন আৰু
 সংৰক্ষণৰ বাবে ধ্বংসৰ মুখত নপৰিল।

ইংৰাজ ভাষাত পুথিৰ আকাৰত এই গ্ৰন্থ প্ৰকাশ পাইছিল
 ১৮৬৩ চনত। ব্ৰকউইক্ নামৰ প্ৰতিষ্ঠান এটাই হয় খণ্ডৰ অসমাপ্ত
 সংস্কৰণ এটা ইংৰাজী ভাষাত ছপা কৰি উলিয়াই এক বিৰাট অভাৱ
 দূৰ কৰে। প্ৰকাশ হোৱাৰ লগে লগে এই পুথি খেৰ হৈ বোৱাত
 ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ প্ৰায় ত্ৰিশ বছৰ পাচত
 Laforgue ৰ কৰাচী সংস্কৰণখন Arthur Marchen নামৰ পণ্ডিত
 এজনে ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰি উলিয়ায়। পাচত আৰ্থাৰ চাইমনচৰ
 দ্বাৰা উদ্ধাৰ কৰা পাণ্ডুলিপিখিনি সম্পাদনা কৰি নতুন সংস্কৰণ এটা
 ছপা কৰি উলিওৱা হয়। ১৮৮২ৰ পৰা ১৮৮৮ চনৰ সময়ছোৱাত
 ইটালীয় ভাষাত কেহেনভাৰ শ্বুতিগ্ৰন্থ ১৪ টা খণ্ডত প্ৰকাশ হ’ল।
 জাৰ্মানসকলে ১৯০৭-১৯১৩ চনৰ ভিতৰত এই গ্ৰন্থ ১৫ টা খণ্ডত
 সম্পূৰ্ণ কৰি ছপাই উলিয়ায়। এই সংস্কৰণ অতি উচ্চ মানৰ আছিল।
 ইয়াৰ সম্পাদনা অপূৰ্ণ বুলিব হৈছিল। অলপ দিনৰ ভিতৰতে ২৫
 হাজাৰ ছপা পুথি খেৰ হৈ বোৱাত পুনৰ ছপা কৰিব লগা হৈছিল।

১৯২৪ চনত ১২টা গুপ্ত কেছেনভাৰ শ্বুডিগ্ৰুই ককাটী ভাৰাত
 প্ৰকাশ হয়। এই সংকলন “লা চাইবেণ” ভাঙনৰ বুলি জনাজাত।
 ইয়াত বুল বচনাৰ বাহিৰেও জাৰ্মানী, অষ্ট্ৰিয়া, ভেনিচ, ইটালী, ককাটী
 আৰু বৃটেইনৰ পণ্ডিতসকলে কেছেনভাৰ সম্বন্ধত চলোৱা গৱেষণা-
 বুলক আলোচনাৰ সাৰাংশ সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছিল। এই ভাঙনৰ
 বিশ্বাসযোগ্য বুলি পণ্ডিতসকলে কৈছে। শ্বুডিগ্ৰুইত উল্লেখ থকা
 স্থান, সময়, কাৰ্য্যাবলীৰ সত্যতাৰ বিষয়ে ইয়াত বিংগ আলোচনা
 কৰা হৈছে। ‘লা চাইবেণ’ ভাঙনৰে বহুতো বিষয়গুৰু তথ্য উন্মোচন
 কৰিলে। বহুত ঘটনাৰ সত্যতা-অসত্যতা প্ৰমাণ কৰিলে। বহুতো
 ক্ষেত্ৰত কেছেনভাই উল্লেখ কৰা ঘটনাৰ বা পৰিস্থিতিৰ ভাবিখৰ
 কোনো প্ৰমাণ নাছিল। ঘটনাৰ বহুত দিনৰ পাচত শ্বুডিগ্ৰুই
 আঁচলত ধৰি কেছেনভাই শ্বুডিগ্ৰুই নিৰ্ণোত্তে ভাবিখৰ খেলিমেলি
 লগাইছিল বুলি সমালোচকসকলে অভিযুক্ত দিছিল। অনেক
 ঘটনাৰ লগত কেছেনভা নিজে জড়িত আছিল আৰু এইবোৰ কৰ্মনা
 কৰোঁতে নিজৰ দুৰ্বলতা ঢাকিবলৈ তেওঁ অকুত চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছিল।
 কেলেঙ্কাৰী জীৱনৰ বহুতো নাক কোঁচ খাই যোৱা ঘটনা কেছেনভাই
 নিজৰ জীৱন চৰিত্ৰৰ পৰা আঁতৰত ৰাখিছে বুলি অনেক সমালোচকে
 কব খোজে। পুলিচৰ লগত কৰা অসং ব্যৱহাৰ, প্ৰকাশ বহুত বয়সত
 ভেনিচ চহৰত জীৱিকাৰ পথকালে পুলিচৰ গুপ্তচৰ কামত যোগদান
 কেছেনভাই শ্বুডিগ্ৰুইত উল্লেখ নকৰিলে।

১৯৪০ চনত ইংৰাজী ভাৰাত টিলনীসহ “বেমবৰচ” প্ৰকাশ পায়।
 ‘লিমিটেড এভিচন ক্লাব’ নামৰ পুথি প্ৰকাশন অফিচত এইটাই
 লা চাইবেণ ভাঙনৰ ককাটী ভাৰাৰ টীকাসমূহ ইংৰাজীলৈ অনুবাদ
 কৰায়। আৰ্থাৰ মেকেন নামৰ ভাষাবিদ এজনে এই কাম বহু কষ্টেৰে
 সমাধা কৰে। এই ভাষাবিদজনেই প্ৰায় ৫০ বছৰৰ আগতে ককাটী
 ভাৰাৰ পৰা ইংৰাজীলৈ কেছেনভাৰ বেবমবৰচ অনুবাদ কৰিছিল।
 সেই অনুবাদ সংকলনৰ এতিয়া পুনৰ সম্পাদন কৰি অসম্পূৰ্ণ টীকা-
 ২৫

সমূহ সন্নিবিষ্ট কবি নতুন কপত ছপাবৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। “পুটনাম” প্ৰকাশনে মেকেন সংস্কৰণ ছপা কৰি উলিয়ায়। এইখন কেছেনভা স্মৃতিগ্ৰন্থৰ জনপ্ৰিয় ডাঙৰণ বুলি কব পাৰি। কেছেনভাৰ জয়যাত্ৰা ইংলণ্ড, ফ্ৰান্স, চুইজাৰলেণ্ড, জাৰ্মানী, ইটালী, কচিয়া, হলেন্ড আদি বিভিন্ন দেশলৈ সপ্তসাবিত হৈছিল। কবাচী দেশত “কেছেনভা সংঘ (Casanova Society)” স্থাপন হবৰ প্ৰায় ৩০ বছৰ হ'ল। কেছেনভাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থৰ বাহিৰে অপ্ৰকাশিত লিখনিসমূহ সংগ্ৰহ কৰি ছপা কৰাই এই সংঘৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। আঠখন গ্ৰন্থ ইতিমধ্যে এই সংঘই ছপাই উলিয়াইছে। গাইএন্ডোৰে লিখা “কেছেনভা, হিছ নউন এণ্ড আননউন লাইফ” ইংৰাজী ভাষাত লিখা এখন বিশ্বাসযোগ্য গ্ৰন্থ। ১৯২৯ চনত মাৰ্কিন দেশত এই পুথি প্ৰথমে প্ৰকাশ হয়। লগে লগে কেছেনভাৰ বিষয়ে জানিবলৈ মানুহৰ আগ্ৰহ জন্মে। কেছেনভাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থসমূহত থকা বিভিন্ন চৰিত্ৰ, উপভাস, গল্প, কবিতা, ব্যঙ্গচিত্ৰ, কৌতুক আলোচনা, ভ্ৰমণ-কাহিনী ভিন ভিন লিখকৰ বচনাৱলীত বিভিন্ন সময়ত প্ৰকাশ পাইছিল। খেকাবে, বিচাৰ্ড এলডিংটন আদিয়ে কেছেনভাৰ হাঁ লৈ অনেক মনোপ্ৰাণী প্ৰবন্ধ লিখি গৈছে। জে. ৰিভেস্‌চিল্ড (J. Riveschields) নামৰ মাৰ্কিন কুটনৈতিক এজনে কেছেনভাৰ ওপৰত এখন সুগভীৰ গ্ৰন্থ লিখি উলিয়ায়। এইখনেও বিশেষ সমাদৰ লাভ কৰে। ইয়াত কেছেনভা সম্পৰ্কত ওলোৱা গ্ৰন্থসমূহৰ এখন বিস্তৃত গ্ৰন্থসূচী সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছিল।

ষ্টিকেন জুইগে ভেণ্ডৰ মূল্যবান গ্ৰন্থ *Adepts in self portraiture*ত কেছেনভাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে:—
 “কেছেনভাই নিজৰ জীৱন সৌৱৰণীত দক্ষভাবে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। স্মৃতিকথা কেছেনভাৰ ঐচ্ছিক প্ৰণয় লিখনি। ভাবনা-চিন্তা, কাৰ্যনা-বাসনা সকলো একত্ৰ কৰি এই গ্ৰন্থ কেছেনভাই বচনা কৰি গৈছে। জীৱনৰ কথা বৰ্ণনা কৰা সাহিত্যৰ নিজস্ব ধৰ্ম। বিজ্ঞানৰ কোনো

স্বল্পক পণ্ডিতে, সাহিত্য-জগতৰ কোনো লক্ষ্যপ্ৰতিষ্ঠা লিখকে কেহেন-
 ভাৰ জীৱন-প্ৰতিভা ইমান মনোআহীকৈ লেখিব নোৱাৰিলেইডেন।
 কেহেনভাই নিজৰ জীৱনৰ গল্পক ঐকান্ত সাহিত্যৰূপে সৃষ্টি কৰি
 গৈছে। নিজৰ ভাষাত কেহেনভা জীৱন্ত হৈ উঠিছে।”

জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰা কেহেনভাই প্ৰমাণ কৰিলে, বিশ্ব-সাহিত্যত
 প্ৰান্তঃস্বৰণীয় হ'বলৈ স্বৰ্গীয় প্ৰতিভা লৈ জন্ম গ্ৰহণ কৰিবৰ প্ৰয়োজন
 নাই। প্ৰয়োজন নাই আদৰ্শৰ, দৃষ্টান্তস্বৰূপ নীতিৰ, আৰু উচ্চ
 মানসিক প্ৰবৃত্তিৰ 'জুৰ্জন্ত' স্থিতিপ্ৰভাৱ চৰিত্ৰৰ। কেহেনভাই প্ৰমাণ
 কৰিলে—বিশ্ব-সাহিত্যত বিশ্বয়গুৰু গল্প লিখিবলৈ লক্ষ্যপ্ৰতিষ্ঠা গল্পকাৰ
 হোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। সময়ৰ নিখুঁত চিত্ৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ বুৰঞ্জীবিদ
 হ'ব নালাগে। জীৱন্ত বচনা অঙ্কণ কৰোঁতে, বিশুল বিভিন্ন মানৱ
 চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে সত্য উদ্ঘাটনৰ প্ৰয়োজন আটাইতকৈ বেছি।
 ভাষাৰ লালিত্য, লিখাৰ বলিষ্ঠ ভঙ্গিমা, সাহিত্যৰ জটিল সম্বন্ধা
 সকলো সময়ৰ আপেক্ষিক।

নীতিৰ বিবাদ আৰু বিবেচনাৰ ধুমুহাই কেহেনভাৰ প্ৰতিভা
 হুঙুৰে বঢ়াইছে যুগ-যুগান্তৰ ধৰি।

বিবসাহিত্যত এখন বিবদমান উপভাস :

লেডী চাৰ্লিছ লাভাব

কুৰি শতিকাৰ ইংৰাজী সাহিত্যত বিশ্বস্তৰ সূচনা কৰা ডি, এইচ, লবেঞ্চ এজন বিবদমান সাহিত্যিক। দ্বিতীয় মহাসমৰ পাচত তেওঁ অতি প্ৰতিভাসম্পন্ন লেখকস্বৰূপে বিশ্ব-সাহিত্যত স্থান পাইছে। সমসাময়িক কোনো ইংৰাজ লেখকে লবেঞ্চৰ সমান জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিব পৰা নাই। কবি আৰু ঔপন্যাসিকৰূপে তেওঁৰ সমকক্ষ বোধকৰোঁ কোনো নাছিল। উপভাসত অমুভূতি আৰু বোধগম্যৰ প্ৰয়োজন বেছি। লবেঞ্চে জীৱনৰ সূক্ষ্ম অমুভূতিসমূহ বলিষ্ঠ ভাৱে প্ৰকাশ কৰি মানৱৰ অন্তৰস্থল স্পৰ্শ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

লবেঞ্চৰ লিখনিত ভবিষ্যতবানী সোমাই আছিল। তেওঁৰ উপভাস পঢ়িলে পঢ়ুৱৈ এজনে ক্ষণেকীয়া তৃপ্তিৰ পৰিৱৰ্তে জীৱনৰ সূক্ষ্ম অমুভূতিসমূহ বিচাৰি পাব; মানৱ মনৰ অবিৰল দাপোন স্বৰূপে নিজৰ ব্যক্তিত্বৰ লগত পৰিচয় দিবলৈ সক্ষম হ'ব।

অধ্যাপক পিষ্ট্ৰ'ৰ মতে লবেঞ্চৰ কবিতা আৰু গল্পবচনাসমূহত লেংলেণ্ড, মো'ৰ, লেটিমাৰ বুনিয়ন, ব্ৰেক, বাৰ্কিন, মৰিচ আদি প্ৰখ্যাত ইংৰাজ লেখকসকলৰ প্ৰভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইংৰাজসকলৰ অপূৰ্ব জীৱনগাথা, বীতি-নীতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ লবেঞ্চে তেওঁৰ বচনাৱলীত দাঙি ধৰিছে। জেইন আষ্টিন, জৰ্জ ইলিয়ট, হেনৰী জেমচ, জোচেফ কনৱাড, আদিৰ দৰে ইংৰাজ-

সকলৰ ঐতিহাসিক পৰম্পৰা লবেকৰ উপভাসত সহজেই বিচাৰি
পাব পাৰি।

জীৱিতকালত লবেকৰ প্ৰতিভাই বিকাশ হ'বলৈ সুযোগ
নাপালে। গেলচৱাৰ্ডিৰ বিৰাট জনপ্ৰিয়তাই লবেকৰ যশস্তা স্তান
কৰিলে। অকল নিজস্ব প্ৰতিভাই এজন লেখকক সাহিত্য-জগতত
সুনাম অৰ্জন কৰাৰ পথ সূচল নকৰে। সময়, সুবিধা অমুকুল
পৰিস্থিতিৰ দ্বাৰা প্ৰতিভাপন্ন লেখকে যশস্তা লাভ কৰিবলৈ সহজে
সক্ষম হয়। লবেকৰ লিখাৰ আৰ্হিয়ে বৰুণশীল ইংৰাজ সমাজত এক
দ্ৰাসৰ সঞ্চাৰ কৰিছিল। বৰুণশীল সমাজটোৱে যাতে হুব তুলিব
নোৱাৰে তাৰ বাবে লবেকে সকলো ব্যৱস্থা হাতত লৈছিল। প্ৰথম
মহাসমৰৰ সময়ত লবেকক “গুপ্তচৰ” ৰূপে সন্দেহ কৰি তেওঁৰ
উপভাসক নিষিদ্ধ বচনাৱলী বুলি গণ্য কৰা হৈছিল।

এজন সমালোচকে “ডেইলি নিউজ” নামৰ কাকতত লিখিছিল,
“লেখকস্বৰূপে লবেকৰ আত্মবিশ্বাস নিচেই কম আছিল। সাহিত্য-
জগতৰ প্ৰতি তেওঁৰ বিৰূপ মনোভাৱে তেওঁৰ মানসিক অধঃপতন
ঘটাত সহায় কৰিছিল।” লবেকৰ ডেকা বয়সৰ বন্ধু খেচী চেম্বাৰচে
কিছুমান বচনাৱলী সেই সময়ৰ বিখ্যাত আলোচনী “ডি ইংলিচ
বিভিউ”ত ছপা কৰিবৰ বাবে অনেক চেষ্টা চলায়। এই আলোচনীৰ
সম্পাদক F. M. Huetter-য়ে অনেক বাক্য-বিতণ্ডাৰ পাচত লবেকৰ
কেইটামান কবিতা আৰু এটা চুটি গল্প ইংলিচ বিভিউত ছপাবলৈ
মাস্তি হ’ল। আলোচনীত এই কেইটা প্ৰকাশ হোৱাৰ বাবে
লবেকৰ সমাদৰ বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পাচতে “উইলিয়াম
হেমিমান” নামৰ বিখ্যাত প্ৰকাশন প্ৰতিষ্ঠান এটাই লবেকৰ “The
white peacock” (১৯১১) নামৰ উপভাস এখন ছপা কৰি
উলিয়ায়। এইখন পুথি লবেকে কুৰি বছৰ বয়সত লেখি উলিয়াইছিল
আৰু ছপা হোৱা এইখনেই তেওঁৰ প্ৰথম উপভাস পুথি বুলি ক’ব
পাৰি। এইখনে সমাদৰ লাভ কৰিবলৈ সৰহ সময় লাগিল।

লব্ধকৰ খ্যাতি বুদ্ধি পোৱাত তেওঁ দ্বিতীয় উপদ্ভাস “The Trespasser” লিখি উলিয়ায় (১৯১২)। Huetterৰে এইখন পুথিৰ বিষয়ে কৈছিল :

“The book is a rotten work of genius. It has no construction or form, it is execrably lead art, being all variations on a theme. Also it is erotic not that I personally mind that, but an erotic work must be good art, which this is not.”

লব্ধকৰ জনপ্ৰিয়তা সমূলে নিমূল কৰিব বুলি হুটাৰে সন্দেহ কৰিছিল। চাবিঙফালৰ পৰা হতাশা, ব্যৰ্থতা, ভিৰস্কাৰ, ভংসনা (Because it is erotic) ককৰ্ধনাই লব্ধকৰ উৎসাহ-উদ্দীপনাত চোঁচাপানী ঢালিলে। ছপাকাৰ্য্য বন্ধ কৰিবলৈ কোৱা হ’ল।

এশ এটা ছৰ্ঘোগৰ সন্মুখীন হৈয়ো লব্ধকে হাতৰ পৰা কলম নেবিলে। তেওঁৰ চলন-ফুৰণত চোকা দৃষ্টি বাখিবলৈ চোবাংচোৱা নিয়োগ কৰা হ’ল। বুদ্ধিজীৱি পঢ়ুৱৈ সমাজৰ তাকৰ সখ্যাৰ দল এটাই লব্ধকক উৎসাহ যোগাইছিল। তেওঁলোকেই সম্ভৱতঃ লব্ধকৰ প্ৰতিভাক সজীৱ কৰি ৰাখিলে। সাহিত্য-জগতত লব্ধকৰ বিষয়ে ৰাজহুৱা প্ৰশংসা দিবলৈ কাৰো সাহস নাছিল। লব্ধকক কটুভাৱে সমালোচনা কৰাই সকলোৱে কামনা কৰিছিল। ১৯৩০ চনত যেতিয়া লব্ধকৰ মৃত্যু হ’ল তেতিয়া তেওঁৰ কবৰত ফুলৰ মালা দিবলৈ জনতা আগবাঢ়ি নাছিল। ছেব, ককৰ্ধনা, বিছেব, ভংসনাই লব্ধকৰ মৃত্যুক বিৰাজ কৰি তুলিলে। লব্ধকৰ বুদ্ধিমেয় বহুসকলে এই অপবাদত অৱশ্যে পৰাজয় স্বীকাৰ কৰা নাছিল। ৰিচাৰ্ড এলজিউন, কেথেৰিন কাকচ্ৱেল মাৰী আৰু লেডী আটোলাইন ম’ৰবেল আদি নবীন সাহিত্যিকসকল আগবাঢ়ি ওলাই আহিল লব্ধকৰ অপৰাধ লাঘৱ কৰিবলৈ। “বুৰচাবাবীৰ” সমালোচকৰ কটু সমালোচনাক প্ৰেকান্তভাৱে জিৰস্কাৰ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিল

বেবেকাৰেট্, ই. এম. কষ্টাব। তেওঁলোকে প্ৰচাৰ কৰিলে “ইংৰাজী সাহিত্যত সৃজনমূলক উপজ্ঞাস বচয়িতা লবেক্স প্ৰতিভা অপৰাজেয়। বিশ্ববৰ্ণীয় লেখকস্বৰূপে তেওঁৰ গৌৰৱ অতুলনীয়।”

দ্বিতীয় মহাসমব আৰম্ভ হোৱাত ইংলণ্ডলৈ একেলগে বহুতো বিপদ আহিল। একালে বাৰ্জনৈতিক অস্থিৰতা আনকালে অৰ্ধ-নৈতিক ছবৰুৱাই ইংলণ্ডক জুকলা কৰিলে। সাহিত্যচৰ্চাৰ প্ৰতি মাত্ৰহে মন-কাণ এৰি অৰ্ধনৈতিক সমস্যাৰ বিষয়ে চিন্তা-ভাৱনা কৰিবলৈ বাধ্য হ’ল। ইতিমধ্যে প্ৰকাশ হোৱা লবেক্স পুথি কেইখনে সমাদৰ লাভ নকৰাত প্ৰকাশকে নতুন পুথিৰ হুপা কাম বন্ধ কৰি যুদ্ধকালীন সাহিত্যলৈ চকু দিলে। দেশপ্ৰেমমূলক বচনাৱলীয়ে বোমাটিক উপজ্ঞাসৰ চাহিদা হ্ৰাস কৰিলে।

২য় মহাসমব আৰম্ভ হোৱাৰ পাচত জনসাধাৰণে আকৌ সাহিত্য-চৰ্চাত মনোনিবেশ কৰিলে। লগে লগে লবেক্স প্ৰতি লোক-সমাজে আদৰৰ চকুৰে চাবলৈ ধৰিলে। ইংলণ্ড, ইউৰোপ, এচিয়াৰ বিভিন্ন দেশত লবেক্সে লিখা উপজ্ঞাসে পঢ়ুৱৈ সমাজৰ মন আকৃষ্ট কৰিবলৈ সবহ সময় নালাগিল। “The Achievement of D. H. Lowrence” নামৰ পুথিখন ক্ৰেডাৰিক হক্‌মেন আৰু হেৰি. টি. লুৱ নামৰ দুজন সমালোচকে সম্পাদন কৰি উলিয়াই লবেক্স বহুল প্ৰতিভাৰ পৰিচয় বাইজৰ আগত দাঙি ধৰে। এই সমালোচনা প্ৰধান পুথিখনিয়ে লবেক্সক ইংৰাজী সাহিত্যত উচ্চস্থান দিবলৈ বহু পৰিমাণে সক্ষম হৈছিল বুলি কব পাৰি। ইয়াৰ বাহিৰেও হাৰ্ভলি, চিগ্‌বিড্‌ আণ্ডচেট, কাদাৰ উইলিয়াম টিভাৰচন, এডমাণ্ড উইলচন, টি. এছ. ইলিয়ট প্ৰভৃতি লেখকসকলে লবেক্স বিষয়ে বিতং আলোচনা কৰি লবেক্স সাহিত্যপ্ৰতিভা জাউতিমুগীয়া কৰিলে। সেই সময়ৰ পৰা অলেখ প্ৰবন্ধ, আলোচনা প্ৰকাশ পাই আহিছে আৰু লবেক্স সাহিত্যই জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিবলৈ সুবিধা পাইছে।

লবেক্স প্ৰধান বচনাৰ ভিতৰত “লেডী চাৰ্চাৰ্চিড লাভাৰ”

(১৯২৮ চন) অক্টোবৰ। ইয়াৰ পটভূমি ইংলণ্ডৰ উদ্যোগপ্ৰধান অঞ্চল। আগতে লিখা “ডি বেইনবো” আৰু “উইমেন ইন লভ”ৰ দৰে ইয়াডো প্ৰেম মুখ্য বিষয়বস্তু। কিন্তু “বেইনবো”, “উইমেন ইন লভ”, “ডি প্লাস্ত চাবপেণ্ট” আদি আগবঢ়ায় লিখা বাবে ইয়াত অল্পভূতিৰ প্ৰাধান্য বেছি। এই কেইখন উপন্যাসত প্ৰকৃতপক্ষে পুৰুষ আৰু নাৰীৰ জীৱন-যুদ্ধৰ বৃত্তান্ত ধুপখাই আছে। লেডী চাৰ্টাৰ্লিছ লাভাবত জীৱনযুদ্ধৰ অৱসান ঘটাই দৈহিক মিলনৰ মধুৰ সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হৈছে। লৰেকে গভীৰ অল্পভূতিৰে পুৰুষ-নাৰীৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰি যৌন সংবেদনাৰে হৃৎ-কঁঠ, ক্লেপ, বিবাদ লাঘব কৰিছে। লেডী চাৰ্টাৰ্লিছ লাভাব লৰেকৰ কাল্পনিক জগতৰ আত্মপ্ৰকাশ। অনেক বিবদমান আলোচনাৰ মাজেদি লৰেকৰ প্ৰতিমূৰ্তি মূল চৰিত্ৰত ৰূপায়িত হৈছে।

অনেক সমালোচকে ভাবে যে যৌন আবেদনত প্ৰণয়জনিত কাৰ্য্য নিহিত থাকিলে উপন্যাসত ইয়াক অতি সাৱধানেৰে এৰাই যাৱ লাগে। যৌন আবেদনৰ কদৰ্য্য বৰ্ণনাই সাহিত্যৰ মূল্য হ্ৰাস কৰাৰ সুবিধা যাতে পাব নোৱাৰে তাৰ বাবে যত্নপৰ হব পৰাটো অতি সুকঠিৰ পৰিচায়ক। লৰেকে “যৌন আবেদনৰ” বৰ্ণনাত কোনো নিষেধাজ্ঞা গণ্য নকৰিলে। ইংৰাজী উপন্যাসক শোৱনী ঘৰৰ শুভ্ৰ, নিমজ্জ, আবামদায়ক শব্দ্যৰ পৰা যেন লৰেকে গঢ়িয়াই বনভূমিলৈ খেদি পঠিয়ালে। ‘লেডী চাৰ্টাৰ্লিছ লাভাব’ সেই বাবে মুকলি পটভূমিৰ ওপৰত লিখা প্ৰণয়মধুৰ উপন্যাস। “লৰেকৰ নিজৰ ঠাই কিভলৈগৈব বিতোপন দৃশ্যৱলী বসন্তৰ বা-লাগি জীৱন্ত হৈ উঠিছে, বনবীয়া ফুল-ফুলেৰে জাতিকাৰ হৈ পৰিছে। শস্ত-শ্ৰামলা তৃণভূমি, দূৰৈত থকা শীৰ্ষকৰ শুমধুৰ ঘণ্টাধ্বনি, মিল, কল-কাৰখানাৰ উচ্চ চূতাৰ পৰা ওলোৱা অস্বহীন ধোঁৱাৰ সোত, গ্ৰাম্য অঞ্চলৰ অকৃত্ৰিম চৰিত্ৰাৱলী, কথোপকথন লৰেকৰ বৰ্ণনাত হেজাৰ শীৰ্ষকৰে প্ৰতিধ্বনিত হৈছে।”

জীৱনৰ পূৰ্বৰ বয়সত পৈনত বিচাৰ-মুছিব লৰেকে লিখিছিল,

“লেডী চাটালিজ লাতাৰ”.....। স্বত্ব্যৰ ছবছবৰ আগৰে পৰা
 নিবন্ধতাৰ মাজেদি এই উপভাসখনি লিখি উলিয়াবৰ বাবে তেওঁ সাধনা
 চলাইছিল। এনে এখন উপভাস লিখিবলৈ ‘হেজাৰ বীৰব সাহস’
 লৰেণ্ডে ক’ত পাইছিল কোৱা সম্ভৱ নহয়। নিজৰ ওপৰত পতীৰ
 আস্থা নাথাকিলে, দৃঢ়মনোবল নহলে, অদম্য উৎসাহ নাপালে এনে
 এখন উপভাস লিখা যে অসম্ভৱ তাক ন’দি কব পাৰি। ইংলণ্ডৰ
 বজাঘৰে ভৰ্গসনা কৰিলে, প্ৰজাঘৰে ভিৰছাব কৰিলে। কোনো
 ইংৰাজী বা মাৰ্কিন প্ৰকাশকে অৰ্ধদণ্ডৰ ভৱত লেডী চাটালিজ
 লাতাৰ প্ৰকাশ কৰিবলৈ মান্তি নহ’ল। লৰেণ্ডৰ স্বত্ব্যৰ পাচত
 আপত্তিজনক অংশ বাদ দি এটা সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰা হ’ল। কিন্তু
 দেশ-দেশান্তৰত ইয়াৰ মূলপ্ৰস্থৰ চোৰাং ব্যৱসায় চলিল পূৰ্ণ উত্তৰেৰে।
 তিনিটা পাণ্ডুলিপিৰ শেষবটো লৰেণ্ডে নিজেই ছপাই গৈছিল ১৯২৮
 চনত, অনেক কথা ইকাল সিকাল কৰি। কেতিয়াৰ পৰাই ই পৃথিৱী-
 ব্যাপী ছৰ্ণাম লাভ কৰি আহিছে অগ্ৰীল বচনান্বয়ণে। মাত্ৰুহৰ
 অন্তৰত ক্ষন্তনদীৰ দৰে লুকাই থকা যৌন কামনাৰ পতীৰ বহুস্ত
 উল্ঘাটন কৰোঁতে লৰেণ্ডৰ ভাৱভাৱাত কেতিয়াবা মৰমেৰে উপচি
 গৈছে, কেতিয়াবা ব্যৰ্থতাত, বেদনা, হতাশা হাঁহাকাবেৰে ককণ সংগীত
 ধ্বনিত হৈছে। কেতিয়াবা আকৌ ঘেৰ, ডিক্ততা, গ্লানি, ভিৰছাব,
 পৰাজয়ৰ বিষময় জ্বালাত লেডী চাটালিজ লাতাৰ কঠুৱা ভাৱে নিবস
 হৈ পৰিছে। প্ৰেমৰ কাহিনী এটাৰ অৱলম্বনত লৰেণ্ডে নিজৰ যনৰ
 ভাব ব্যক্ত কৰিছে অহুভূতি উৰুিয়াই দি। ইয়াৰ বাবে তেওঁ বাছি
 লৈছে এহাল প্ৰেমিক-প্ৰেমিকা, মেলবচ আৰু কণি। ছয়োৰে
 সাংসাৰিক জীৱন মৰ্মান্তিক বেদনাৰে ভৰপূৰ। সংগলাভৰ ভীৰ
 কামনাত ছয়ো ছয়োকে যেন বিচাৰি পাইছিল। মাজত থকা মৰম
 ফুকাৰ নৈখনে ছয়োকে যেন একেলগ কৰিলে, ছয়ো দীত বঢ়িলে
 প্ৰেমৰ অভিধান অৱলুপ্ত কৰিবলৈ। আকাশৰ বত জিলিকি উঠিছিল
 প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ প্ৰেমৰ জৱবাহাত।

কণবীড়! আনন্দমুখৰ পৰিস্থিতিত ডাঙৰ-দীঘল হোৱা এক
 বহেমিয়ান পৰিয়ালৰ আদৰৰ কণ্ঠ। পিতাক চাব মেলকমৰ চলন-
 ফুৰণত, কথা-বতৰাত আভিজাত্যৰ পূৰ্ণ প্ৰকাশ। পৰমানন্দবী পূৰ্ণ-
 যৌৱনা প্ৰিয়ভাৰিণী কণিৰ ৰূপ-লাৱণ্যত জাৰ্মান ডেকাসকল চকল
 হৈ উঠিছিল। বিবহৰ বেদনা লাঘৱ কবিবলৈ এওঁলোকে এই
 অসামান্য সুলভবী যুৱতীৰ সান্নিধ্য কামনা কৰিছিল দেহে-প্ৰাণে।
 তেওঁলোকৰ চকুত কণবীড়ৰ হান্তমুখীৰূপে স্বপ্নৰ পাচত স্বপ্ন আঁকিছিল।
 অলপ দিনৰ ভিতৰতে শতদলৰ দৰে বহু সূত্ৰী পুৰুষে কণিৰ সৌন্দৰ্য্য
 উপাসকস্বৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছিল। আশাৰ প্ৰতীকাত ৰূপবান
 অনেক জাৰ্মান যুৱকে কণিক মনৰ অভিলಾষ ব্যক্ত কৰিছিল। কিন্তু
 কণিয়ে নিৰ্বাচন কৰিছিল ক্লিফোৰ্ড চাৰ্টাৰ্লিক—ৰূপে-গুণে অতুলনীয়,
 বিবাহত খনিৰ মালিক, ধন-সম্পত্তিৰ একমাত্ৰ গৰাকী। বিবাহিত
 জীৱনৰ মধুৰ দিনবোৰ শেষ নহওঁতেই ক্লিফোৰ্ডে সৈন্যবাহিনীৰ কামত
 যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ যাব লগাত পৰিল। কি কৰণ সেই দিনটো, ক্লিফোৰ্ডে
 কণিক বুকুত সাৱটি কান্দি কান্দি বিদায় লৈছিল। নিয়তিৰ পৰিহাস,
 কিমান মৰ্মান্তিক হব পাবে! যুদ্ধক্ষেত্ৰত ক্লিফোৰ্ডে আঘাতপ্ৰাপ্ত
 হৈ পংক্ত হ'ল, পুৰুষৰ হেৰুৱাই ঘৰলৈ বহুত বেদনা, বহুত হতাশা লৈ
 উভতি আহিল। কণিয়ে স্বামীৰ সান্নিধ্যত পুনৰ আনন্দৰ অঙ্ক
 টুকিলে—কিন্তু পংক্ত অৱস্থা দেখি কান্দি পেলালে। কি নিদাকণ
 দৃশ্য! কণি বেজাৰত যেন মৰি যাব। কিন্তু প্ৰকাশে স্বামীৰ
 আগত নিজৰ বেজাৰ ব্যক্ত নকৰি হৃৎগণ উৎসাহেৰে ক্লিফোৰ্ডৰ সুখ-
 চুখৰ ভাগ ললে।

ক্লিফোৰ্ডৰ ধনবিতৰ অভাৱ নাই। খনিৰ ব্যৱসায়ে তেওঁৰ অৱস্থা
 দিনক দিনে নমন-বদন কৰি তুলিছিল। আভিজাত্য বন্ধা কবিবলৈ
 ক্লিফোৰ্ডৰ অভাৱ কোনো দিনেই কণিয়ে বিবাহিত জীৱনত দেখা
 নাছিল। প্ৰস্থ ৰচনা কৰি খ্যাতি অৰ্জন কবিবলৈ ক্লিফোৰ্ডে মনে-
 প্ৰাণে কামনা কৰিছিল। সাহিত্য ৰচনা কৰাত অকৃত্ৰুতিৰ প্ৰয়োজন।

মানৱীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰে সাহিত্য বসাল কবিৰ পাৰি। ক্লিকোর্ডৰ সাহিত্যচৰ্চাত কিন্তু কৃত্ৰিমতা সোমাই আহিল। কণিৰ পিতাকে কবৰ দৰে, “ক্লিকোর্ডৰ তেজত সাহিত্য বচনাৰ সূত্ৰ ক’ত? শূন্যতাৰ পৰা বস বিচাৰি হাবাধুৰি খোৱাৰ বাহিৰে একো লাভ নাই। জীৱনৰ দৰ্শনৰূপে সাহিত্য বচনা কৰা শক্তি ক্লিকোর্ডে কেনেকৈ লাভ কৰিব? যাব মনত আভিজাত্যৰ দান্তিকতা সোমাই আছে, যাব দৃষ্টিত কয়লাখনিৰ অন্ধাশ লংঘা ধোঁৱা মাত্ৰ জিলিকি আছে, তেনে লোকৰ পৰা সাহিত্য আশা কৰাটো আকাশত চাং পতা কথা।” ক্লিকোর্ডে অশেষ পৰিশ্ৰম কৰিও সাহিত্যিকৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰিব নোৱাৰিলে। নিন্দা-গানিত ভেঙে বিজ্ঞোহী হৈ উঠিল, তোষামোদকাৰী-বোৰে যেন দূৰতে পলাই ফাট মাৰিলে। সাহিত্য বচনাত ক্লিকোর্ডে পৰাজয় বহন কৰিলে।

ক্লিকোর্ডে অন্তৰৰ গভীৰতম স্থানত অনেক দিনৰ পৰা এটি কামনা বহন কৰি আহিছিল। “সন্তান এটি নহলে বাগ্‌বী পৰিয়ালৰ অস্তিত্বই নাথাকিব। ক্লিকোর্ডৰ অবিহনে এই বিৰাট সম্পত্তিৰ অধিকাৰী কোন হ’ব? কোনে চাট্‌ৰ্জিৰ বংশৰ গৌৰৱ, আভিজাত্য বক্ষা কৰিব?” ক্লিকোর্ডে কণিৰ পূৰ্ণ যৌৱনৰ অকুবস্তু প্ৰেমৰ প্ৰতিদান দিবলৈ যে আকম। পংক্ত, পুৰুষহীন ক্লিকোর্ড, সন্তানলাভ যে সপোনবো অগোচৰ! নাৰী আৰু পুৰুষৰ পূৰ্ণ সৌন্দৰ্য্য দৈহিক মিলনৰ স্পৰ্শত প্ৰাণৱন্ত হৈ উঠে। যৌৱনকালত শূন্যতা ভোগ কৰাৰ দৰে মৰ্যাস্তিক বেদনা থাকিব নোৱাৰে। যি এই শূন্যতা ভোগ কৰে তেওঁৰ হৃদয় অস্ত্ৰ কোনোৱে উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে। কণিৰ ইমান সুন্দৰ কল্পনাভীত ৰূপবাশি ক্লিকোর্ডৰ দৰে পুৰুষহীন স্বামীৰ ওচৰত অৱহেলাৰ বস্তু হৈ থাকিব? এইটো কি নিদাকৰ বস্তুনা! কাৰণে ঘোৰ অমাবস্তা তেন কৰি জ্যোতিৰ্ৱরী হব খোজে, উজ্জল হব খোজে।

ক্লিকোর্ড আৰু কণিৰ সন্মানে লাহে লাহে জটিলতা বাৰণ

কবিলে। একালে পংক্তিকোৰ্ড, আনকালে পূৰ্ণচন্দ্ৰৰ দৰে স্নিগ্ধ
কণি...! ক্লিকোৰ্ডে নিজকে মহা অপবোধী বুলি অহুভৱ কৰিবলৈ
ধৰিলে! ক্লিকোৰ্ডৰ মানসিক দুৰ্বলতা, শাৰীৰিক অক্ষমতাত কণিৰ
জীৱন নীৰস হবৰ উপক্ৰম ঘটিল। আহিল ক্লান্তি, অৱসাদ। আহাৰত
কচি নাই, চকুত নিদ্ৰা নাই, ধুনীয়া মুখখনি কিবা এটা চিন্তাত
যেন সদায় নিমগ্ন...সংগীহীনা হৈ থকা যন্ত্ৰণা কাৰো আগত ব্যক্ত
কৰা সম্ভৱ নহয়। ত্ৰিভুবনৰ সকলো তৰ তৰ কৰি যেন—ভালপোৱা
এজনক কণিয়ে বিচাৰি উলিয়াব। প্ৰেমৰ বাবেই সত্য, মিছা
সংসাৰ পাতি কামনাৰ দাবানলত জ্বলি পুৰি থকাটো জীৱনৰ
সত্যৰূপ হব নোৱাৰে। মিছাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰা আশা-
আকাংক্ষা, কামনা-বাসনা সকলো সাময়িক উদ্বেজনা মাত্ৰ।
ইয়াৰ ছাৰা কল্যাণ কেতিয়াও আশা কৰিব নোৱাৰি। প্ৰেমৰ
বাবে সত্যৰ পৰা আঁতৰ হোৱা জানো পাপ? ক্লিকোৰ্ডে সমস্ত
সমাধানৰ উপায় বিচাৰিলে। কণিৰ আশা-আকাংক্ষা কিয় অথলৈ
যাব? পুৰুষ-স্ত্ৰীৰ সাময়িক মিলন নিয়মৰ টোপালবোৰৰ দৰে
ক্ষণেকীয়া। ইয়াৰ ছাৰা প্ৰেম কলংকিত নহয়। স্বামী-স্ত্ৰীৰ সম্বন্ধ
পৰম্পৰা বুজাপৰাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। বিবাহ-বন্ধনৰ যোগেদি
স্বামী-স্ত্ৰীৰ জীৱনলৈ আহে শ্ৰীতি, শ্ৰদ্ধা আৰু আন্তৰিকতা। সম্ভৱ
জন্ম দিয়া স্বামী-স্ত্ৰীৰ ধৰ্ম। নহলে বংশবৰ্দ্ধা নহয়, সমাজৰ চকুত
হেয় প্ৰতিপন্ন হব লাগিব। বাগবী বংশৰ সন্ধানৰ বাবে, বংশ-
বৰ্দ্ধাৰ বাবে কণিৰ এটি সম্ভৱান লাভ...সকলোৰে কামনাৰ বস্তু।
সম্ভৱান নহলে বংশৰ ঐতিহ্য লোপ পাব। প্ৰথা পৰিবৰ্তন হব পাবে,
পদ্ধতি সলনি হব পাবে, কিন্তু পৰম্পৰা হেৰুৱা মানে যথাসৰ্বস্ব
বিসৰ্জন দিয়া। কণিয়ে স্বামীৰ যুক্তিত তৰফ মানিলে। বংশ বৰ্দ্ধা
কৰাই ভেঙে বাগবী পৰিয়ালৰ মুখ্য উদ্দেশ্য? ক্লিকোৰ্ডে কলে,
“কণি, ভোমাবে মোৰে স্বামী-স্ত্ৰীৰ সম্বন্ধটো ক্ষণেকীয়া নহয়।
ইয়াত বিবাহৰ এলাজবি লাগি আছে। আমাৰ সম্বন্ধ সত্যৰ ওপৰত

প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছে। সাময়িক মিলনৰ যোগেদি যদি কোনোঃ দুপুৰুষৰ সান্নিধ্যত তোমাৰ এটি সন্তান লাভ হয় সেই পুত্ৰই বাপ-বী. কংশৰ বুলিয়েই পৰিচয় পাব। সেই পুত্ৰ মোৰ বুলি মই সাক্ষাৎ লয়। আদৰ-যত্ন মৰম-চেনেহৰ পৰা সেই সন্তান কেতিয়াও বঞ্চিত নহব। যি প্ৰতিপালন কৰে, সন্তানটো তেওঁলোকৰেই বন্ধ।” লাজত কণিৰ মুখ বক্তাক হৈ উঠে। শৰীৰত শিহবণ লাগে। ক্লিকোৰ্ডৰ যুক্তিত যেন এক অগূৰ্ব মাদকতা সোমাই আহে। কণিৰ দেহাই অস্ত্ৰ এক দেহাৰ উদ্ভাপ মনে-প্ৰাণে জানো কামনা কৰা নাই? সন্তান-কামনা সকলো জীৱ কাম্য নহয় জানো? কিন্তু ক্লিকোৰ্ডৰ আশা পূৰণ কৰা কেনেকৈ সম্ভৱ? তেতিয়া হয়তো নাবীৰ সতীৰ বুলি একো অৱশিষ্ট নাথাকিব।”

ক্লিকোৰ্ড চাৰ্টাৰিয়ে নিজৰ অকমতাক লোকচকুৰ আগত লুকাবলৈ চিন্তা কৰিলে। “কণিতো কুমাৰী নহয় যে সন্তান, জন্ম দি কলংকিতা হব, সমাজত নিষ্পত্তি হব। তেওঁৰ সন্তান মোৰ সন্তানৰূপেই সমাজত স্থান পাব, সন্তান অৰ্জন কৰিব। ক্লিকোৰ্ডে কৈছিল, কাৰ সন্তান সেই প্ৰশ্নলৈ তেওঁ মুঠেই উদ্গ্ৰীৱ নহয়। মাজ হীন কংশৰ সন্তান নহলেই হয়।

ক্লিকোৰ্ডে মানসিক যত্নৰ দাক্ষৰ বেদনা লাঘৱ কৰিবলৈ নিজৰ প্ৰাসাদত সাহিত্য আলোচনাৰ সমাবোহ পাতিলে। ব্যক্ততাপূৰ্ণ কিবা এটা নাপালে ক্লিকোৰ্ডৰ মন স্থিৰে নাথাকে। দাম্পত্য জীৱনত নিজৰ জীৱন দি যি বিবন্ধ বোপণ কৰা হ’ল—তাৰ বিষয়ৰ যত্নশীল ক্লিকোৰ্ড হয়তো ক্ষত-বিক্ষত হৈ ৰাব। জীৱনৰ অমৃত বুলি যাক সাক্ষাৎ লোৱা হৈছিল—সি আচলতে মৃত্যুৰ বিষ মাজ। সেউী চাৰ্টাৰি প্ৰকৃততে ক্লিকোৰ্ড চাৰ্টাৰিৰ জীৱনৰ মধুৰামিনী নহয়... শত বেদনাৰ শত বিহৰৰ ঘোৰ অমানিশা। ধনসম্পত্তি বা অভিজাত্যৰ শত-সহস্ৰ আকৃষকও বোৱনৰ ঢকলতা জাঁড়ৰ কৰিব নোৱাৰে।

ক্লিকোৰ্ডৰ সাহিত্য চ’বালৈ আহিল সাহিত্যিক, নাট্যকাৰ,

সংগীতজ্ঞ, কবি আৰু সমালোচকৰ দল। আহিল প্ৰসিদ্ধ নাট্যকাৰ মাইকেলচ। সাহিত্য আলোচনা, সঙ্গীত আলোচনা, শিল্পকলা আলোচনাৰ মাজেদি ক্লিকোৰ্ডৰ প্ৰাসাদ প্ৰাণবন্ত হৈ উঠিল। অনেকৰ চকুত যিজন লেখে, তেওঁ যেনেকৈ লেখক নহয়, যি পঢ়ে তেওঁ যেনেকৈ পাঠক নহয়, যি লেখাত নাই পঢ়াতো নাই তেনেবিধ লোককে অনেকে ‘সাহিত্যিক’ বা ‘সমালোচক’ বুলি সম্মান দেখুৱায় ঠিক তেনে এটা দলে যেতিয়া সাহিত্য আৰু কলা বিষয়ত বিজ্ঞানৰ দৰে মতামত ব্যক্ত কৰে—সেই অভিমত শুনিবলৈ ক্ৰটিপটু কাণৰ প্ৰয়োজন আটাইতকৈ বেছি। নহলে হয়তো বসন্তংগ হোৱাৰ শংকা আছে। ক্লিকোৰ্ডৰ সাহিত্যচ’ৰাও এনেবিধ লোকৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত। এওঁলোক যেনিবা সাহিত্যৰ বিজ্ঞ সমালোচক, নিঃসংকোচেৰে মতামত দিব পৰা ভবিষ্যত বক্তা। প্ৰখ্যাত সাহিত্যিককো এওঁলোকে কটু সমালোচনাৰে, ব্যক্তিগত আক্ৰমণৰে (চৰিত্ৰহনন) পদে পদে অপদম্ব কৰিব পাৰে।

লেডী চাৰ্চাৰিয়ে এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যিক, নাট্যকাৰ, সঙ্গীতজ্ঞ, কলাকাৰৰ চৰিত্ৰত প্ৰাণ বিচাৰি নাপালে। এওঁলোকে কৃষ্টিৰ্ম্মী কোনো কথাবে ব্যাখ্যা দিব নোৱাৰে। এওঁলোক আত্মৰহিত, নীতিবিহীন। যৌন বিকাৰত এওঁলোক বোগাৱন্ত। মাইকেলচৰ উদ্দেশ্য অসৎ, কণিৰ সামগ্ৰিক লাভ কৰিবলৈ তেওঁ অভিনৱ প্ৰচেষ্টা চলাইছে। যৌনতৃপ্তি লাভৰ বাহিৰে তেওঁৰ যেন একো উদ্দেশ্য নাই। তেওঁৰ কলানিৰ্দ্ধাত প্ৰকৃত সত্যতা নাই। ই ভাঙনযুগী ভুৱা শিল্প-সৃষ্টি। কণিয়ে নিজৰ সম্ভা হেৰুৱায় নোখোজে, কচি বিকৃত কৰিব নোৱাৰে।

ক্লিকোৰ্ডৰ আশা ভংগ হ’ল। কণিয়ে সাহিত্যিক, নাট্যকাৰ কবি আদি বুদ্ধিবৃত্তিৰ মামুহক সমূলি ভাল নেপায়। মাইকেলচৰ সম্পৰ্কেই কণিৰ নিঃসংগতা দূৰ কবি বাসনা চৰিতাৰ্থ কৰিব নোৱাৰিলে।

ক্লিকোর্ড ব্যক্তিৰ সত্যভাবে প্ৰভাৱাৱিত। অৰ্থ-সম্পত্তিৰ আসক্তিৰে তেওঁৰ তেজৰ ধমনি ভগ্ন হৈ আছে। শ্বেষপৰ্য্যন্ত সাহিত্যচৰ্চাত কোনো স্বীকৃতি লাভ কৰিব নোৱাৰি যুক্তিৰ নিঃশাস পেলাবলৈ ক্লিকোর্ড চাৰ্টাৰ্ণিয়ে খনি ব্যৱসায়ত হাত দিলে। বিচাৰিলে...নতুন নতুন ব্যৱসায়, অৰ্থ সম্পত্তি! নিজৰ সকলো অল্পভূতি দলিয়াই পেলাই বহুৰূপ দৰে টোকাবঢ়ে শিল্প উদ্যোগত ব্যস্ত হৈ পৰিল।

লেডী চাৰ্টাৰ্ণি অকলশৰীয়া, কলৈ যাব? কি কৰিব? ক্লিকোর্ডক এৰি যাব বা কলৈ? এটা পংক্ত পুৰুষ, নামত স্বামী দেৱতা! সম্বন্ধৰ কোনো অৰ্থ কণিয়ে বুজি নেপায়। কণিব পুতৌ ওপজে বেতিয়া ক্লিকোর্ডে “হুইল চিৱাৰ”খনত উঠিবলৈ নাৱিবলৈ অলহাৱ শিশুৰ দৰে ইফালে সিকালে হাত খেলিয়াই ক্লাস্ত হৈ পৰে। ওচৰত নাথাকিলেই বিপদ। পৰিচাৰিকা মিছে, বোন্টা সকলো সময়তে সজাগ নহয়। এওঁৰ দায়িত্বতে ক্লিকোর্ডক গতাই কণি কেতিয়াও ওলাই যায়.....বাহিৰত যুকলি আকাশ, জোনৰ স্নিগ্ধ কিৰণ, কনফুসিৰ বৈচিত্ৰময় দৃষ্টবাজি উপভোগ কৰিবলৈ। এইবোৰৰ লগত কণিব গভীৰ পৰিচয়, প্ৰীতি মধুৰ সম্পৰ্ক...। এইবোৰ পালে কণিক একো নালাগে। এইবোৰ তেওঁৰ নিঃসঙ্গ জীৱনৰ ককণ সংগীত।

আৰু “মেলবচ। ক্লিকোর্ড চাৰ্টাৰ্ণিৰ গুণপালক। সূঠাম, সূত্ৰী চেহেৰা। বলিষ্ঠ বাহুগলত অক্ষুৰ্ণ শক্তি। দৈহিক সৌন্দৰ্য্যত এটা মাদকতা সোৱাই আছে। কনফুসিত আপোনমনে বিচৰণ কৰে, যুকলি পাহাবত বিজ্ঞান লয়। কেতিয়াবা গুণ-গুণটক প্ৰাণী দীত পায়। নিঃসঙ্গ জীৱন এটা প্ৰাণ-প্ৰাচুৰ্য্যৰে ভৰণ; ধূলুন্তৰ ডেকা। ক্লিকোর্ডে এই মেজাজৰ লগত কণিক এদিন চিনাকি কৰি দিছিল অতি সাধাৰণভাবে। কণিয়ে কিন্তু তেতিয়া মেলবচৰ কথা-বতৰাত সন্মুখি বস নাপাইছিল। মেলবচৰ ভাষাত বেন অমার্জিত কটি নিহিত আছে। কথাত কোনো ভজ্ঞা নাই, বাহুহটো দাত্তিক। কণিয়ে

পাচত গম পাইছিল যে মেলবচে বিবাহিত জীৱনত দ্বীৰ পৰা অকণো
 দুখ নাপাই গৃহত্যাগ কৰি ক্লিকোৰ্ডৰ অধীনত সামান্ত পদ্ম-
 পালকৰ চাকৰি এটা লৈ জীৱন অতিবাহিত কৰিছে। মেলবচৰ
 বোলে এজনী গাভৰু কস্তাও বৰ্তমান। দ্বীয়ে মেলবচক ত্যাগ কৰি
 আন এজনৰ লগত সংসাৰ পাতিছে।

ক্লিকোৰ্ডৰ বনভূমিত কণিয়ে প্ৰায়ে মেলবচক লগ পায়। কণিব
 কেতিয়াবা ভাল লাগে। মানুহটোৰ সাংসাৰিক জীৱনৰ দুখজনক
 ঘটনাবোৰে কণিক আকৃষ্ট কৰে। কেতিয়াবা কথা-বতৰাত বিভূষ্ট
 হৈ বিবাদমনে ঘৰলৈ উভতি আহে। মেলবচে অপকণা কণিব দেহ-
 ভঙ্গীমালৈ সতৃষ্ণ নয়নেৰে চাই মন্ত্ৰমুগ্ধ সাপৰ দৰে তদগ্ৰ হৈ পৰে—
 কি কণ—কি সৌন্দৰ্য্য। প্ৰত্যেক অঙ্গতে যেন প্ৰেম উথলি উঠিছে।
 মেলবচ যেন মোহাগ্ৰস্ত হৈ পৰিছে। কিন্তু গৃহকৰ্ত্তাক প্ৰেম নিবেদন
 কৰা তৃত্য এজনৰ পক্ষে জানো সম্ভৱ? প্ৰায়ে এই হুচিন্তাই মেলবচৰ
 অন্তৰত প্ৰচণ্ড ধুমুহাৰ সূচনা কৰিছিল।

এদিন সেডী চাৰ্টাৰ্ণিৰ প্ৰাণত ফাগুনৰ বা' লাগিছিল। সেই
 দিনটোৰ বাবেই হয়তো মেলবচে অপেক্ষা কৰিছিল। কণিক বনভূমিৰ
 এক নিৰ্জন প্ৰান্তত অকলে পাই মেলবচে সংকল্প কৰিছিল এই পৰমা-
 নুন্দবী নাবীক নিজৰ কৰি লব। সেই অস্তিগ্ৰাস্ত লৈ মেলবচে আহি
 কণিব সন্মুখত থিয় হ'ল। “তুমি, তুমি ইয়াত কিয়?” কল্পিতকণ্ঠে
 কণিয়ে চিঞৰি উঠিল। মেলবচে স্ত্ৰযোগ নেবিলে। কলে, “তোমাক
 লগ পাবলৈ আহিছোঁ, মিচেছ ক্লিকোৰ্ড। তোমাৰ অবিহনে মোৰ
 জীৱন বুখা। আজি স্ত্ৰযোগ পাই তোমাৰ ওচৰত মোৰ প্ৰেম নিবেদন
 কৰিব খুজিছোঁ। মোৰ যৌৱন নিকল নকৰিবা……! অপকণা
 যৌৱনৰ অধিকাৰিণী হৈয়ো তুমি এই বিজনজনত সংগীহীনা হৈ অমি
 কুৰিছা……মোক তোমাৰ যৌৱনৰ দক্ষিণা দান কৰা।”

“তুমি অস্তায় কথা কৈছা। তুমি জানা, মই তোমাৰ প্ৰকৃত
 বিবাহিতা দ্বী। বিবাহিতা দ্বীৰ জীৱনত স্বামীকিনে একো আৰাধনা

নাই। ক্লিকোর্ড তোমাব অন্নদাতা, অতিথায় জামিৰ পাবিলে
তোমাব সৰ্বনাশ হ'ব। তুমি সংযত হোৱা।" মেলবচে লেডী চাৰ্টাৰ্ণিৰ
ৰূপলৈ চাইছিল মাত্ৰ। কোনো উপদেশ বাণীয়েই তেওঁৰ কাণত
নোসোমাইছিল। "তোমাক নাপালে মোৰ মৃত্যু অৱশ্যস্তাবী।
তোমাব দৰে সুজ্ঞোহিনী নাৰীৰ কাৰণে মোৰ মৃত্যু হলে পৰম ভাগ্য।"

মেলবচৰ প্ৰথম লোভত লেডী চাৰ্টাৰ্ণিৰ জ্ঞান মূগ্ধ হ'ল। চাৰি
চকুৰ মিলনত প্ৰেম বশীৰ হৈ উঠিল। মেলবচ বৰ নোৱাৰিলে,
আগবাঢ়ি গ'ল...লেডী চাৰ্টাৰ্ণিৰ মৃণাল বাহু যুগলত ধৰি ওচৰলৈ
টানি আনিলে। আলিঙ্গনত মুহূৰ্ত্ততে কণিয়ে পাহৰি পেলালে দীৰ্ঘ-
দিনৰ অৱসাদ, এজন পংক্ত স্বামীৰ দীৰ্ঘদ্বাস। মনত কেৱল খেলালে—
জীৱনৰ চৰম আনন্দ! বোধকৰোঁ এয়ে.....! মেলবচে লেডী
চাৰ্টাৰ্ণিক আথে-বেথে লৈ গ'ল নিৰ্জন পৰ্ণ-কুটীৰলৈ।

কণিয়ে হয়তো মধুৰ আনন্দত, মধুৰ মিলনত আত্মহাৰা হৈছিল।
মেলবচৰ বলিষ্ঠ বাহুৰ নাগপাশত বিন্ধ হৈ তাই সুখস্বপ্নত বিভোল হৈ
পৰিছিল.....ছটি ককণ জীৱনত বসন্ত ঋতু মনোৰম হৈ ফুটি
ওলাইছিল! (He lay there with his arms round her,
his body on hers. So close. And completely
unknown!)

বনভূমিত কণি আৰু মেলবচে প্ৰেমৰ অমৰাৱতী বচনা কৰিলে।
কণিৰ চকুত প্ৰণয়ৰ অজ্ঞান লাগি জলমল কৰি উঠিল।

ক্লিকোর্ডে কণিৰ এই পৰিবৰ্তন লক্ষ্য নকৰাকৈ নেখাকিল।
পৰিচাৰিকা মিছেচ্ বোণ্টেনৰ চকু সদায় সজাগ। গৃহকৰ্ম্মৰ প্ৰশ-
জ্ঞানিত কেলেকাৰী প্ৰচাৰ কৰিব পাবিলে লাভটো মিছেচ্ বোণ্টেনৰেই
আটাইতকৈ বেছি। চাৰ ক্লিকোর্ডক হাতৰ মৃণ্ডিত বাধিবলৈ এইটো
এটা সুযোগ মাত্ৰ। বিশাল সম্পত্তিৰ অধিকাৰিণী হ'বলৈ মিছেচ্
বোণ্টেনে যি অদম্য আশাৰ কল্পনা কৰি আহিছে লেডী চাৰ্টাৰ্ণিৰ
অবিহনত সেই কল্পনা কাৰ্য্যত পৰিণত কৰিবলৈ গলম নালাগিব।

ক্লিফোর্ডৰ ছুখ : কামনাৰ তীব্ৰ জ্বালাত কণিয়ে সাধাৰণ পশু-পালক এটাৰ অংকশায়িনী হৈছে ! লেডী চাৰ্টাৰ্লিৰ প্ৰণয়প্ৰাৰ্থী সাধাৰণ ইতৰ মেলবচ ! বাগ্‌বী পৰিয়ালৰ বেতনভোগী সামান্য বৰীয়া এটা ! কি স্পৰ্দ্ধা, কি ছুঃসাহস ! কণিয়ে উচ্চবংশৰ সুপাত্ৰক সংগীৰূপে গ্ৰহণ কৰি বংশমৰ্যাদা বক্ষা কৰিবলৈ লৈছে।

মিছেচ্‌ বোণ্টনে ক্লিফোর্ডৰ এই মুহূৰ্তটো সম্পূৰ্ণৰূপে গ্ৰহণ কৰি কণিৰ অল্পপস্থিতি দূৰ কৰিলে সকলো বিষয়ত বিশেষ তদাবক কৰি। একালে মাতৃৰ দৰে পৰিচাৰিকা আনফালে ছুখ-সুখৰ ‘ভাগ লওঁতা’। বোণ্টনৰ সেৱা-শুজাবাত ক্লিফোর্ডে কাৰ্য্যদক্ষতাৰ পৰিচয় দিবলৈ সুযোগ পালে। কাৰ্য্যদক্ষ পুৰুষৰ বাবে অল্পভূতিৰে পৰিপূৰ্ণ মৰমিয়াল সাংসাৰিক জীৱন কেতিয়াবা ছুপ্ৰাপ্য বস্তু হৈ পৰে। ক্লিফোর্ডে কণিক প্ৰকৃততে পূজা কৰি ৰাখিছিল। স্ত্ৰী হলেও কণি যে ক্লিফোর্ডতকৈ বহুত ওপৰত তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছিল। শিলৰ মূৰ্তি হলেও কেতিয়াবা আমি বিগ্ৰহ দেৱতাক ভয় কৰোঁ, পূজা কৰোঁ, আত্মসমৰ্পণ কৰোঁ। বিগ্ৰহ দেৱতাৰ ঐশ্বৰিক ক্ষমতাত আমি ভয়ত কঁপি উঠোঁ। কণিক ক্লিফোর্ডে হেকৱাৰ কথা সপোনতো ভাবিব নোৱাৰে। কণিক প্ৰায়ে কৈছিল, “কণি, তুমি ঈশ্বৰৰ নামত শপত খোৱা মোক তুমি কেতিয়াও এৰি নোযোৱা বুলি” এয়া অসহায় স্বামীৰ শক্তিময়ী স্ত্ৰীৰ ওচৰত কৰণ প্ৰাৰ্থনা, নাৰীৰ চৰণত পুৰুষৰ আত্মনিবেদন।

কিন্তু, কণিৰ গাত বসন্তৰ বা লাগিছিল। মেলবচক তেওঁ দেহ-মন দি ভাল পাইছে। মেলবচৰ নবীন স্পৰ্শত কণিৰ কান্তি আঁতৰি গৈছে, জীয়াই থকাৰ প্ৰেৰণাত মন-প্ৰাণ উথলি উঠিছে। মেলবচে আজি কণিৰ প্ৰেমিকৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছে.....সকলো ভাল পোৱা উজ্জাৰি সি লেডী চাৰ্টাৰ্লিক তাৰ বলিষ্ঠ হাতেৰে সাৱটি লৈছে.....ভাপিত যৌৱন তৃপ্ত কৰিবলৈ।

লব্ধক লেডী চাৰ্টাৰ্লিজ লাভাৰ ইয়াতেই অন্ত নহয়। ইয়াৰ

পাচতো অনেক সমস্তৰ অৱতাবণা কৰি লবেকে উপজ্ঞাস্থনৰ কলেবৰ বৃদ্ধি কৰিছে। যাত্ৰিক যুগৰ সম্পৰ্কে লবেকে বিষদ আলোচনা কৰিছে। লগতে ভৱিষ্যত বাণীও প্ৰচাৰ কৰিবলৈ এৰা নাই। বাহুল্য নকৰি উপজ্ঞাস্থনৰ কিছু উল্লেখযোগ্য ঘটনা আলোচনা কৰি আমাৰ প্ৰবন্ধ শেষ কৰিম।

মেলবচৰ চৰিত্ৰ উদ্দেশ্যধৰ্মী। কণিৰ চৰিত্ৰ গোণ। মুখ্য চৰিত্ৰ মেলবচৰ পৰিপূৰ্ণতাৰ বাবে কণিৰ অৱতাবণা আৱশ্যক হৈছিল। মেলবচৰ চৰিত্ৰৰ যোগেদি তথাকথিত ভদ্ৰ সমাজৰ ভাঙনমুখী ৰূপটো দাঙি ধৰিবলৈ লবেকে যত্ন কৰিছিল, যকৱা জীৱনত নিৰ্দিয়া জীৱ পৰা অকণো স্মৃথ মাপাই মেলবচৰ বৈবাহিক জীৱনটোৰ প্ৰতি বিতৃষ্ণা জন্মিছিল। বনভূমিৰ এক প্ৰাস্তত থকা কুটীৰ এটিত তেওঁ অকলশৰীয়া জীৱন অতিবাহিত কৰিছিল। মনৰ হতাশা দূৰ কৰিবলৈ তেওঁ গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিছিল কিন্তু দৈহিক যন্ত্ৰণাক মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনাৰে লাঘৱ কৰিবলৈ অক্ষম হৈছিল। দৈহিক যন্ত্ৰণাত ডেকা মেলবচৰ মন-প্ৰাণ কেতিয়াবা জঠৰ হৈ পৰিছিল। লেডী চাৰ্টাৰ্লিৰ প্ৰেমিকৰূপে মেলবচে যেতিয়া আত্মীয়তা লাভ কৰিলে তেতিয়া তেওঁ উপলব্ধি কৰিলে জীৱনৰ যৌৱনকাল কি মধুৰ। এই যৌৱনৰ বাবেই প্ৰেম। লেডী চাৰ্টাৰ্লিৰ কামনাৰ দাবানল মেলবচে তেওঁৰ প্ৰেমৰ আলিঙ্গনেৰে নিৰ্বাপিত কৰিলে। লবেকে সেইখিনিতে যৌন আবেদনৰ ইঙ্গিত দিছে। লবেকৰ মতে যৌন আবেদন (sex appeal) আৰু যৌন কদৰ্য (pornography) একে নহয়। পৰ্বপ্ৰাকীৰ সাধাৰণ অৰ্থলৈ চালে বাবাংগনা কাৰ্য্যজড়িত কদৰ্য্য কাম কলা বুলি ধৰিব পাৰি। বাবাংগনা বা পতিতা বুলিলে আমি কি বুজোঁ? অৰ্থৰ বিনিময়ত বাটৰ পুৰুষক মাতি আনি অংকশাঙ্গিনী হোৱা নাৰীক সাধাৰণতে গণিকা, কেশা, বাবাংগনা আদি কওঁহক। প্ৰাচীন কালত অৱশ্যে পুৰুষ নাৰীয়ে নিজৰ যৌন কুৰা নিৰাবণ কৰিবলৈ প্ৰণয়জনিত কাৰ্য্যত নিপু হৈছিল বুলি আখ্যানমূলক

কাহিনীত পোৱা যায়। এচাম লোকে ভাবে যে বিবাহৰ যোগ্য কন্তাই কামকলাৰ গোপন তথ্যসমূহ আয়ত্ত কৰিলে স্বামী নিৰ্বাচন আৰু দাম্পত্য জীৱন যাপনত পৰম সুখ আশা কৰিব পাৰে।

যৌন বাসনাক গোপনে ৰাখি শৰীৰ-মন দক্ষ কৰাত দাক্ষণ যত্নশীল সোমাই আছে। লৰেঞ্চে কৈছিল, “যৌন অনুভূতিয়ে আমাক তৃপ্ত কৰে। সেঙেটা জাবকালি ওলোৱা ব’দজাকৰ দৰে ই আমাৰ ঠেৰেঙা লগা দেহ-মনটোক সকাহ দিয়ে, উৎসাহ-উদ্দীপনাবে অপাৰ আনন্দ দিয়ে। যাৰ শৰীৰ, মন, দেহা বোগাগ্ৰস্ত তেওঁলোকে যৌন অনুভূতিক কদৰ্য্য কাৰ্য্য বুলি ভ্ৰম কৰে। কিন্তু যৌন বাসনাই যেতিয়া উৎকট ৰূপ ধাৰণ কৰি চাল-বেৰ কোবাই বিভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি কৰে, তেতিয়া সেই যৌন বাসনাই পৰ্ণগ্ৰাকী নাম পায়। আধুনিক জগতত অনেক কথাছবি, গল্প, উপন্যাস পৰ্ণগ্ৰাকী ব্যাখ্যাৰে দোষী কৰিব পাৰি। যি সাহিত্যই যৌন কামনা বৃদ্ধি কৰে, শৰীৰত তৃপ্ত কামনাৰ জুই জ্বলাই কামাতুৰ কৰি তোলে তেনে সাহিত্য বা কলা পৰ্ণগ্ৰাকী বুলি কব পাৰি। এনে সাহিত্য বা কলাৰ স্থান ক’লা বজাৰত হৈ—মুকলি বজাৰত বা ভদ্ৰ সমাজত ই গ্ৰহণীয় নহয়। এইবোৰ হ’ল সস্তীয়া বস্তু, যৌন আবেদনৰ কিছুত ৰূপ। কিন্তু, মানুহৰ বাবে যৌন অনুভূতি প্ৰয়োজনীয় সম্পদ। এই আদিম বাসনাক অপমান কৰিবলৈ পৰ্ণগ্ৰাকীয়ে চেষ্টা চলাইছে, যৌন অনুভূতিৰ মধুৰ ব্যাখ্যা কলুষিত কৰিবলৈ বড়যন্ত্ৰ চলাইছে ……।

যৌন অনুভূতিত যদি সৌন্দৰ্য্য আছে বুলি ধৰি লোৱা হয়, তেন্তে মেলবচক লৰেঞ্চে সৃষ্টি কৰিছিল সৌন্দৰ্য্যৰ জয়যাত্ৰাৰ বাবে। লৰেঞ্চেৰ মতে যৌন আবেদনত আলফুলীয়া মৰম নিহিত আছে। পুৰুষ-নাৰীৰ ভিতৰত গঢ়ি উঠা প্ৰেম আলফুলীয়া মৰমৰ মাজেদি সজীৱ হৈ উঠে। মেলবচৰ মনটোৱে ৰূপিব সংগহীন যৌৱনৰ কথা ভাবি উৰালি উঠিছিল। উৎসাহপূৰ্ণ সঁহাৰি পাই মেলবচে উত্তৰ দিছিল, “মোক এতিয়া এই প্ৰশ্ন নকৰিব, মোক মাজ হিয়া ঢালি ভাল

পাবলৈ দিয়া। তুমি যেতিয়া মোৰ বুকুৰ মাজত সোমাই সৌ
 শয্যাখনিত ঢলি পৰা তেতিয়া মই তোমাক প্ৰাণ ঢালি দিব
 কৰোঁ...তেতিয়া তুমি অপূৰ্ব সৌন্দৰ্য্যৰ একমাত্র অধিকাৰী হৈ
 পৰা...। (A woman's a lovely thing when—!)
 দৈহিক মিলনত প্ৰেম বমনীয় হৈ উৰলি উঠে। (I believe in
 being warm heated. I believe specially in being
 warm heated in love .)

মেলবচৰ মনত কেতিয়াবা যে ভয়-শংকাই খৌকি-বাৰ্থো লগোৱা
 নাছিল, এনে নহয়। লেডী চাৰ্চাৰ্ণিৰ লগত গুপ্ত প্ৰণয়ত আবদ্ধ হৈ
 থাকোঁতে মেলবচে কৈছিল, “আমাৰ বেয়া দিন আহিছে”। লেডী
 চাৰ্চাৰ্ণিয়ে বিবৰ্ণ হৈ কৈছিল, “নহয়, নহয়, তেনেকৈ নকৰা। আমাৰ
 প্ৰেমৰ অমৰাতীত দুখৰ কথা মুতুলিবা।” মেলবচে তেওঁৰ
 প্ৰেমিকাৰ ঠুংকা প্ৰাণত আঘাত নিদি কথাব শুব বদলাই গভীৰ হৈ
 কৈছিল,—

“বেয়া দিন আহিছে আমাৰ সকলোৰে বাবে।” লৰেণ্ডে এই
 কথাৰ মাজেদি যান্ত্ৰিক যুগৰ কৃত্ৰিম সভ্যতাৰ ইংগিত দিছিল।
 নাৰীৰ ডুলৰ বাবে, পুৰুষৰ প্ৰেম-প্ৰীতিৰ বাবে বা যৌন অল্পভূতিৰ
 অপৰাধৰ বাবে এই হতাশাৰ ভাব উদয় হোৱা নাছিল। যান্ত্ৰিক
 যুগৰ ভাঙনমুখী সভ্যতাত খোৱা-কামোৰা কৰা অৰ্থপিপাসু,
 দয়ামাহীন শিল্পপতি সকলৰ কাঠচিঠীয়া ব্যৱহাৰ, নৈতিক
 অধঃপতন, দৈত্যকায় যন্ত্ৰপাতিৰ, কল-কাৰখানাৰ প্ৰাসত সোমাব
 খোজা অসহায় শ্ৰমিক যন্ত্ৰৰাৰ দল। মোৰ এইবোৰৰ। এই কৃত্ৰিম
 সভ্যতাই দেশৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য, কৃষ্টি সভ্যতা, নীতি-নিয়ম সকলো
 ধেন গিলি পেলাব খুজিছে। মেলবচে শংকা কৰি কৈছিল, “আমি
 ধ্বংসসূৰ্ণলৈ আগবাঢ়ি গৈছোঁ, মোৰ এইবোৰৰ বৰ ভয় লাগে যদি,
 অথচ, ইয়াৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিবৰ মোৰ শক্তি নাই। কোনো বন্ধু নাই
 যি মোক শক্তিয়ে সহায় কৰিবহি”। নিৰ্জন যন্ত্ৰটোলৈ বিধৰ ঘনেৰে

মেলবচ সোমাই গৈছিল নিৰ্জনতাৰ আশ্ৰয় বিচাৰি। এই সম্ভাব বাবে মেলবচৰ চৰিত্ৰত বৈশিষ্ট্য আছে; নহলে হয়তো লেডী চাৰ্টাৰ্ণিৰ প্ৰেমিক স্বৰূপে যৌনক্লেশ পৰিতৃপ্তিৰ বাবে মেলবচৰ চৰিত্ৰ অংকিত হ'লহেঁতেন। অনেক সময়ত মেলবচ মৌন হৈ পৰে। এই মৌনতাই লেডী চাৰ্টাৰ্ণিক বিভ্রান্ত কৰি তোলে। এই নিবৰতাত বিষাদৰ ছাঁ সোমাই আছে। মেলবচে সম্ভৱ বিশ্বাস কৰিছিল যে পুৰুষ-নাবীৰ ব্যক্তিত্ব বিহীন অল্পভূতিত পৰম তৃপ্তি উপভোগ কৰিব নোৱাৰি। এই ঘূণে ধৰা সমাজত মেলবচে নিজৰ ব্যক্তিত্ব হেৰুৱাই পেলাইছে। যান্ত্ৰিক যুগৰ ভ্ৰান্তি-মূলক প্ৰতিপত্তিত ক্ষত-বিক্ষত হোৱা সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ মানুহৰ হৃদশাৰ কথা ভাবি মেলবচৰ অন্তৰ বেদনাগ্ৰস্ত হৈ পৰিছিল। যৌন পৰিতৃপ্তিৰ তপ্ত সূত্ৰে এই গভীৰ বেদনা লাঘৱ কৰিব পৰা নাছিল।

সন্তানৰ কথা প্ৰসংগত মেলবচৰ উৎসাহহীন আলোচনাই বিষাদৰ ভাব দাঙি ধৰিছে। “এই ধ্বংসযুগী সংসাৰখনলৈ সন্তান জন্ম দিয়া ভুল কাম হ'ব, অল্পশোচনাৰ কথা হ'ব।” আনহাতে, লেডী চাৰ্টাৰ্ণিৰ চৰিত্ৰত এই মনোভাব পৰিলক্ষিত হোৱা নাই। লেডী চাৰ্টাৰ্ণিয়ে সমাজৰ অগ্ৰগতিত পিচ পৰি যোৱা নাছিল। আধুনিক যুগৰ প্ৰতি বিৰূপ মনোভাবো বখা নাছিল। সন্তান জন্ম দিয়াৰ হৰ্ষাৰ বাসনাই কণিক ব্যতিব্যস্ত কৰিছিল। “ভবিষ্যৎ বংশধৰসকলে পৃথিৱীৰ মধুৰ স্বাদ, মধুৰ আনন্দ, মধুৰ তৃপ্তি ভোগ কৰক। যি তৃপ্তি মই নাপালোঁ মোৰ সন্তানে সেই তৃপ্তি নতুন পৃথিৱীত উপভোগ কৰক”।

ক্লিকোৰ্ডে গধুৰ দৰ্শনৰ ভিতৰেদি মানসিক উন্নতিৰ অধিকাৰী কেনেকৈ হব পাৰি কণিক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কণিয়ে অমনোবোদ্ধী হৈ মাজ কৈছিল, “পূৰ্ণ যৌৱনা নাবীয়ে অকল মানসিক জীৱনৰ উৎকৰ্ষ সাধনত চৰম আনন্দ লাভ কৰিব নোৱাৰে। দৈহিক

প্ৰাণতকৈ মানসিক প্ৰাণ আমাৰ বাবে বেছি বাস্তৱ বুলি কোৱা কঠিন। বাস্তৱত যি প্ৰাণ আছে, উৎক্লভতা আছে, কল্পনাত তেনে সজীৱ প্ৰাণ বিচাৰি নোপোৱা।”

ক্লিকোৰ্ডে কণিৰ উদ্ভবত তবধ মানিছিল। কৈছিল, “জন্তুৰ শৰীৰতো সজীৱতা আছে, প্ৰাণ আছে, তেন্তে মানুহৰ দেহাৰ লগত জন্তুৰ প্ৰভেদ থাকিল ক’ত ?” বাস্তৱিক যুগৰ কোপোলা শৰীৰতকৈ, অস্তবহীন, কলুষতাৰে পৰিপূৰ্ণ আধুনিক জীৱনতকৈ, মুকলি পথাৰত মুকলি মনেৰে বিচৰণ কৰা জন্তুৰ শৰীৰ সজীৱ বুলিয়েই মই ভাবোঁ, কণিয়ে উত্তৰ দিছিল। “মানুহৰ দেহাৰ ভিতৰেদি মানসিক অল্পভূতি প্ৰাণৱন্ত হৈ উঠে। দেহাটো বাদ দি মানসিক উন্নতি কামনা কৰিব নোৱাৰি। গ্ৰীক পণ্ডিতসকলে এই সত্যক অৱহেলা কৰিলে, প্লেটো, এৰিষ্টটোলৰ দাৰ্শনিক যুক্তিত দেহাত থকা সজীৱতাৰ অপয্যুত্যা ঘটিল, আকৌ যীশুখৃষ্টই এই দেহাৰ সমাধিহু কৰিলে।”

“এতিয়া দেহাটোত আকৌ প্ৰাণ আহিছে, কবৰৰ ভিতৰেদি ই লাহে লাহে ওলাই আহিছে। বিনন্দীয়া ধৰণীত এই দেহাই স্তম্ভৰ গীত ধৰিব, মানুহৰ মনত আশাৰ বাণী জগাই তুলিব।” বাস্তৱবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত লবেঞ্চৰ এই যুক্তি অৱশ্যে বিতৰ্কৰ বিষয়। এগৰাকী পূৰ্ণযৌৱনা নাৰীৰ লগত বাহ্যিক জগতৰ যি প্ৰকৃত সন্দ্বন্ধ, যি প্ৰকৃত সত্য, বিশ্বাসযোগ্য মূল কথা—লবেঞ্চে বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। এই যুক্তি ব্যক্তিগত তৃপ্তি, সুখ, সম্ভোগ, দৈহিক আনন্দৰ পৰিতৃপ্তিত সাঙোৰ খাই আছে। কোনো নীতি বা শুচিতাৰ ওপৰত ই প্ৰতিষ্ঠিত নহয়। মানৱ চৰিত্ৰৰ ই এক সূক্ষ্ম বিশ্লেষণ। “যৌন অল্পভূতি বাদদি মানুহৰ বাস্তৱ চৰিত্ৰ ৰূপায়িত কৰা কঠিন। জীৱনৰ বিকাশ যৌন প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজেদিহে।”

লবেঞ্চৰ প্ৰায়বোৰ উপক্ৰাসতে সেইবাবে নাৰীৰ আত্মতৃপ্তিৰ বাস্তৱ দৃষ্টিভঙ্গী দেখিবলৈ পোৱা যায়। জীৱনৰ হতাশা, বিপৰ্য্যয়, অৱসাদ, কৰ্কৰ্নাতো সেই বাবে নাৰী চৰিত্ৰৰ বিশ্লেষণত শৰীৰ-মন

ভাঙি পৰা নাছিল। আশাবাদী কণিয়ে সদায় মুখকে কল্পনা কৰিছিল, নিজৰ ওপৰত বিশ্বাস ৰাখিছিল। মেলবচে হতাশাৰ কথা উলিয়ালে কণিয়ে কৈছিল, “অন্তলোকৰ যি অভাৱ, তোমাৰ সেই অভাৱ নাই। তোমাৰ অক্ষুণ্ণ গুণ আছে……সেই হে তুমি ভবিষ্যতৰ কথা কল্পনা কৰিব পাৰিছা……।”

“তোমাৰ স্নেহৰ শক্তিবান আকৰ্ষণত গভীৰ দৃষ্টিভঙ্গী লুকাই আছে। মোৰ চুলিটাৰিত তোমাৰ হাত বুলাই যেতিয়া তুমি মোক প্ৰশংসা কৰা, মোৰ কেশবিন্যাসৰ মহিমা বৰ্ণনা কৰা, তেতিয়া তোমাৰ কল্পনাত মই যুদ্ধ হৈ পৰোঁ।”

মেলবচৰ মুখত সাতবঙৰ বামধেমু জিলিকি উঠিছিল। কণিক কৈছিল,—

“তুমি ঠিকেই কৈছা। এৰা, এইটো এটা বাস্তৱৰ বিশ্লেষণ মাত্ৰ, সত্যৰ অৱেষণ। সকলো ক্ষেত্ৰতে গভীৰভাবে দৃষ্টি কৰিলে তুমি এই নগ্ন সত্যকে উপলব্ধি কৰিবা। প্ৰত্যেক মানুহৰ নিজস্ব একোটা বৈশিষ্ট্য আছে। সেই ব্যক্তিৰ বিষয়ে চিন্তা কৰোঁতে নাইবা তেওঁৰ সংস্পৰ্শলৈ আহোঁতে সেই নিজস্ব ব্যক্তিত্বলৈ পাহৰিলে নচলিব।”

“পুৰুষ নাৰীৰ সম্বন্ধ স্থাপন কৰোঁতে আমাৰ বুজাপৰাৰ প্ৰয়োজন বেছি। মধুৰ জীৱন যাপনত যাতে আমাৰ ভিতৰত ইজনেৰ প্ৰতি সিজনেৰ ভয়, শংকা, সন্দেহ, বিপদ নাথাকে তাৰ বাবে আমি সচেতন হব লাগিব। ইংৰাজ জাতিৰ মাজত আজি কেবোণে ধৰিবৰ উপক্ৰম ঘটিছে। ইজনে সিজনেৰ প্ৰতি মৰম-প্ৰীতি হেৰুৱাইছে, বিশ্বাস হেৰুৱাইছে। ই অতি পৰিতাপৰ বিষয়। আমাৰ ঐতিহ্য, পৰম্পৰা সকলো সমূহীয়া আবেগৰ ওপৰত, অহুত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। পৰম্পৰাৰ ব্যক্তিত্বক সন্মান কৰা, বন্ধা কৰা অতি প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিছে।”

নিজৰ দেশ ইংলণ্ডত লৰেকে জীৱিত কালত কাৰো পৰা সমাদৰ নাপালে। কঠোৰ সমালোচনাই তেওঁৰ মনত বিবাদৰ ছাঁ বহুৱাইছিল,

গভীৰ বেথাপাত পেলাইছিল। তৱ শাস্ত্ৰ, ক্লেমদায়ক আৰ্থিক
 ক্ৰবদ্ব্যত জৰ্জৰিত হৈ ইংৰাজ জাতিটোৰ প্ৰতি তেওঁৰ বিদ্বেষৰ ভাব
 প্ৰবল হৈছিল। লৰেঞ্চে প্ৰায়ে কৈছিল, “ইংৰাজসকলৰ পৰম্পৰা
 ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্কত আজি আউল লাগিছে”। অসহনীয় ব্যৱহাৰত লৰেঞ্চে
 ইংলণ্ড এৰি বিদেশলৈ যাবলৈ বাধ্য হৈছিল। লেডী চাৰ্চাৰ্জি
 লাভাৰত সেই বুলি লণ্ডনৰ প্ৰভাৱ কৰা নাছিল। ইংলণ্ডৰ
 দৃশ্যাবলী, সামাজিক অৱস্থা, কলাকৃষ্টি ঐতিহ্যই ইয়াত দৰ্শনৰ দৰে
 প্ৰকাশ পাইছে। চেভাৰচেল চহৰৰ বৰ্ণনা, ইয়াত থকা কল্পনাখনিৰ
 আলোচনা, চাৰ্চাৰ্জি প্ৰাসাদৰ বিৱৰণী লৰেঞ্চে লিখনিত মনোৰম হৈ
 প্ৰকাশ পাইছে। বিদেশলৈ গৈ লৰেঞ্চে অৱশ্যে নিজৰ দেশক বেছিকৈ
 উপলব্ধি কৰিছিল। ইংৰাজ জাতিয়ে বিশ্ব-দৰবাৰত যিবোৰ দান
 দিছে—সেইবোৰ যে কিমান বহুমূলীয়া লৰেঞ্চে স্বীকাৰ কৰিছে।
 “বিদেশ ভ্ৰমণে লৰেঞ্চে ভাবধাৰা বহুত পৰিবৰ্ত্তন কৰিলে”, এইবুলি
 এজন সমালোচকে লেডী চাৰ্চাৰ্জি পঢ়ি মত দিছিল।

‘বেইনবো’ত নিজৰ দেশৰ প্ৰতি স্বদেশপ্ৰেম গভীৰ বিশ্বাসেৰে
 প্ৰতিফলিত হোৱা নাছিল। ‘উইমেন ইন লাভ’ত যান্ত্ৰিক যুগৰ
 প্ৰাচুৰ্য্যৰ দ্বাৰা বিদগ্ধ হোৱা ইংৰাজ জাতিক লৰেঞ্চে গৰিহণা
 দিছিল। লৰেঞ্চে এই কাৰ্য্য গ্ৰহণযোগ্য নাছিল। কল্পনাপ্ৰসূত
 অনেক ভবিষ্যত বিপদৰ কথা ইয়াত দাঙি ধৰা হৈছিল। এইবোৰ
 অত্যন্ত নিৰাস আৰু ক্ষন্তঃসাৰশূন্য যুক্তি। কিন্তু “লেডী চাৰ্চাৰ্জি
 লাভাৰ”ত নাৰী সম্ভাৱ প্ৰাণ প্ৰাচুৰ্য্যৰ বিষয়ে, আভিভাত্যন্তৰা নিজীয়
 জীৱনৰ বিষয়ে, বসাল কৰ্মনাৰে সকলোৰে মন আকৰ্ষণ কৰিছে।
 জটিল সম্ভাৱ কাৰ্য্যাবলী তৱ তৱ কৰি কহিয়াই বিচাৰ আৰু দক্ষতাৰে
 লৰেঞ্চে প্ৰকাশ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। যৌন আবেদনৰ বিষয়ে দাঙি
 ধৰা অনেক যুক্তি সত্য সমাজত গ্ৰহণযোগ্য নহয়। লেডী চাৰ্চাৰ্জিৰে
 ভেটিয়া সত্য ঘটনা প্ৰকাশ কৰি ক্লিফোৰ্ডক কৈছিল, “আগন্তুক
 সম্ভাৱনৰ পিতা প্ৰকৃততে মেলবচহে”, ভেটিয়া ক্লিফোৰ্ড গৰজি উঠিছিল

আক কণিক জল কৰিবলৈ বিবাহ বিচ্ছেদ নকৰে বুলি ওভোতাই
পঠাইছিল। এনে ধৰণৰ ব্যাভিচাৰ ইংৰাজ জাতিৰ আভিজাত্যপূৰ্ণ
বংশধৰ এজনে সহ্য কৰে কেনেকৈ ?

লৰেঞ্চৰ যৌনতত্বই সামাজিক, নৈতিক আৰু স্বাভাৱিক সৌন্দৰ্য্য-
বোধত ধুমুহাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ঘটনাৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে লৰেঞ্চ
বাস্তৱ সমাজখনলৈ পাহৰি গৈছিল। অগ্নীমতা বুলি দহজনে যি
বুজি লৰেঞ্চ হয়তো তাক বিপৰীত বুজিছিল। লৰেঞ্চ আবেগৰ
মাজত ডুব গৈ যৌন পৰিতৃপ্তিৰ বহুতো কথা লিখি গৈছে।
সাধাৰণ শিক্ষাবে ডাঙৰ হোৱা লৰেঞ্চ পৰ-পত্নী ফ্ৰায়েডাক
পলুৱাই নি পাচত বিয়া কৰাইছিল। লৰেঞ্চ নিজৰ শৃঙ্খলাবিহীন
জীৱনৰ বাবে অনেক সময়ত আইনৰ আগত দোষী প্ৰতিপন্ন হৈছিল।
অৱশ্যে ফ্ৰায়েডাৰ সান্নিধ্যত লৰেঞ্চ অনেক প্ৰতিশ্ৰুতি, অনেক সম্ভাৱ
লাভ কৰিছিল। ফ্ৰায়েডাৰ উৎসাহ-উদ্দীপনাত শেষ বয়সত লৰেঞ্চ
নিৰ্জনতাত বহি লেডী চাৰ্টাৰ্লিজ লাভাৰ লিখি উলিয়ালে। ইংৰাজী
সাহিত্যত যৌন আবেদনক সাহসেৰে লৰেঞ্চ উচ্চ আসন দি গ'ল।
তেওঁৰ আগতে সম্ভৱ কোনেও যৌন বাসনাক ইমান বলিষ্ঠ ভাৱে
প্ৰকাশ কৰিবলৈ আগবঢ়া নাছিল।

লৰেঞ্চৰ লেডী চাৰ্টাৰ্লিজ লাভাৰৰ বিষয়ে মতামত দিয়াতো
ব্যক্তিগত কচিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। অশ্লীল দিয়া মতামতৰ ওপৰত
ভিত্তি কৰি নিজে ভালকৈ নপঢ়াকৈ মতামত দিয়াটো যুক্তিসংগত
কথা নহয়। বিভিন্ন দেশৰ মানুহে লেডী চাৰ্টাৰ্লিজ লাভাৰ পঢ়িছে...
বহুৰূপ পাহত বহুৰ ধৰি। অনেকে লৰেঞ্চক গালি দিছে, অনেকে
তেওঁক উচ্চ বাক্যেৰে প্ৰশংসা কৰিছে। ইয়াত থকা অশ্লীল সামাজিক
দৰ্শন, ভাষাজ্ঞান, অগ্নীমতা বৰ্ণনা কটু সমালোচনাৰ বিষয়বস্তু। প্ৰথমতে
প্ৰকাশ পাওঁতে চাৰিওফালে হৈ-ঠৈ লাগিছিল। ইংৰাজী সাহিত্যত
কেলেংকাৰী, অগ্নীমতা বচনা বুলি ইয়াৰ প্ৰচাৰ যুকলি বজাবৰ পৰা
আঁতৰ কৰা হৈছিল। ১৯৫৯ চনত আমেৰিকাৰ প্ৰভাৱে লেডী

চাটাল্জিৰ পূৰ্ণ পাণ্ডুলিপি ছপা কৰি উলিয়ায়। অগ্নীল সাহিত্য প্ৰকাশ কৰা অপৰাধত মাৰ্কিন চৰকাৰৰ পোষ্টমাষ্টৰ জেনেবেলে গ্ৰেভগ্ৰেছক দোষী কৰে আৰু সকলো ছপা পুথি বাজেয়াপ্ত কৰে। আইনৰ আশ্ৰয় লৈ অনেক মেল-মোকদ্দমা চলাব পাচত ইয়াৰ ওপৰত জাৰি কৰা নিষেধাজ্ঞা উঠাই লোৱা হ’ল।

১৯২৯ চনৰ পৰা ১৯৬১ চনলৈকে লেডী চাটাল্জিৰ বিভিন্ন দেশৰ আদালতত বিচাৰ চলিল। ১৯৬০ চনত পেন্‌গুইন প্ৰকাশনে মূল গ্ৰন্থখনি পৰিবেশন কৰি ছপোৱাৰ দিহা কৰিলে। পেন্‌গুইনৰ ওপৰত আদালতৰ বিচাৰ আৰম্ভ হ’ল। এই বিচাৰত চৰম উত্তেজনাৰ মাজেদি লেডী চাটাল্জিয়ে মুক্তি পালে। নিৰ্দোষ বুলি আদালতে বায় দিলে। প্ৰথম প্ৰকাশৰ সুদীৰ্ঘ ত্ৰিশ বছৰৰ পাচত ইংৰাজ পঢ়ুৱৈসকলে মূল লেডী চাটাল্জি পঢ়িবলৈ সুবিধা পালে। ভাৰতবৰ্ষতো ১৯৬১ চনত এই উপজ্ঞাসে বিচাৰৰ সন্মুখীন হৈছিল।

সাহিত্য জগতত অমৰ খ্যাতি লাভ কৰা সৌভাগ্য লেডী চাটাল্জিৰ ভাগ্যত লেখা আছিল। বিষয় প্ৰসঙ্গ আৰু ইয়াৰ সুন্দৰ বৰ্ণনাত লেডী চাটাল্জি লাভাবে ইউলেচিচৰ দৰে অভুলনীয় গ্ৰন্থৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। য়েটছ, বাৰ্ণাৰ্ড শ্ব’ প্ৰভৃতি বিখ্যাত মনীষীসকলে ইয়াক অপূৰ্ব ভাষাৰে বৰ্ণনা কৰিছে। য়েটছে লৰেকৰ মৃত্যুৰ তিনি বছৰৰ পাচতহে লেডী চাটাল্জি পঢ়িছিল। পঢ়ি তেওঁ মুগ্ধ হৈ লৰেকৰ হকে প্ৰশংসাৰ বাণী প্ৰচাৰ কৰিছিল।

বাৰ্ণাৰ্ড শ্ব’ৱে কৈছিল যে লেডী চাটাল্জি লাভাব বিবাহযোগ্য কণ্ঠৰ বাবে উৎকৃষ্ট উপহাৰ। আধুনিক যুগৰ বহুতো চতুৰ উপজ্ঞাস লেখকতকৈ লৰেকৰ দৃষ্টিভঙ্গী বহুত উন্নত আছিল। কলেক্টৰীয়া পাট পাতকৰ বাবে এই উপজ্ঞাস গ্ৰন্থাগাৰত থকাটো বাছনীয় কথা। চিন্তাৰ বিষয়বস্তু স্বৰূপে লেডী চাটাল্জি এক নিৰ্দোষী প্ৰণয় গ্ৰন্থ।

বিখ্যাত সাহিত্য আলোচনাকাৰী গ্ৰন্থ :

মাইন কাম্ফ

গ্ৰন্থ এবিধ প্ৰাণহীন নিষ্ক্ৰিয় অসাৰ পদাৰ্থ বুলি যিসকলে বিবেচনা কৰে, গ্ৰন্থ লেখকক যিসকলে যোগ্য ভোগ্য ভৌতিক পৃথিবীৰ আঁতৰত বাস কৰা এবিধ নিৰাপদ প্ৰাণী বুলি বিক্ৰপ কৰে, সেইসকল সমালোচকে মানৱ বুৰঞ্জীৰ ঘটনাসমূহলৈ ভালকৈ চকু ফুৰালে তেওঁলোকৰ এই ভ্ৰান্তিমূলক ধাৰণা দূৰ হ'বলৈ সবহ সময় নালাগিব। গ্ৰন্থ সজীৱ, প্ৰাণৱন্ত মানৱ দৰ্পণ। ইয়াৰ শক্তি অপৰাজেয়। এখন বাস্তৱ উন্নতিত ই অকুৰন্ত প্ৰেৰণা প্ৰদান কৰি আগবঢ়াই লৈ যাব পাৰে, আনহাতে ভ্ৰান্তিমূলক স্বেচ্ছাচাৰী শাসকৰ উৎপীড়নৰ প্ৰধান উৎস স্বৰূপে, অসং উদ্দেশ্য সাধনৰ কাৰ্য্যকৰী পন্থা হিচাপে গ্ৰন্থই বিৰাট বিপৰ্য্যয়ৰ সূচনা কৰিব পাৰে। হিটলাৰৰ “মাইন কাম্ফ”, কাৰ্ল মাক্সৰ “দাস কেপিটেল”, ষ্টেলিনৰ বৃহত্তম ৰচনাৱলীৰ মাজৰ পৰা যি উদ্ধাপাতৰ সৃষ্টি হৈছিল, ভাবিলে তবধ মানিব লাগে।

সাহিত্যক প্ৰচাৰৰ বাহনৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা মনোভাব আজিব নহয়। হিটলাৰ-সুছোলেণীৰ আমোলত কেচিট সাহিত্যই বাস্তৱীভাৱ স্বৰূপ বুলি স্বীকৃতি লাভ কৰিছিল।

হীন প্ৰচাৰ, মিছা প্ৰচাৰ, অভিযজ্ঞিত প্ৰচাৰ সাহিত্যৰ ধৰ্ম নহয়। মানৱ সমাজক সত্যবোধৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰা—ইয়াৰ

প্ৰচলিত ধৰ্ম। মানৱ সমাজৰ লগত জড়িত সমস্তাসমূহ সাহিত্যই দৰ্পণৰ দৰে দাঙি ধৰে; কিন্তু প্ৰচাৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা এনে কাম সম্ভৱ নহয়। প্ৰচাৰ কাৰ্য্যই যেতিয়া ইয়াৰ ঠেক সীমা পাৰ হৈ বৈজ্ঞানিক, মনস্তাত্ত্বিক ব্যাখ্যাৰে মানৱগোষ্ঠীৰ বহুল অন্তঃস্থল স্পৰ্শ কৰি সমস্তা সমাধানত সহায় কৰে তেতিয়া সেই প্ৰচাৰে সাহিত্যৰূপে সমাদৰ লাভ কৰে। চাৰ্চিলৰ যুদ্ধকালীন বক্তৃতা, নেহৰুৰ বিভিন্ন আলোচনা, ডঃ সৰ্বপল্লী বাধাকৃষ্ণৰ বাষ্ট্ৰপতি স্বৰূপে দিয়া সাবৰ্গৰ্ড ভাষণ প্ৰচাৰৰ যোগেদি প্ৰকাশ পোৱা উপাদেয় সাহিত্য। এইবোৰৰ ভাবধাৰাত এক চিৰন্তন সত্য সোমাই আছে। ইয়াৰ উপাদানে বিশ্বসাহিত্য নিঃসন্দেহে চহকী কৰিছে। কুৰি শতিকাত প্ৰচাৰ কৌশলৰ সন্দৰ্ভত লেখা হিটলাৰৰ ‘মাইন কাম্ফ’ উন্নত আক্ৰোশৰ কাল ধুমুহাৰে আক্ৰান্ত এখন বিশ্বয়পূৰ্ণ বিবদমান গ্ৰন্থ। জাৰ্মান জাতিৰ ই আছিল উৎকৃষ্ট অৱদান। “পৰম পবিত্ৰ ৰাজনীতিৰ বাইবেল”।

যেতিয়া দহ বছৰতকৈও অধিক কালজুৰি চলোৱা হিংসাত্মক আন্দোলনৰ ভিতৰেদি ১৯৩৩ চনত নাৎসী দলৰ নেতৃত্বৰ অধিষ্ঠিত এডলফ্ হিটলাৰে জাৰ্মানীৰ শাসনভাৰ হস্তগত কৰি বিজয় গৌৰৱৰ নিচান উকুৱালে, তেতিয়া বিশ্বজগত শঙ্কিত হৈ উঠিছিল। অনেক বাষ্ট্ৰত ত্ৰাসৰ সঞ্চাৰ হৈছিল। এই শাসন প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল প্ৰতিহিংসাৰ মাজেদি, নিৰ্মম অত্যাচাৰৰ ভিতৰেদি। নাৎসীবাদক উদ্ভূত ৰাজনীতিয়ে সকলো গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থা বোধ কৰিলে, বহুৱা সংঘত পৰিবৰ্তন দেখা দিলে, গীৰ্জাৰ প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিত আশঙ্কাই ছুঃচিন্তা ঘনীভূত কৰিলে। বিকল্প মতবাদক হিটলাৰে কঠোৰ হাতেৰে দমন কৰিবলৈ উঠি-পৰি লাগিল। ইহুদী জাতিক সমূলে বিনাশ কৰিবলৈ নবমেধ যন্ত্ৰ আৰম্ভ হ’ল। সমপৰ্যায়ৰ প্ৰায়বিলাক বহু-বাষ্ট্ৰৰ লগত জাৰ্মানীৰ শত বিৰোধে দেখা দিলে।

হিটলাৰে লিখা ‘মাইন কাম্ফ’ (মোৰ সংগ্ৰাম) খনৰ মূল সংকল্প-অকল জাৰ্মান দেশত সীমাবদ্ধ থাকিল। আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় কণি ৰাইটক-

নিয়ম অনুসৰি ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ পাঠ অঙ্ক বাষ্ট্ৰড প্ৰচাৰ হ'ব নোৱাৰিছিল। ইয়াৰ সংশোধনী ডাঙৰণ মাত্ৰ ইংৰাজী, ফৰাচী আৰু আন আন য়ুৰোপীয় ভাষাত প্ৰকাশ পাইছিল। যিসকলে যুল জাৰ্মান সংস্কৰণ, 'মাইন কাম্ফ' পঢ়িবলৈ সুবিধা পাইছে সেইসকলে হিটলাৰৰ আশা-আকাঙ্ক্ষাৰ বিস্তৃত বিৱৰণীৰ বিষয়ে জানিবলৈ সুবিধা পাইছে। অনুবাদ গ্ৰন্থতো হিটলাৰৰ অদ্ভুত কাৰ্য্যায়লীৰ ভয়াবহ বৰ্ণনা প্ৰকাশ পাইছে। হিটলাৰৰ বিৰাট কল্পনাৰ অনেক কথাই আমাক আকৃষ্ট কৰে, বিশ্বয়ৰ সূচনা কৰে।

'মাইন কাম্ফ' প্ৰকৃততে সেই যুগৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্যৰ অভূতপূৰ্ব নিদৰ্শন। এজন বিচাৰকে এই গ্ৰন্থক কুৰি শতিকাৰ 'বৃহত্তম অপৰাধ গ্ৰন্থ' বুলি বৰ্ণনা কৰিছিল। 'মাইন কাম্ফ'ৰ আদৰ্শত বলিয়ান হৈ জাৰ্মান জাতিৰ দৰে সুসভ্য জাতি এটাই ধ্বংসমুখী উন্নত বাঞ্জনীতিৰ আশ্ৰয় লৈছিল। দ্বিতীয় মহাসমৰৰ সময়ছোৱাত অকল জাৰ্মানীতে এই গ্ৰন্থৰ পঞ্চাশ লাখতকৈও অধিক কপি বিক্ৰী হৈছিল। মাইন কাম্ফে জাৰ্মান জাতিক মন্ত্ৰমুগ্ধ সাপৰ দৰে মোহগ্ৰস্ত কৰিছিল।

'মাইন কাম্ফ'ৰ আৰম্ভণিতে হিটলাৰে তেওঁৰ আগ বয়সৰ বৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰিছে। অষ্ট্ৰিয়াৰ Brannan চহৰত হিটলাৰৰ জন্ম হৈছিল। এই চহৰ জাৰ্মানীৰ সীমামূৰীয়া বাইন নদীৰ পাৰত অৱস্থিত, হিটলাৰ ভিয়েনাৰ ডাঙৰ-দীঘল হৈছিল, অতি দুৰ্বোগৰ ভিতৰেদি। হতাশা, বিপৰ্য্যয়, কঠিন আৰ্থিক সমস্যাই হিটলাৰৰ চেমনীয়া কালছোৱা দুঃখজনক কৰি তুলিছিল। হিটলাৰে নিজকে অষ্ট্ৰিয়াবাসী বুলি নকৈ জাৰ্মান বুলি কৈহে গোৱাৰ অনুভৱ কৰিছিল। ভিয়েনাবাসীৰ সহজ-সৰল, আনন্দমুখৰ জীৱন যাত্ৰাত তেওঁ কোনোদিনেই সন্তোষ পোৱা নাছিল। স্বকৰা জীৱনত হিটলাৰে সদায় ব্যৰ্থতাৰ সন্মুখীন হ'ব-লগীয়া হোৱাত তেওঁৰ মন সকলো কালৰে পৰা বিজোহী ভাৱাপন্ন হৈ পৰিছিল। সকতে মাক-বাপেকক ছেকৱাই পঢ়াশলীয়া শিক্ষা দিব বহুৰ বয়সতে সাং কৰি হিটলাৰে' ভিয়েনা চহৰত অনাই-বনাই

খুঁবি ফুৰিছিল। চাকৰিৰ অৰেষণত তেওঁ বিফল হৈছিল। চিত্ৰকৰ হ'বলৈ ক'বা সকলো প্ৰচেষ্টা উৎসাহৰ অভাৱত অথলে গৈছিল।

গৃহ-নিৰ্মাণ অল্পকাল এটাত কিছুদিন কাম কৰি হিটলাৰে কিছু সকাহ পাইছিল যদিও নিজৰ দোষত এই চাকৰি তেওঁ এবি দিবলৈ বাধ্য হয়। ভিয়েনাত থকাৰ সময়ত হিটলাৰে অনেক গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিছিল বুলি 'মাইন কাম্'ত উল্লেখ আছে। তেওঁ বুৰঞ্জীৰ প্ৰতি বিশেষ আকৃষ্ট হৈছিল। বিশেষকৈ ফ্ৰেঙ্কো প্ৰোচিয়ান (Franco Prussian) যুদ্ধৰ সন্দৰ্ভত লেখা প্ৰৱন্ধাৱলীয়ে হিটলাৰক অল্পপ্ৰাপিত কৰিছিল। তেওঁ জাৰ্মান জাতিক মনে-প্ৰাণে ভালপোৱাৰ উৎস এই প্ৰৱন্ধাৱলী বুলি ক'ব পাৰি। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে জাৰ্মান জাতি ভগবানৰ ঞ্চেষ্ঠ মান। ইয়াৰ শক্তি অফুৰন্ত। জগতত জাৰ্মান জাতিয়ে প্ৰৱল শক্তিৰ পৰিচয় দিব লাগিব। ইহুদী জাতি জাৰ্মানীৰ ঘোৰ শত্ৰু। বলপ্লেভিক আৰু আন আন প্লেভজাতীয় লোক সকলো জাৰ্মান জাতিৰ শত্ৰু। "ইহুদীবোৰ অৰ্থ-পিপাসু, হৃদয়হীন, নৰপিপাচ। বলপ্লেভিকৰ কোনো ঐতিহ্য নাই, পৰম্পৰা নাই। প্লেভ বংশধৰসকলৰ লগত জাৰ্মান জাতিৰ মিত্ৰতা সম্ভৱ নহয়। কোনো বিষয়তে জাৰ্মান সকলৰ লগত তেওঁলোকৰ মিল নাই, তুলনা নাই।"

ভিয়েনাত থকা কালত হিটলাৰে ছোচিয়েল ডেমক্ৰেট দলৰ সংগ্ৰবলৈ আহি কমিউনিষ্ট বিৰোধী মতবাদ গ্ৰহণ কৰে। দলৰ এজন শৃংখলাবদ্ধ কৰ্মী স্বৰূপে কাম কৰি তেওঁ সুনাম অৰ্জন কৰিছিল। কমিউনিষ্টসকলক ঘৃণাৰ চকুৰে চাই স্বাভাৱবাদক তেওঁ বিৰূপ সমালোচনা কৰি ফুৰিছিল। কাৰ্লমাৰ্ক্সৰ ডাছ কেপিটেল, হিটলাৰে পঢ়িছিলনে নাই 'মাইন কাম্'ত তাৰ উল্লেখ নাই। গণতন্ত্ৰকো তেওঁ কঠোৰ বাক্যৰে সমালোচনা কৰিছিল। হিটলাৰে কৈছিল, "এই পদ্ধতি দুৰ্বলতাৰ প্ৰতীক বিশৃংখল জনতাৰ বিকৃত মতবাদ। জনতা শাসনৰ কল ভাল বুলি ক'ব নোৱাৰি। ইয়াৰ নেতাসকলৰ নৈতিক

মানদণ্ড নিম্ন থাপব। এওঁলোকৰ দায়িত্ববোধতকৈ ক্ষমতাৰ লোভ বেছি প্ৰবল।”

১৯১২ চনত হিটলাৰে ভিয়েনাৰ পৰা উঠি আহি মূনিচত (Munich) থাকিবলৈ লয়। মূনিচক তেওঁ মনে-প্ৰাণে ভাল পাইছিল, ইয়াক নিভাজ জাৰ্মান চহৰ বুলি তেওঁ বৰ্ণনা কৰিছিল। ইয়াত থকাৰ ছবছৰ পিচত প্ৰথম মহাসমৰ আৰম্ভ হোৱাত হিটলাৰে সৈন্য বাহিনীত যোগ দিয়ে আৰু অসীম বিক্ৰমৰ পৰিচয় দিয়ে। ইয়াৰ ফল স্বৰূপে তেওঁ কৰপোবেল মৰ্যাদা লাভ কৰে। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে যুদ্ধত জাৰ্মানীৰ পৰাজয় ঘটাত হিটলাৰে বিৰাক্ত গেচৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হৈ কিছুদিন বোগগ্ৰস্ত হৈ থাকিব লগাত পৰিল। জাৰ্মানীৰ পৰাজয়ৰ মূলতে ইহুদী জাতিৰ বিশ্বাসঘাতকতা, মাল্ৰবাদী আৰু পেচিকিষ্টসকলৰ শত্ৰুতা বুলি হিটলাৰে বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁলোকৰ ওপৰত সেইবাবে তেওঁৰ ক্ষোভ দুগুণে চৰিছিল। যুদ্ধৰ পিচত জাৰ্মানীত গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ প্ৰতিষ্ঠা হ’ল। হিটলাৰে এনে চৰকাৰ সমৰ্থন কৰা নাছিল। বৰং ইয়াৰ বিৰোধী কাৰ্য্যকলাপত আগ ভাগ লৈছিল।

হিটলাৰে মূনিচত জীৱিকা অৰ্জনৰ বাবে এটা চাকৰিত ভৰ্তি হয়। ই আছিল বাৰ্জনৈতিক বাতৰি-যোগনিয়াৰৰ কাম। সৈন্য বাহিনীৰ সদৰ কাৰ্য্যালয়ত কৃতকাৰ্য্যতাৰে এই কাম কৰি হিটলাৰৰ বাৰ্জনীতিলৈ হেঁপাহ জন্মে। সুবিধা পাই পিচত তেওঁ শ্ৰমিক দলত যোগ দি সক্ৰিয় বাৰ্জনীতিত অংশ গ্ৰহণ কৰে। জাৰ্মানী শ্ৰমিক দলটো “নেচনেল ছ’চিয়েলিষ্ট ব্ৰুকাৰচ পাৰ্টি” নামে জনাজাত আছিল। এই পাৰ্টিৰ পৰাই পিচত বিখ্যাত নাৎসীদল গঠন হৈছিল বুলি ক’ব পাৰি। হিটলাৰৰ ব্যক্তিত্ব আৰু নেতৃত্ব কৰাৰ ক্ষমতা আছিল অতুলনীয়। অলপ দিনৰ ভিতৰতেই দলৰ নেতৃত্ব কৰাৰ দায়িত্ব হিটলাৰে লাভ কৰে। মুখ্য নেতা স্বৰূপে হিটলাৰে দলৰ বহুতো নিয়ম-কানুন পৰিৱৰ্ত্তন কৰি দলপতিৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰিলে।

হিটলাব কূটনীতিৰ প্ৰভাৱত ভোটৰ দ্বাৰা কাৰ্য্যসূচী নিৰ্ধাৰ কৰা প্ৰচলিত প্ৰথা বদ কৰা হ'ল। ইহুদী দমন, আইন সভা নিষিদ্ধকৰণ আদি গণতন্ত্ৰবিৰোধী কাৰ্য্যকলাপ বৃদ্ধি পালে। পাৰ্টিৰ প্ৰধান নেতা বা ফিউৰাৰ (Führer)ৰ বিনা অনুমতিত কোনো কাৰ্য্য নকৰিবলৈ পাৰ্টিৰ সকলো সভ্যই শপত গ্ৰহণ কৰি হিটলাবৰ আনুগত্য স্বীকাৰ কৰিলে।

১৯২৩ চনত জেনেৰেল লুডেনফ্ৰকে জাৰ্মান চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰে। হিটলাবে সুযোগ পাই এই বিদ্ৰোহত যোগ দি লুডেনফ্ৰকক পূৰ্ণ সহায় আগবঢ়ালে আৰু পাৰ্টিৰ প্ৰায় ২৭,০০০ সভ্যৰে প্ৰতিষ্ঠা এটা বাহিনীৰে সুনিৰ্ভৰ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ প্ৰদৰ্শন কৰিলে। হিংসাত্মক কাৰ্য্যত লিপ্ত হৈ হিটলাৰ কৰ্মী হ'ল। ডেৰ্টৰ বোল গবাকী অনুচৰক ৰাজপথত চৰকাৰে গুলীয়াই মাৰি বিদ্ৰোহ দমন কৰিলে। বিচাৰত হিটলাবৰ পাঁচ বছৰ কাৰাদণ্ডৰ আদেশ হ'ল। অৱশ্যে এবছৰ কাৰাদণ্ড ভোগ কৰিয়েই ডেৰ্ট মুক্তি লাভ কৰিলে।

লেণ্ডহাৰ্গৰ বেভেবিয়ান দুৰ্গত কলীৰূপে দিন যাপন কৰোঁতে হিটলাবে নিজৰ আত্মকথা লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰে। একততে 'মাইন কাম্ফ'ক লিখিত প্ৰবৃত্তিকৈও কথিত আত্মচৰিত বুলিহে কব পাৰি। হিটলাবৰ লগত কলী জীৱন যাপন কৰা প্ৰিয় সহযোগী কডলক্‌হেইক বৰ্ণনা কৰা কাহিনীসমূহো 'মাইন কাম্ফ'ত ঠাই পাইছে। কথাবোৰ হিটলাবে টাইপ যন্ত্ৰেৰে লিপিবদ্ধ কৰি গৈছিল দিনৰ পিচত দিন, মাহৰ পিচত মাহ ধৰি। প্ৰথম খণ্ড সমাধা কৰি প্ৰদৰ্শনৰ নাম দিয়া হৈছিল—“অসত্যতা, নিৰ্বোধতা আৰু ভীকতাৰ বিৰুদ্ধে চাৰি বছৰ হুমাহ জোৰা সংগ্ৰাম”।

(Four and half years of struggle against lies, stupidity and cowardice)। সুনিৰ্ভৰ বিদ্ৰোহত (Beer all Putzsh) নিহত হোৱা বোলকদৰ কৰ্মী বহুব মানত এই প্ৰবৃত্তি উৰ্গত

কৰা হৈছিল। ইয়াৰ দ্বিতীয় খণ্ড ১৯২৬ চনত Berchtesgardenত হিটলাৰে সম্পূৰ্ণ কৰে। তেতিয়াৰ পৰা এই গ্ৰন্থ ‘মাইন কাম্ফ’ নামে জনাজাত হৈ পৰিল।

এজন সমালোচকে ‘মাইন কাম্ফ’ৰ বিষয়ে কৈছিল যে ইয়াৰ শতকৰা দহ ভাগ হিটলাৰৰ আত্ম-জীৱনী, নব্বৈ ভাগ হিটলাৰৰ অদ্ভুত কল্পনাৰ ব্যাখ্যা আৰু ১০০ ভাগ ফেচীবাদী প্ৰচাৰ কৌশল। সাহিত্য স্বৰূপে ইয়াৰ মূল্য নগণ্য, ভাৱ-ভাষাৰ সমিলমিল নাট। মাত্ৰ পৰিস্থিতিয়ে গ্ৰন্থখন বিশ্ববিখ্যাত কৰি তুলিলে।

ছুভউইগ্লোৰ নামৰ সমালোচক এজনে লিখিছিল, “১৯৩৩ চনত জাৰ্মান জাতিয়ে আৰ্থিক আৰু মানসিক বিপৰ্য্যয়ৰ সন্মুখীন হৈছিল।” এই বিপৰ্য্যয়ৰ সুবিধা লৈ ফেচিষ্টসকলে তেওঁলোকৰ ভয়াবহ মতবাদ জাৰ্মানসকলৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। জাৰ্মান-সকলে স্বাভাৱিক অৱস্থা ঘূৰাই আনিবলৈ, জাতীয় সন্মান পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল। কিন্তু এই উত্তমত চোঁচপানী ঢালিছিল তেওঁলোকৰ মাজত থকা বিৰাট মতানৈক্যই। প্ৰতিক্ৰিয়াশীল দলৰ হেঁচাত এওঁলোকে গা দাঙি উঠিব পৰা নাছিল। পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা আন্দোলনত বৰঙনি যোগাব পৰা প্ৰায়বোৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক দলৰ মাজত দ্বন্দ্ব-খবিয়াল লাগি দেশখন জুকলা হৈছিল। এই বিপৰ্য্যয়ত জাৰ্মানীৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা ন ধৰ্ম্মো ন তহ্মো হৈ পৰাত সমাজবিৰোধী, লাভুখোৰ, ক’লা বজাৰৰ মালিক, মুনাফাদাৰ আদিয়ে সকলো প্ৰকাৰৰ অসং উপায় প্ৰয়োগ কৰি জনসাধাৰণক শোষণ কৰিছিল। জাৰ্মান জাতিৰ নৈতিক চৰিত্ৰত ডাঙন ধৰি দেশখনক জুকলা কৰিছিল। হিটলাৰে জাৰ্মান জাতিৰ এই অধঃপতনৰ ভয়াবহ দৃশ্যটো গভীৰভাৱে লক্ষ্য কৰিছিল আৰু কেনেকৈ এই দুৰ্যোগৰ পৰা দেশ আৰু জাতিক উদ্ধাৰ কৰিব তাৰ উপায় বিচাৰিছিল। যুছোলেনীৰ অদ্ভুতপূৰ্ব সাকল্যই হিটলাৰক ফেচিষ্ট-বাদলৈ আকৃষ্ট কৰিছিল। নিজক বিৰাট দক্ষতা আৰু কঠোৰ

পৰিচালক বাবা হিটলাৰে নাৎসী দল গঠন কৰিছিল। ইয়াৰ যোগেদি জাৰ্মান জাতিক ডাঙনযুখী অৱস্থাব পৰা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ তেওঁ দৃঢ় প্ৰত্যুত্তি চলাইছিল। নাৎসীবাদৰ সুপৰিকল্পিত কাৰ্য্যসূচীৰ প্ৰতি জনতাক সহজে আকৃষ্ট কৰিবলৈ হিটলাৰে সুচতুৰ প্ৰচাৰ-কৌশল হাতত লৈছিল সুদক্ষ জনবৰ্গী বিয়ৰাৰ যোগেদি। অনেক দলৰ প্ৰতি শকত ধনৰ পুঁজি আগ বঢ়াইছিল।

জাৰ্মানীত হিটলাৰৰ প্ৰভাৱ উত্তৰোত্তৰ বৃদ্ধি হ'ল নাৎসীবাদৰ বিস্তাৰৰ লগে লগে। দলৰ একছত্ৰী নেতা স্বৰূপে, মুখ্য কৰ্মকৰ্তা হিচাপে হিটলাৰে জাৰ্মানীত কেচিট শাসনৰ পাতনি মেলি বিশ্বজনপুৰুষ এক নতুন অধ্যায়ৰ সূচনা কৰিলে। 'আইনকক্', 'আইন বাট্‌স্' আৰু 'আইন কিউবাৰ' (এটা জাতি, এখন আইন সভা বা চৰকাৰ আৰু এজন নেতা) জাৰ্মান জাতিৰ মূলমন্ত্ৰ হৈ পৰিল।

'মাইন কাম্ফ'ত জাৰ্মান জাতিৰ অৱগান গোৱা হৈছে, জাৰ্মান-সকলৰ আঁতি-পুৰি, বিৰাট প্ৰতিজ্ঞা, পৰম্পৰা, কাহিনী 'মাইন কাম্ফ' দাঙি ধৰিছে। হিটলাৰৰ মতে মনুষ্য জাতিক প্ৰধানকৈ তিনি ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। যেনে (১) সংস্কৃতিৰ সৃষ্টিকৰ্তা (The culture creator) ইয়াৰ ভিতৰত আৰ্য্য বংশধৰসকলক পেলাব পাৰি। জাৰ্মান জাতি ইয়াৰ ভিতৰত পৰে। (২) সংস্কৃতিৰ বাহক, যেনে :—জাপানীসকল আৰু (৩) সংস্কৃতিৰ ধ্বংসকাৰী, যেনে :—ইহুদী আৰু নিগ্ৰোসকল। হিটলাৰৰ মতে সকলো জাতিক সম্পৰ্ধাৱলম্বী ভুলনা কৰা যুক্তিহীন কথা। প্ৰকৃতিৰ বিচাৰত যেনেকৈ এজন ব্যক্তিৰ প্ৰকৃতিগত তাৰতম্য আছে, জাতিৰ ক্ষেত্ৰতো হ'ল জাতিৰ ইটোৰ লগত সিটো জাতিৰ প্ৰভেদ থকাটো একো অস্বাভাৱিক কথা নহয়। কিছুমান জাতি উচ্চ আৰু কিছুমান হীন স্বৰূপে এই বিভিন্ন পৃথকীকৃত বাস কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে জাৰ্মানসকলৰ কৃষ্টি, সভ্যতা, অনেক সুসভ্য জাতিতকৈ বেছি, ইয়াৰ প্ৰতিজ্ঞা-পৰম্পৰা বিশ্বজনপুৰুষ অমূল্য সম্পদ। আনহাতে অফ্ৰিকানসকল বিভিন্ন জাতিৰ

সংমিশ্ৰণত গঢ়ি উঠা তল খাপৰ জাতি। পোলেণ্ড, হাঙ্গাৰী, কমানীয়ান আদিৰ সংস্পৰ্শত অষ্ট্ৰিয়াৰ হৃদয় মন কবিতলগা। য'তে ত'তে ইহুদীৰ প্ৰতিপত্তিয়ে অষ্ট্ৰিয়াক জুৰুলা কৰিছে।

আফ্ৰিকাবাসীক হিটলাৰে ব্যঙ্গ কৰি কৈছিল, “অৰ্ছ মাছুহ অৰ্ছ বান্দব এটাৰ মানসিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ওপৰত গৱেষণা চলাই তাক আইনজুলৈ কপান্তৰিত কৰা প্ৰচেষ্টা মানসিক বিকৃতিৰ পূৰ্বলক্ষণ। আনকালে উচ্চ আদৰ্শৰে প্ৰভাৱান্বিত সূচতুৰ ব্যক্তিয়ে সদবংশত জন্ম গ্ৰহণ কৰিও সুবিধাৰ অন্তৰত ছুখ-কষ্টেৰে, বেদনা-হতাশাৰে দিন অতিবাহিত কৰিব লগাত পৰিছে। সাম্যবাদৰ নামত, জনতা শাসনৰ নামত বহু গুণী, বহু প্ৰতিভাশালী ব্যক্তি অৱহেলিত, লাঞ্চিত হৈ নিঃকিন জীৱন অতিবাহিত কৰিছে। উপযুক্ত জাৰ্মান ডেকা থাকোঁতে আফ্ৰিকাৰ নিগ্ৰোবাসীক আনি সিহঁতক সুবিধা দি আবামদায়ক জীৱন যাপনৰ পথ সূগম কৰি দিয়া বিশ্ব-প্ৰেম ত্যাগ কৰিবৰ সময় আহিল। জুলু কাক্ৰীক উচ্চ দায়িত্ব সম্পৰ্কীয় কামত নিয়োগ কৰা দেশছোহিতাৰ পৰিচয় মাথোন, জাৰ্মান ডেকা-গাভৰুৰ স্বাৰ্থত এইবোৰ কাৰ্য্যই কুঠাৰাঘাত কৰিছে।”

কৰাচীৰ প্ৰতিও হিটলাৰৰ আক্ৰোশ কম নাছিল, আফ্ৰিকাৰ লগত কৰাচী চৰকাৰৰ সদভাৱক হিটলাৰে সন্দেহৰ চকুৰে চাইছিল। “ক্ৰান্তৰ ঔপনিৱেশিক শাসন দুৰ্বল আৰু দোষযুক্ত। আফ্ৰিকাবাসীৰ লগত ঘনিষ্ঠ সংস্ৰৱ ৰখা মানেই কৰাচী ভেজ কলুৰিত কৰা, দোষিত কৰা।”

হিন্দু সভ্যতাৰ বিষয়ে হিটলাৰে কৈছিল, “হিন্দু সভ্যতাই মোক বহুত বিবৰণত আকৃষ্ট কৰিছে। ইয়াৰ ঐতিহ্যত গোঁৱৰ নিহিত আছে। কিন্তু ইয়াৰ ঔপনিৱেশিকতাবাদ দাত্তিকতাপূৰ্ণ ব্যাখ্যাও মই প্ৰায়ে বিৰুদ্ধ হওঁ। তেওঁলোকে বহুতো কথাৰ খুল ব্যাখ্যা কৰি অতিবিক্ৰিত কৰি তোলে।……পৌলিচ, চেক, ইহুদী, নিগ্ৰো আৰু এণ্টিৰী জাতিসমূহৰ পৰা জাৰ্মানীৰ উপকাৰ হোৱা সম্ভৱ নহয়। এওঁলোকৰ

কোনোৱে জাৰ্মানীক মনে-প্ৰাণে ভাল নাপায়। জাৰ্মানীত জয়
 গ্ৰহণ কৰিলেও, জাৰ্মান ভাষাক নিজ ভাষা বুলি গ্ৰহণ কৰিলেও
 হাড়ে-হিমজুৱে এওঁলোক প্ৰকৃত জাৰ্মান এজনৰ দৰে স্বদেশপ্ৰেমিক
 হ'ব নোৱাৰে।”

ইহুদী জাতিৰ প্ৰতি হিটলাৰৰ বিদ্বেষ অপৰিসীম। ইহুদীৰ
 প্ৰতি হিটলাৰৰ নিৰ্মম ব্যৱহাৰ এই বিদ্বেষৰ পৰিণতি। হিটলাৰে
 ইহুদী জাতিক সমূলে বিনাশ কৰি জাৰ্মান সংস্কৃতি বন্ধা কৰিবলৈ
 দৃঢ়সংকল্প লৈছিল। ‘মাইন কাম্ফত’ আছে, “ইহুদীসকলৰ মানসিক
 প্ৰযুক্তিৰ প্ৰতি মই সম্পূৰ্ণ সজাগ। উচ্চতাপৰ মানসিক চিন্তাৰাৰা
 থকা সত্বেও এওঁলোক এবিধ হীন নৰ পিছাচ। জাৰ্মানীৰ বহুৱা
 প্ৰমিকক অৰ্থৰ প্ৰলোভন দেখুৱাই জাৰ্মান জাতিৰ ধ্বংসৰ চিতাশি
 এওঁলোকে বচনা কৰিছে। জাৰ্মান জাতিৰ নৈতিক চৰিত্ৰ এওঁলোকে
 কলুষিত কৰিছে।”

“অৰ্থৰ বিনিময়ত ইহুদী জাতিয়ে হীন অনোৱজ্জিবে জাৰ্মানীৰ
 অমূল্য ষাতি আনিছে, দেশত অনাহাৰ অনাটনৰ সৃষ্টি কৰি ক'লা
 বজাৰৰ মকৰাঙ্গাল ডৰিছে। হয়তো এই চক্ৰান্তৰ মূলতে তেওঁলোকে
 জাৰ্মান সভ্যতা বিলোপ কৰাৰ সপোন দেখিছে, সপোন দেখিছে
 এখন ইহুদী ৰাষ্ট্ৰ স্থাপন কৰাৰ। জাৰ্মান জাতি লোপ পালে
 পৃথিৱীৰ সভ্যতা লোপ পাব, সংস্কৃতি লোপ পাব। ইহুদীৰ কৰাল
 প্ৰাণৰ পৰা জাৰ্মান জাতিক বন্ধা নকৰিলে কলা-কৃষ্টি সকলো লোপ
 পাব, সংস্কৃতি ভেঁজাল হ'ব। ইহুদী সেইবাবে আমাৰ প্ৰধান শত্ৰু।
 ইয়াৰ শিৰাই-মূলে ধ্বং কৰিব লাগিব।”

“বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত সোমাই জনমত গঠন কৰা উপায় এওঁলোকে
 নজনা নহয়। ৰাজনীতিত ধন কেনেকৈ ছটীয়াৰ লাগে এওঁলোকে
 ভালকৈ জানে। ৰাজনীতিৰ আঁৰ-কাপোৰৰ পিচত থিয় দি এওঁলোকে
 ধনৰ মোলা জোকাবিব লাগিছে। ধন ছটীয়াই কাৰ্য্য সিদ্ধি কৰিবলৈ
 এওঁলোকে যি কোনো অসত্য উপায়ৰ আশ্ৰয় লব পাৰে। আমাৰ

মাজত বিবাদৰ গুৰিতে, অধস্তবৰ মূলতে এই ইহুদী জাতি, এই সৰ্বজনীন জাতিটোক আশ্ৰয় নিদি আমি সাৰ্বজনীন ভাবধাৰাৰ বিৰুদ্ধে যাওঁ, তাত আমাৰ লাভৰ বাহিৰে লোকচান নাই। এনে বিশ্বজনীন ভাবধাৰা আমাৰ কাম্য নহয়। এই ভাবধাৰা ইহুদীৰ অৰ্ধবলেৰে গঠিত হৈছে। ইহুদী জাতিয়ে এখন দেশৰ পিচত আন এখন দেশ শিলঙটিৰ দৰ্মলৈ পৰিণত কৰিছে, ইয়াত আৰু মণি-মুক্তা বিচাৰি নোপোৱা, সকলো সিহঁতে লুটিপুটি নিছে।”

হিটলাৰে হীন বংশৰ সংমিশ্ৰণত জন্ম হোৱা বৰ্ণশুদ্ধৰ (Bastardization) সহ্য নকৰিছিল। নিজৰ তেজ কলুষিত কৰি যি জাতিয়ে হীন সংশ্ৰবলৈ নামে তেওঁলোক জাতিভ্ৰষ্ট। এনে এটা দুৰ্যোগ বাতে জাৰ্মান জাতিৰ নাহে তাৰ বাবে হিটলাৰে সাৱধান বাণী শুনাইছিল। জাৰ্মান জাতিৰ পবিত্ৰতা ৰক্ষা কৰি চলিবলৈ তেওঁ সকলোকে উপদেশ দিছিল।

“সকলো জাতিতকৈ জেয় জাৰ্মান জাতিয়ে পৃথিৱীত শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰমাণ কৰিবলৈ দেশ জয় কৰা হেঁপাহ জাগ্ৰত কৰি ৰাখিব লাগিব। জাৰ্মানীৰ বৰ্তমান ভৌগোলিক সীমা নিচেই ক্ষুদ্ৰতৰ; অথচ লোক সংখ্যা অত্যধিক। ইয়াৰ হেঁচা পাতলাবলৈ অধিক জলভাগৰ প্ৰয়োজন।” এই যুক্তি কাৰ্য্যকৰী কৰিবলৈ হিটলাৰে জাৰ্মানীক শ্ৰেষ্ঠসকল থকা ভূমিভাগ বলপূৰ্বক অধিকাৰ কৰি জাৰ্মান শবণাৰ্থীক পুনৰ স্থাপন কৰিবলৈ উপায় দিছিল। চাৰিওফালে সিঁচৰিত হৈ থকা জাৰ্মানসকলক এক বিস্তৃত ভূমিভাগত স্থাপন কৰি জাৰ্মান সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰা অভিপ্ৰায় হিটলাৰৰ মনত বহি-খিৰাৰ দৰে জ্বলি আছিল। এই অভিপ্ৰায় কাৰ্য্যত খটুৱাবলৈ হিটলাৰে সততে দৃষ্টি ৰাখিছিল ঘাইকৈ কচিয়াৰ বহল ভূমিভাগলৈ। উৰালৰ প্ৰচুৰ খনিজ সম্পদ, ইউক্ৰাইনৰ নদন-বদন ধাননী পথাৰ জাৰ্মানীয়ে অধিকাৰ কৰিব পাৰিলে অনেক সমস্যা সমাধা হ’ব বুলি হিটলাৰে যত পোষণ কৰিছিল। বলহেতুক সকলৰ কবলৰ পৰা কচসকলক উদ্ধাৰ

কৰা জাৰ্মানীৰ দায়িত্ব বুলি হিটলাৰে বিবেচনা কৰিছিল। “বলহেভিজিমৰ হাতত কচিয়াক সঁপি দি ভেওঁলোকৰ প্ৰাচীন সভ্যতা মৰিমূৰ কৰা হ’ল। অস্তায়ক শক্তিবোৰে দমন কৰি তাত ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগে। ইয়াৰ বাবে দেশ জয় কৰা মনোভাৱক সাম্ৰাজ্যবাদীৰ চক্ৰান্ত বুলি ক’লে অস্তায় হ’ব। বাষ্ট্ৰ এখনৰ ভৌগোলিক সীমাবেধা মানুহৰ দ্বাৰা স্থাপন কৰা হয়। ইয়াক বিস্তাৰ কৰা নাইবা ঠেঁক সীমালৈ চপাই অনা শক্তিব ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। শৌৰ্য-বীৰ্য থকা জাতি এটাই নিজ প্ৰয়োজনৰ বাবে অধিক ভূমিভাগ গ্ৰহণ কৰাটো যুক্তিসঙ্গত কাৰ্য্য। শক্তিতেহে অধিকাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ হয়। জোৰ দাবী মূলক ভাব।”

হিটলাৰে জন্মনিয়ন্ত্ৰণ সমৰ্থন কৰা নাছিল। কল-কাৰখানাৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি আৰু বিদেশী বাণিজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ দুয়োটা জাৰ্মানীৰ বাবে আহুকলীয়া সমস্যা। অধিক কল-কাৰখানা পাতি উদ্যোগকৰণ কৰা মানে চহৰ অঞ্চলত নিবহুৱা সংখ্যা বৃদ্ধি কৰা, সৰ্বহাৰাৰ দল গঠনত সুবিধা লগাই দিয়া, বাণিজ্যৰ দ্বাৰা বিদেশত জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰা মনোভাৱ ত্যাগ কৰি স্বদেশী আন্দোলনক আগবঢ়াই নিয়াত সকলো উপায় লবলৈ হিটলাৰে জাৰ্মান ব্যৱসায়ীসকলক উপদেশ দিছিল। অধিক শস্ত্ৰ উৎপাদনৰ দ্বাৰা আত্মনিৰ্ভৰশীল হ’বলৈ ভেওঁ জাৰ্মান খেতিয়কসকলক উৎসাহ যোগাইছিল। বৰ্দ্ধিত জনসংখ্যাৰ সম্পৰ্কে হিটলাৰে কৈছিল, “আমি আজি য়ুৰোপত আশী মিলিয়ন জাৰ্মান লোকৰ কথা ভাবিছোঁ। এশ বছৰৰ এটা ধূলমূল হিচাব ললে আমাৰ জনসংখ্যা হ্ৰস্ব পৰাণ হ’বগৈ এই বৰ্দ্ধিত জনসংখ্যাক আমি কল-কাৰখানাৰ কুলি-মজুৰি হৰলৈ এৰি দিব নোৱাৰোঁ। এওঁলোকে বিদেশী শাসকৰ তলত সাধাৰণভাৱে জীৱিকাৰ বাট মোকলাৰ পাৰিব সঁচা; কিন্তু স্বাধীন চিন্তা কৰিবলৈ একো সুবিধা নাপাব।” নিজৰ ব্যৱসায়ৰ দ্বাৰা সুখৰ জীৱন অভিবাহিত কৰিবলৈ জাৰ্মান অধিক দলক হিটলাৰে জীৱিকাৰ

স্বাধীন পথ বিচাৰি ল'বলৈ উপদেশ দিছিল। জাৰ্মানীৰ ভৌগোলিক সীমাৰেখা যাতে ছুণ্ডে বৃদ্ধি কৰিব পাৰি সেই উদ্দেশ্যে সৈন্তবাহিনী শক্তিশালী কৰাৰ ওপৰত হিটলাৰে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

প্ৰচাৰ কাৰ্য্য (Propaganda) কূটনীতি (Diplomacy) আৰু সূদক্ষ সৈন্তবাহিনী (Force) জাৰ্মানী পুনৰ গঠনত প্ৰয়োজনীয় বিষয় বুলি হিটলাৰে 'মাইন কাম্ফ'ত আলোচনা কৰিছে। প্ৰচাৰ কাৰ্য্যৰ যোগেদি কেনেকৈ জনমত গঠন কৰিব পাৰি 'মাইন কাম্ফ'ত তাৰ বিশদ বৰ্ণনা আছে। নাৎসীদলৰ প্ৰতিপ্ৰতি লাভ কৰাৰ মূলতে হিটলাৰৰ প্ৰচাৰ কৌশল। সূদক্ষ প্ৰচাৰ মন্ত্ৰী জোছেফ্ গোৰেবোলচৰ নেতৃত্বত নাৎসীদলৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্যই সেই সময়ত বিশ্বব্যপী সূচনা কৰিছিল। মেক্সল্যাৰ্ণৰ নামেৰে এজন সমালোচকে কৈছিল, "Probably, the greatest master of propaganda and organisation in modern history." আধুনিক ইতিহাসত সম্ভৱ হিটলাৰৰ নিচিনা প্ৰচাৰ কৌশল আৰু সংগঠন পদ্ধতি কোনেও উলিয়াব পৰা নাছিল।

প্ৰচাৰ কৌশল কাৰ্য্যত খটুৱাবলৈ হিটলাৰে মাস্ক'বাদীসকলৰ প্ৰচাৰৰ মূল কটিপৰোৰ, কেথলিক সম্প্ৰদায়ৰ গীৰ্জা গঠনৰ ফলদায়ক ব্যৱস্থাবোৰ, ইংৰাজসকলে প্ৰয়োগ কৰা ভাষাৰ লালিত্যৰে ভৰপূৰ মুছ-কালীন বক্তৃতাসমূহ, মাৰ্কিন দেশৰ চমকপ্ৰদ বিজ্ঞাপনৰ কৌশল-বোৰ আৰু ক্লেয়েডৰ মনোবিজ্ঞানৰ গুচ তত্ত্বসমূহ মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰিছিল।

হিটলাৰে কৈছিল, "অন্তলোকৰ দাবী সম্পৰ্কে জ্ঞান্য প্ৰাপ্তিৰ বিষয়ে গুৰুত্ব আৰোপ কৰা প্ৰচাৰকাৰ্য্যৰ উদ্দেশ্য নহয়। নিজৰ দাবী প্ৰতিষ্ঠিত কৰিবলৈ, উদ্দেশ্য কাৰ্য্যকৰী কৰিবলৈ জনমত গঠনৰ প্ৰয়োজন। প্ৰচাৰৰ আদৰ্শ সত্য উদ্ঘাটন নহয়। সত্য প্ৰচাৰৰ যোগেদি যদি নিজৰ দুৰ্বলতাৰ ভেদ ভাঙি দিয়া হয়, তেন্তে তেনে প্ৰচাৰ কাৰ্য্যকৰী ব্যৱস্থা হ'ব নোৱাৰে। শত্ৰুপক্ষক নিজৰ দুৰ্বলতা-

বোৰ জানিবলৈ দিয়া, ভিডকৰা কথাবোৰৰ বুদ্ধ দিয়া প্ৰচাৰৰ ধৰ্ম নহয়। ইয়াৰ ধৰ্ম নিজৰ অভিপ্ৰায় পূৰ্ণ কৰা। বৰ্জিত ভাষাৰে ভবপূৰ স্তম্ভৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্যই জনসাধাৰণক সহজে আকৰ্ষণ কৰিব পাৰে। সত্য বিশ্লেষণ প্ৰচাৰ কাৰ্য্যৰ মুখ্য উদ্দেশ্য নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘যুদ্ধৰ বাবে দায়ী কোন?’ এই প্ৰশ্নৰ অৱতারণা কৰোঁতে জাৰ্মানীৰ কাৰ্য্যসমূহ বা ছৰ্বল নীতিসমূহ সান্ত্বি নলৈ শত্ৰুপক্ষৰ বিৰুদ্ধে সকলো আক্ৰমণ একত্ৰ কৰি বিদ্বেষ ভাব ছপুৰে ফুটাই তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে। জনসাধাৰণক দেশাত্মক ভাৱে অনুপ্রাণিত কৰিব লাগে।”

“সত্য ঘটনাৰ লগত প্ৰচাৰ-কৌশলৰ সম্বন্ধ নাথাকিব পাৰে। যুদ্ধৰ বিভীষিকাৰ বাবে জাৰ্মান জাতিক দোষাবোপ কৰাৰ ধল আছেনে নাই, সেই সমস্যাৰ পাতনি নেমেলি বৰ্ত্তমান কাৰ্য্যপন্থা কাৰ্য্যকৰী কৰিবলৈহে উঠিব লাগিব লাগে। যি উদ্দেশ্যলৈ আমি বৰ্ণক্ষেত্ৰত জঁপিয়াই পৰিছোঁ, তাক সম্পূৰ্ণ ফলস্বতী কৰিবলৈ আমাৰ সকলো শক্তি প্ৰয়োগ কৰিব লাগিব। প্ৰচাৰৰ যোগেদি আমাৰ দৃঢ় সঙ্কল্প জনসাধাৰণক মৰ্হে মৰ্হে উপলব্ধি কৰিবলৈ আমি সমৰ্থ হ’ব লাগিব। সমগ্ৰ জনসাধাৰণৰ সক্ৰিয় সহযোগ আমাৰ কাৰ্য্য।”

উদ্দেশ্য সাধনত ডাঙৰ বৰঙনি কেনে হোৱা উচিত সেই সম্পৰ্কে হিটলাৰে কৈছিল, “সকলো উদ্দেশ্য ৰে জনসাধাৰণে ভালকৈ হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিব তাক আশা কৰিব নোৱাৰি। জনসাধাৰণৰ স্বাৰ্ণশক্তি খস্কেকীয়া। এওঁলোকে সহজে পাহৰে অতীতৰ ছব্ব কাহিনী, মৰ্মান্তিক বেদনা, অত্যাচাৰ-উৎপীড়নৰ নিদাকণ ঘটনাবলী। কাৰ্য্যকৰী প্ৰচাৰত অতি কমসংখ্যক বহা বহা বিষয় হাতত ল’ব লাগে। এইবোৰ মৰ্ম্পৰ্শী, অখচ ক্ৰটিসমূহ বক্তৃতাৰ দ্বাৰা, বিজ্ঞাপনৰ দ্বাৰা বিভিন্ন প্ৰচাৰ কৌশলৰ দ্বাৰা ফলদায়ক কৰা প্ৰয়োজন…… বাডে সকলোৱে আমাৰ উদ্দেশ্য মৰ্হে মৰ্হে উপলব্ধি কৰিব পাৰে। মূল কথা এৰি অন্ত কথাৰ অৱতারণা কৰা মানে জনতাক বিভ্ৰান্ত

কৰা। সাৰাংশ এৰি অন্তিম সমস্তাৰ পাতনি মেলা সূচত্বৰ প্ৰচাৰ বিষয়াৰ কাম নহয়।”

হিটলাৰে প্ৰচাৰ কৌশলক কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ বাবে সহজ পদ্ধতি বুলি গণ্য কৰিছিল। তেওঁৰ মতে সূচত্বৰ আৰু দৃঢ় প্ৰচাৰ-কৌশলৰ দ্বাৰা জনসাধাৰণক পতিয়ন নিয়াৰ পাৰি: “যিখন স্বৰ্গৰ কথা চিন্তা কৰি সুখৰ সপোন ৰচনা কৰিছা সেইখন প্ৰকৃততে নবক; যিখন নবকৰ কথা চিন্তা কৰি ভয়ত পেপুৰা খাইছা সেইখন আচলতে স্বৰ্গহে।” অৰ্থাৎ সূচত্বৰ বিশ্বয়পূৰ্ণ প্ৰচাৰ কৌশল কাৰ্য্যত খটুৱাব জানিলে সকলো ওলট পালট কৰিব পাৰি। প্ৰচাৰ কাৰ্য্যৰ অদৃশ্যমান ক্ষমতা মানৱ সমাজৰ যুক্তিতৰ্ক বিবেক-বিবেচনাতকৈ অতুষ্টি আৰু আবেগৰ ওপৰতহে বেছি নিৰ্ভৰশীল। প্ৰচাৰত বিজ্ঞানসন্মত তথ্য-পাতিতকৈও দক্ষতাপূৰ্ণ অতুষ্টি প্ৰকাশৰ প্ৰয়োজন বেছি। বিজ্ঞাপন এখন নিৰ্ভুল তথ্য-পাতিৰে ওপচাই পেলাই প্ৰাণহীন কৰাতকৈ, শিল্পশূলভ দৃষ্টিভঙ্গীৰে ইয়াক চালে চকুৰোৱা চিত্ৰ বা পোষ্টাৰৰূপে দাঙি ধৰিব পৰা বেছি কাৰ্য্যকৰী ব্যৱস্থা। জনতাক আকৃষ্ট কৰিবলৈ উচ্চজ্ঞানযুক্ত প্ৰচাৰ কাৰ্য্যৰ প্ৰয়োজন নাই। বোধগম্য সমাচাৰ পত্ৰিকা, আকৃষ্টকৰ বিজ্ঞাপন, মনোবজ্জক ভাষা, প্ৰচাৰ সঞ্চায়ী কথাছবি যুগত কৰোঁতে এই কথা মনত ৰখা উচিত। প্ৰচাৰকাৰ্য্য সকল কৰিবলৈ কিছুমান বুজিব সহায় ল’বলৈ হিটলাৰে ‘মাইন কাম্ফ’ত উপদেশ দিছে। মনোবিজ্ঞানৰ কিছুমান কথা কাৰ্য্যত সূচত্বৰভাবে খটুৱাব পাৰিলে কৃতকাৰ্য্যতা সহজ হ’ব বুলি তেওঁ যুক্তি দাঙি ধৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে পুৱাবেলা এটা বিবদমান বিষয়-বস্তুলৈ জনসাধাৰণক বুজাবলৈ যাৰ নালাগে। পুৱাবেলাতকৈ ভাটীবেলাহে মেল-মিটিঙৰ বাবে, ৰাজহুৱা সভা-সমিতিৰ বাবে উপযুক্ত সময়। সন্ধিয়াৰ চকা-মকা পোহৰত জনসাধাৰণৰ মনত পুৱাবেলাৰ উৎসাহ, উদ্দীপনা, উৎসুকতা, সবলতা বহুত পৰিমাণে হ্ৰাস পায়। গোটেই দিনৰ অন্তত তেওঁলোকে ক্লান্ত বিবাদ আৰু উৎসাহহীন হৈ

পৰে। আপত্তি কৰিবলৈ, প্ৰতিবাদ জনাবলৈ তেওঁলোক ব্যৰ্থ হৈ পৰে...। এই সময়ছোৱা কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ বাবে সৌধাণী সময়। আবেগ-অহুত্বৰে মনখোৱা কথা-বতৰাবে প্ৰচাৰকাৰ্য্য সূকলমে সমাধা কৰিবলৈ ভাটীবেলাৰ সময়খিনিয়েই উৎকৃষ্ট। ইংৰাজীভ ক'বলৈ গলে 'complete emotional capitulation.'

হিটলাৰে কৈছিল, "প্ৰচাৰৰ আন এটা কৌশল হ'ল বৃহত্তম শোভাযাত্ৰা" (spectacular demonstration, parade)। বহুত লোকেৰে গঠিত শোভাযাত্ৰা, আড়ম্বৰপূৰ্ণ কুচকাৱাজ জনতাৰ বাবে আকৰ্ষণৰ বস্তু। ৰাজনৈতিক জনমত গঠনত দলীয় নীতি দৃঢ় কৰাত চকুত লগা শোভাযাত্ৰাই বিন্দুস্বৰূপ সফলতাৰ বৰঙনি যোগায়। শোভাযাত্ৰা, পেৰেড আদিৰ বিপুল সমাবেশে দল বিশেষৰ প্ৰভাৱ, দক্ষতা আৰু জনপ্ৰিয়তা বৃদ্ধি কৰাত অপূৰ্ণ সন্তোষ আগবঢ়ায়। হিটলাৰে জনসাধাৰণক ভীক, এলেছৱা আৰু ভাৱপ্ৰৱণ বুলি বৰ্ণনা কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে জনসাধাৰণৰ মানসিক চিন্তাধাৰাত এক আদিম সবলতা সোমাই আছে। শুকডৰ বিষয় এটাত কিছুমান অসত্য কথা অৱতারণা কৰিলেও এওঁলোকে প্ৰতারণাৰ কথা চিন্তা কৰিব নোৱাৰে। হিটলাৰৰ মতে ৰাজনৈতিক সুবিধাৰ বাবে প্ৰয়োজন হলে কিছুমান অসত্য ঘটনাৰ আশ্ৰয় লোৱাটো একো দোষণীয় কাম নহয়। যুক্তি-তৰ্কৰে সমাধা কৰিব নোৱাৰা জটিল সমস্যা অলপ চতুৰতাৰে সহজে সমাধা কৰিব পাৰি।

প্ৰচাৰ কৌশলৰ আন এটা উপায় হ'ল কঠু সমালোচনা। শত্ৰুক কঠু সমালোচনাৰে ঘাইল কৰিব পৰাটো বীৰত্বৰ চিনাকি। এই উদ্দেশ্যে বহুতো শত্ৰু একে লগে সাঙুৰি নলৈ যাত্ৰা এটা বিশেষ দল বাহিৰ ল'ব লাগে। এই নিৰ্বাচিত শত্ৰুদলক সকলো ঘেৰ, ক্ৰোধ, কৰ্কৰনাৰে সমালোচনা কৰি ব্যতিব্যস্ত কৰি তুলিব লাগে। জনসাধাৰণৰ মনত শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে গভীৰ বেখাপাত পেলাবলৈ যত্ন কৰিব লাগে। হিটলাৰে ইহুদীসকলক জাৰ্মান জাতিৰ প্ৰধান শত্ৰু-

ৰূপে বাছি লৈছিল আৰু এওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে সকলো কষ্ট সমালোচনা নিন্ধেপ কৰিছিল। গণতন্ত্ৰ, মানৱবাদ, ভাবহেলিছ চুক্তি (Versailles Treaty), ফৰাচী শাসন আদিকো ভংগনা, কৰ্কৰ্ণনা, ব্যঙ্গ আৰু বিৰূপেৰে হিটলাৰে সমালোচনা কৰি বক্তৃতা দিছিল। ইহুদীৰ প্ৰতি হিটলাৰৰ ক্ষোভ আছিল তুলনাহীন। তীক্ষ্ণ অসিৰ দৰে চোকা বাক্যবাণেৰে তেওঁ ইহুদীসকলক সকলো মেল-মিটিঙত আক্ৰমণ কৰি তৃপ্তি পাইছিল। হিটলাৰৰ মতে, ইহুদীসকলেই জাৰ্মানীক ধ্বংসৰ মুখলৈ ঠেলি পঠিয়াইছে। এওঁলোকৰ কু-চক্ৰাস্তত জাৰ্মান জাতিয়ে নৈতিক চৰিত্ৰ হেৰুৱাইছে। ফৰাচী জাতিৰো অধঃপতনৰ মূলতে ইহুদীৰ প্ৰতিপত্তি, ফৰাচীসকলৰ তেজত নিগ্ৰো তেজ ধৰা পৰিছে। আফ্ৰিকাক বণ মনোবৃত্তিয়ে যুৰোপৰ শ্বেত বৰ্ণৰ লোক-সকলৰ জীৱনধাৰণত বিপদৰ সূচনা কৰিছে। ইহুদীৰ পিচতে নিগ্ৰো-সকলেও বাইন উপত্যকাৰ পবিত্ৰতা কলুষিত কৰিবলৈ বড়বস্ত্ৰ কৰিছে।

হিটলাৰে বিশ্বাস কৰিছিল যে এটা শোষিত জাতিক পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ শাৰীৰিক শিক্ষাৰ প্ৰয়োজন। এই শিক্ষাৰ যোগেদি স্বাস্থ্যৱান ডেকা-গাভৰু আশা কৰিব পাৰি। পঢ়াশলীয়া শিক্ষাৰ লগতে ব্যায়াম শিক্ষা বাধ্যতামূলক হ'ব লাগে। জাতীয় চৰিত্ৰ গঠনত স্বাস্থ্য অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গ হোৱা সুশুভ। ইয়াৰ বাবে পুষ্টিৰ আহাৰ, নিয়মিত ব্যায়াম চৰ্চাৰ প্ৰয়োজন। যি শিক্ষাই জাতীয় চৰিত্ৰ গঠনত সহায় নকৰে, তেনে শিক্ষা মূল্যহীন। ল'ৰাকালৰে পৰা সৈন্তবাহিনীৰ দৰে নিজকে সাজু কৰিবৰ বাবে জাৰ্মান ডেকাশক্তিক নিয়ন্ত্ৰণবৰ্জিতা, দেশপ্ৰেম আত্মনিৰ্ভৰশীলতা, আত্মত্যাগ আৰু দায়িত্বশীলতা আদি গুণবাজিৰ অধিকাৰী হবলৈ হিটলাৰে আহ্বান জনাইছিল।

নাৰীৰ সম্পৰ্কত হিটলাৰে কৈছিল যে নাৰীৰ শিক্ষাপদ্ধতিত আদৰ্শ হাড় হোৱাৰ দ্বৈৰ নিছিন্ত থাকিব লাগে। পুৰুষেও তেনেকৈ

উপযুক্ত নাগৰিকৰূপে নিজকে গঢ়ি তুলি নিৰ্ভীক দেশপ্ৰেমিক হবলৈ আকাঙ্ক্ষা কৰিব লাগে। অকল এই অধ্যয়নৰ দ্বাৰা আধ্যাত্মিক উন্নতি আশা কৰিব নোৱাৰি। ইয়াৰ বাবে কঠোৰ পৰিশ্ৰমৰ প্ৰয়োজন। আধ্যাত্মিক শিক্ষাত মানসিক, শাৰীৰিক, পাৰমাৰ্থিক অল্পপ্ৰেৰণা সোমাই আছে। অল্পভূতিৰ সংস্পৰ্শত এইবোৰ জাগ্ৰত হৈ পৰে। এইবোৰ লাভ কৰা সকলো মানুহৰ পক্ষে সম্ভৱ নহয়। সমূহ বাইজৰ বাবে আধ্যাত্মিক উন্নতিৰ পৰিকল্পনা যুগুত কৰা কোনো ব্যক্তিৰ পক্ষে সহজ উপায় নহয়। সমূহ বাইজৰ মাজৰ পৰা প্ৰতিভা-সম্পন্ন ব্যক্তি বাছি উলিয়াব পৰাটোৱে প্ৰকৃত উপায়। জন-শিক্ষা কৃতকাৰ্য্য কৰা কঠিন সমস্যা। জনশিক্ষাৰ দ্বাৰা অৰ্দ্ধশিক্ষিত লোক তৈয়াৰ কৰিব পাৰি। এইবিধ লোক সমাজৰ বাবে নিৰাপন্ন বুলিও ক'ব নোৱাৰি। জনসাধাৰণ সজাগ নহলে অপকাৰ নোহোৱাকৈ নাথাকে। নাগৰিক শিক্ষাৰ যোগেদি ব্যক্তিৰ প্ৰতি সকলো বাইজক সচেতন কৰা প্ৰয়োজনীয় ব্যৱস্থা।

গণতন্ত্ৰৰ বিষয়ে হিটলাৰৰ আলোচনা মন কৰিবলগীয়া। 'মাইন কাম্ফ'ত তেওঁ লিখিছিল এই বুলি: "পশ্চিমীয়া দেশবোৰত গণতন্ত্ৰৰ নামত যি শাসন চলিছে সেই শাসন মাজুৰাদৰ পূৰ্বস্ৰৱণ। এই গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত বিযুক্ত বীজাণু সোমাই আছে। জনতাৰ নামত গঠিত ইয়াৰ আইন সভাবোৰ বিশৃংখলতাৰে পৰিপূৰ্ণ। ইয়াত নিয়মানুৱৰ্ত্তিতাৰ অভাৱ। ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত সংখ্যাগৰিষ্ঠ দলে জনতাৰ শাসনত আউল লগাই দেশত অশান্তিৰ সূচনা কৰে। শাসকগোষ্ঠিৰ মাজত সংহতিবিহীন মনোভাৱ সদায় বৰ্ত্তমান। নেতাসকলৰ মাজত ক্ষমতা দখলৰ বাবে হেতা-ওপৰা, খিয়লা-খিয়লি। আইন সভাৰ সভ্যসকলৰ সভ্য পদ সৰু ব্যৱসায়ী-সকলৰ দৰে কাৰ্য্যত খুঁজা হয়। সভ্যসকলৰ প্ৰতিনিধিত্বতকৈ বাৰ্জেনৈতিক প্ৰতিপত্তি, দলীয় প্ৰভাৱ বেছি বিবেচনাৰ বিষয়। বহুক্ষেত্ৰে বাৰ্জনীতি জ্ঞানৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। এগৰাকী প্ৰতিনিধি

মাজৰ পৰা এজন জ্ঞানী, যোগ্য, কৰ্তব্যপৰায়ণ, নিষ্ঠাবান দলপতি নিৰ্বাচন কৰাটো কঠিন সমস্যা। আনহাতে এনে এজন গুণসম্পন্ন দলপতিক এশগৰাকী অসাধু, অযোগ্য প্ৰতিনিধিৰ হাতত পুতলাৰূপে বখাটো চূৰ্ভাগ্যৰ কথা। হেজাৰৰ মাজৰ পৰা এজন মাত্ৰ প্ৰকৃত নেতাৰ আবিৰ্ভাব হয়।”

হিটলাৰে ‘গণভোট ব্যৱস্থা’ আৰু সমান স্বত্বদান এই দুয়োটাকো ভয়াবহ বুলি বৰ্ণনা কৰিছিল। এই দুটা ব্যৱস্থাই ৰাষ্ট্ৰৰ সংহতিত প্ৰতিবন্ধক জন্মায়। হিটলাৰে এটা জাতি (আইনকক্), এখন পাৰ্লামেণ্ট বা আইনসভা (আইনবাইচ্) আৰু এজন ডিক্টেটৰ (আইনফিউবাৰ্)ৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব দিছিল। জাৰ্মান জাতিৰ ‘ফিউবাৰ’ স্বৰূপে হিটলাৰে ৰাষ্ট্ৰৰ সকলো দায়িত্ব নিজে বহন কৰিছিল। দেশৰ চূৰ্ভাগ্যৰ বাবেও তেওঁ নিজকে দোবী বুলি ব্যক্ত কৰিছিল। ‘মাইন কাম্ফ’ত লিখা সকলো কথা আখৰে আখৰে পালন কৰিবলৈ তেওঁ সকলো শক্তি প্ৰয়োগ কৰিছিল।

জাৰ্মানীয়ে ক্ষমতা লাভৰ বছৰদিনৰ পূৰ্বে দ্বিতীয় মহাসমৰৰ প্ৰায় দুই বছৰৰ আগতে লিখা হিটলাৰৰ ‘মাইন কাম্ফ’ৰ ভবিষ্যৎবাণী-সমূহৰ প্ৰতি কূটনীতি বিশাৰদসকলে, ৰাজনীতিজ্ঞসকলে কিয় গুৰুত্ব আৰোপ নকৰিলে কোৱা টান। সেই সময়ছোৱাত হয়তো হিংসা, ঘেৰ, গ্লানিতকৈ জনসাধাৰণে শান্তি মিলাত্ৰীতি আৰু সদৃশ্যৰ ওপৰত বেছি জোৰ দিছিল। হয়তো, দ্বিতীয় মহাসমৰৰ আগছোৱাত ‘মাইন কাম্ফ’ৰ আদৰ্শক পিচলৈ ইমান ভয়াবহ হ’ব বুলি কোনেও কল্পনা কৰিব নোৱাৰিছিল। জাৰ্মান ভাষাৰ বাহিৰে অন্য ভাষাত এই গ্ৰন্থ অনুবাদ কৰিবলৈ হিটলাৰে অনুমতি দিয়া নাছিল। ১৯৩৯ চনত বহুতো চেষ্টাৰ কলত বি এটা ইংৰাজী ভাঙনি ওলাইছিল তাতো মূল গ্ৰন্থৰ বহুত কথা বাদ দিয়া হৈছিল। দ্বিতীয় মহাসমৰৰ ঠিক আগে আগে মাৰ্কিন দেশত ‘মাইন কাম্ফ’ৰ দুটা সংশোধনী ভাঙণ প্ৰকাশ হৈ চাকল্য সূচনা কৰি বন্ধ হৈছিল। ইয়াৰ আগতে

চোবাংস্তাৱে ১৯৩৬ চনত কবাচী ভাষাত এই গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰা হৈছিল যদিও পিচত আদালতে এই গ্ৰন্থৰ প্ৰকাশকক ইয়াৰ বাবে জগবীয়া কৰি ইয়াৰ প্ৰচলন বন্ধ কৰিছিল।

লগুনত 'মাইন কাম্ফ'ৰ ক্ষুদ্ৰ সংস্কৰণ এটা মুদ্ৰণ সময়ত প্ৰকাশ পায়। ইয়াত মূল জাৰ্মান গ্ৰন্থখনৰ ডালেমান আক্ৰোশমূলক আলোচনা বিশেষকৈ কবাচী চৰকাৰৰ বিপক্ষে লেখা হিটলাৰৰ বিদ্বেষমূলক বৰ্ণনাসমূহে স্থান পোৱা নাছিল। অনেক সমালোচকৰ মতে এই ইংৰাজী ক্ষুদ্ৰ সংস্কৰণখনে হিটলাৰৰ লেখাৰ প্ৰকৃত অৰ্থ বিকৃত কৰি দেখুৱাইছিল। মূল জাৰ্মান ভাষাৰ কেইবা লাখ সংখ্যা 'মাইন কাম্ফ' অকল জাৰ্মানীতে শেষ হৈ গৈছিল। বিবাহিত নৱ দম্পতিক বাষ্ট্ৰৰ উৎকৃষ্ট উপহাৰ স্বৰূপে 'মাইন কাম্ফ' একোখন আগবঢ়োৱা হৈছিল। প্ৰকৃততে ই আছিল জাৰ্মানসকলৰ ৰাজনীতিৰ বাইবেল। সকলোকে এই গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিবলৈ উৎসাহ দিয়া হৈছিল। 'মাইন কাম্ফ'ৰ পৰৱৰ্তী ভাণ্ডৰণসমূহ হিটলাৰৰ পাচত অনেক সংশোধন কৰি ছপা কৰা হৈছিল। কচিয়া আৰু ক্ৰালৰ সন্দৰ্ভত লেখা প্ৰায়বোৰ আক্ৰোশমূলক আলোচনা সম্পূৰ্ণ বাদ দি মাজিত ভাষাৰে ই প্ৰকাশ পাইছিল।

বুৰঞ্জীবিদসকলে 'মাইন কাম্ফ'ক অন্তঃসাবশ্যত বুলি ক'ব, কিয়নো জাতিৰ সম্পৰ্কে, সভ্যতাৰ বিষয়ে হিটলাৰে কৰা আলোচনাবোৰ যুক্তিহীন মতবাদ। শিক্ষাবিদে হিটলাৰৰ শিক্ষা বিষয়ক আলোচনাক সম্পূৰ্ণ প্ৰাচীন, প্ৰতিক্ৰিয়াশীল বুলি ইতিকি কৰিব; ৰাজনীতিজ্ঞসকলে হিটলাৰৰ একনায়কত্ববাদক অত্যাচাৰী, সমাজবিৰোধী নীতি বুলি ভংগনা কৰিব, কৰ্কৰনা দিব। সাহিত্যিকসকলে হিটলাৰৰ লেখাত সাহিত্য বিচাৰি নেপাই হতাশ হ'ব।

“হিটলাৰৰ লেখাত অল্পভূতিৰ অভাৱ, টেকনিকৰ অভাৱ। অধ্যায়, পৰিচ্ছেদ আদিৰ সংগঠন অসঙ্গতিপূৰ্ণ, বসহীন। হিটলাৰৰ অলপীয়া শিক্ষাত বিভিন্ন ভাষাবাই খেলিমেলিৰ সৃষ্টি কৰিছিল।

‘মাইন কাম্ফ’ লেইবাবে সান-মিহলি প্ৰতিভাবে বৰ্জিত হৈয়েও
 কঢ়িহীন, অল্পভূতিহীন। ...ইমানবোৰ দোষেৰে দোৰী হৈয়ে ‘মাইন
 কাম্ফ’ সকলো যুগতে বিশ্বয়পূৰ্ণ আলোড়নকাৰী ঐতিহাসিক মলিল
 স্বৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ’ব—এই বুলি হিটলাৰৰ
 কঢ় সমালোচক হেনড্ৰিক উইলিয়েম ফনলুমে অভিমত ব্যক্ত
 কৰিছিল। অথচ আন এজন সমালোচকৰ মতে কচোৰ সবলতা,
 ওল্ড টেষ্টামেণ্টৰ ভবিষ্যৎবাণী...এই দুই ভাৱধাৰাই যেনিবা হিটলাৰৰ
 ‘মাইন কাম্ফ’ক কৌতূহলপূৰ্ণ গ্ৰন্থ কৰি তুলিছে। আকৌ সমালোচক
 নৰ্মান কাজিন্‌ছৰ অভিমত হ’ল, “কুৰি শতিকাত বচিত হিটলাৰৰ
 ‘মাইন কাম্ফ’ এখন অতি কাৰ্য্যকৰী গ্ৰন্থ, কিয়নো ইয়াৰ প্ৰতিটো
 শব্দই ১২৫টাকৈ, প্ৰত্যেক পৃষ্ঠাই ৪৭০০টাকৈ আৰু প্ৰত্যেকটো
 পৰিচ্ছেদে বাৰ লাখতকৈও অধিক মনুষ্য জীৱন বিক্ষিপেৰে নষ্ট কৰি
 গ’ল.....।”

‘মাইন কাম্ফ’ৰ ক্ষমতা আছিল অপৰিসীম। জাৰ্মান জাতিৰ
 বাবে ই এখন মূল্যবান গ্ৰন্থ, ৰাজনীতিৰ উৎকৃষ্ট চনদ। তৃতীয়
 ৰাইচৰ সকলো ৰাজনীতি ১৯৩৩ চনৰ পৰা দ্বিতীয় মহাসমৰৰ
 শেষলৈকে ‘মাইন কাম্ফ’ৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱাৱিত হৈছিল। হিটলাৰৰ
 মৃত্যুৰ পিচত হিটলাৰৰ আদৰ্শৰ সমাধি ঘটিব নে নাই ক’ব
 নোৱাৰি। এতিয়াও অ’ত ত’ত নাৎসীবাদৰ সমৰ্থকসকলে নিজৰ
 প্ৰভাৱ পুনৰ জাগ্ৰত কৰিবলৈ চেষ্টা চলাই আছে। বিশ্বজগতৰপৰা
 নাৎসীবাদৰ জীণ স্বৰ জুপু কৰা কিমানদূৰ সম্ভৱ ক’ব নোৱাৰি।
 অনেক সৰু-বৰ ৰাষ্ট্ৰৰ ৰবম্বীয়াসকলে ‘মাইন কাম্ফ’ৰ দ্বাৰা
 অনুপ্ৰাণিত হোৱা একো বিশ্বয়ৰ কথা নহয়।

বিশ্বসাহিত্যত অবিদ্যবদীয়া নাট :

এজন লিখকৰ সন্ধানত ছটা চৰিত্ৰ

১৯২১ চনৰ ১০ মে। বোম নগৰৰ কলামোদী বাইজৰ বিপুল উৎসাহ-উদ্দীপনাত অস্থিৰপূৰ্ণ প্রেক্ষাগৃহ বোম খিৰেটাব। নতুন নাটকৰ সেইদিনা প্ৰথম অভিনয়। নাটকৰ নাম “এজন লিখকৰ সন্ধানত ছটা চৰিত্ৰ” (Sei Personaggi in cerca d'autore)। নাট্যকাৰ নতুন, নাম লুইজী পিৰাণ্ডেলো। অৱশ্যে নাট্যকাৰৰ প্ৰতি কোনো দৰ্শকৰ আকৰ্ষণ নাছিল। নাটক পৰিচালনাৰ ভাৱ বি প্ৰেৰণ কৰিছিল তেওঁ আছিল এজন জনপ্ৰিয় স্নৰক অভিনেতা—‘ডেবিজ’ নিকোডেমি।

নবীন নাট্যকাৰ—লুইজী পিৰাণ্ডেলোৰ প্ৰতি কাৰো দৃষ্টি নাই। বৰ্ষমকৰ এচুকত সাধাৰণ পোছাক পিন্ধি আমন-জিমনকৈ বহি আছে এক উদাস ভঙ্গীমানে। বাহিৰত বৰষুণ...মেঘৰ তৰ্জ্জন-গৰ্জনত মাজে মাজে তেওঁ আতঙ্কিত হৈ উঠিছিল। প্ৰেক্ষাগৃহত কিন্তু সেই সময়ত সঘনে হাতচাপৰি পৰিছিল। পান-প্ৰদীপৰ উজ্জল পোহৰত বিপুল দৰ্শকৰ বিষয়পূৰ্ণ কৌতূহল আৰু শূন্যস্থিত উপভোগ পৰিলক্ষিত হৈছিল। প্ৰত্যেক অক্ষৰ বৰনিকা পতনত পূৰ্ণ-প্ৰেক্ষাগৃহত নাটকৰ অভিনয় সন্মাপন বসালোচ চলিছিল।

অভিনয় শেষ হোৱাৰ লগে লগে বেতিয়া পৰিচালক নিকোডেমিয়ে পিৰাণ্ডেলোক দৰ্শকৰ আগত চিনাকি কৰি দিছিল—‘ডেভিজ’

সমগ্ৰ বোম নগৰ এই নতুন নাট্যকাৰৰ জন্মস্থানিত সুখবিত্ত হৈ উঠিছিল। অগণন দৰ্শকৰ ওচৰত নতৰিবে অভিনন্দন গ্ৰহণ কৰি তেওঁ যেতিয়া ঘৰলৈ উভতিছিল তেতিয়া তেওঁৰ মনত পুঞ্জীভূত হৈ থকা নিৰাশ মনৰ সকলো অৱসাদ, হৃদয়ক ক্ষত-বিক্ষত কৰা অৱহেলাৰ পৰম নিন্দা-গ্লানি অযাচিতে আঁতৰ হৈছিল। দুৰ্ভাগ্যৰ কঙ্কড়াৰ খুলি সৌভাগ্যৰ প্ৰথম প্ৰভাতত পিৰাঙেলোৱে উপলব্ধি কৰিছিল সৃষ্টিৰ আনন্দ। খ্যাতি আৰু ঐশ্বৰ্য্যৰ উত্তাপত তেওঁৰ সৃষ্টিৰ প্ৰতিভা নিঃসন্দেহে উদ্দামমুখৰ হৈ পৰিছিল। “এজন লিখকৰ সন্ধানত ছটা চৰিত্ৰ [Six Characters in search of an author] নাটকে বিশ্বজোৰা খ্যাতি অৰ্জন কৰিছিল।

১৯২৭ চনত মিলানত এই নাটকে সাকল্যৰ চৰম সীমাত উপনীত হৈ নাট্যজগতত এক নতুন দিগন্তৰ সূচনা কৰিলে। লগে লগে ২৫টা বিদেশী ভাষাত এই নাটক অনুবাদ হৈ সমগ্ৰ বিশ্বতে ইয়াৰ অভিনয় আৰম্ভ হ’ল। লণ্ডন, নিউইয়ৰ্ক, পেৰিচ, ভিয়েনা, বাৰ্লিন আদি সুবিখ্যাত চহৰসমূহত এই নাটক মঞ্চস্থ হৈ পেৰাঙেলোৰ নাম চিহ্নবৰ্ণীয় কৰি তুলিলে।

এই বিশ্বজোৰা খ্যাতিৰ কাৰণ কি? কিহৰ দাবীত তেওঁৰ নাটকে বিশ্ব-সাহিত্যত মহত্তম আসন লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল? টাইলৰ বাবে? ইয়াৰ মূল উৎস হ’ল—নাটকত প্ৰতিকলিত হোৱা মানৱ জীৱনৰ আত্মকথা। মামুহ বাদ দি কোনো ভাবধাৰাত এওঁৰ আস্থা নাছিল। মামুহৰ অন্তৰত গুজৰি গুমৰি থকা কণ বেদনা, জীৱন যাত্ৰাৰ দুৰ্গম জালা, হতাশা, পৰাজয় পিৰাঙেলোৰ নাটকত সজীৱ হৈ উঠিছিল। চৰিত্ৰৰ মাজত প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠা কৰা মহামন্ত্ৰ এওঁৰ অজানা নাছিল। মামুহৰ দুখ-কষ্টত এওঁৰ উজ্জল অন্তৰ কান্দি উঠিছিল, আকৌ আনন্দত প্ৰাণ উজ্জল হৈছিল।

পিৰাঙেলোৰ নাটক তেওঁৰ জীৱনৰ দৰেই বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ। নিজৰ জীৱন তেওঁৰ সূত্ৰেই সহজ নাছিল। সাংসাৰিক জীৱনৰ বহু বেদনাৰ

অংশীদাৰ পিৰাণ্ডেলোৱে তেওঁৰ হৃৎকায়ক জীৱন-কথাৰে মহান
 সাহিত্য বচনা কৰি গৈছে। ১৯০৩ চনতে আৰম্ভ হোৱা মানসিক
 দুৰ্ঘটনাই পিৰাণ্ডেলোৰ জীৱ স্বাস্থ্য ভাঙি পেলাইছিল। এই মানসিক
 বিকাৰত বোগালিষ্টা হৈ জীয়ে সদায় তেওঁৰ জীৱন হৃৎকায় কৰি
 তুলিছিল। থিয়েটাৰত মনোনিবেশ কৰিব খুজিলেই তেওঁৰ জীয়ে
 দানবী ৰূপ ধাৰণ কৰি মানসিক যন্ত্ৰণাৰ পৰিণাম হুতুণে বৃদ্ধি কৰিছিল,
 নিজৰ ছোৱালীক পিৰাণ্ডেলোৰ অঙ্কশায়িনী বুলি বদনাম বতিছিল।
 জীৱ তীব্ৰ অন্তৰ্দাহৰ কাৰণ আছিল মাৰ্ভা আৰা, ইটালীৰ প্ৰখ্যাত
 অভিনেত্ৰী, সুন্দৰী যুৱতী, অভিজ্ঞাত সমাজত অত্যন্ত পৰিচিত।
 মাৰ্ভা আৰাই 'ছটা চবিত্ৰ'ত জীয়েকৰ ভাৱত অৱতীৰ্ণ হৈ সুনাম
 অৰ্জন কৰিছিল আৰু পিৰাণ্ডেলোৰ চেনেহৰ পাজী হৈ প্ৰায়বোৰ
 নাটকতে প্ৰধান অভিনেত্ৰীৰূপে নিৰ্বাচিত হৈছিল। সুদীৰ্ঘ ১৫ বছৰ
 জুৰি এজনী পাগলী জীৱ লগত সাংসাৰিক জীৱন অতিবাহিত কৰা
 পিৰাণ্ডেলোৰ চবিত্ৰই এখন বিচলিত, বিবক্ত, বিস্ময়ক, ক্ষত-বিক্ষত
 প্ৰবন্ধিত নাটকত যেন পৰিণত হৈছিল। জীৱ লগত দাম্পত্য জীৱনৰ
 ককণ ব্যৰ্থতাই তেওঁৰ মনক নিৰাশাবাদলৈ টানি নিছিল। পোটেই
 জীৱনত এই নিৰাশাবাদে তেওঁক অভিশপ্ত কৰি তুলিছিল। তেওঁ
 কৈছিল—*La vita, osi serive osi vive* (Life you either
 live or write) যুক্তিৰ কথা নহয়, ই এক উপলব্ধিৰ বাণী, মহৎ মাহুহৰ
 চবিত্ৰত প্ৰতিফলিত হোৱা ককণ ক্ৰন্দন, বিবহৰ গভীৰ বিদ্বেষণ।
 চৰম বিপৰ্যায়ৰ কালে টানি নিলেও ছুই নাবী চবিত্ৰই পিৰাণ্ডেলোৰ
 সাহিত্য বচনাত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। জীৱন সংগ্ৰাম আৰু
 কলা সাধনা দুয়োটাতে এই প্ৰভাৱ আমাৰ দৃষ্টিগোচৰ নোহোৱাকৈ
 নাথাকে। *Dina ela tuda* আৰু *it berretto a sonagli*
 নামৰ দুই প্ৰবন্ধ পিৰাণ্ডেলোৱে নাবী চবিত্ৰৰ সৰ্বনাশী হিংসা প্ৰযুক্তি
 কৰ্মনা কৰিছে—ইয়াত জয়-পৰাজয়ৰ প্ৰশ্ন নাই, বাদ-প্ৰতিবাদৰ
 কথা নাই। যুগ যুগ ধৰি এই জালা পুৰণে বহন কৰি আহিছে।

দুখ-বেদনাব মাজেদিয়েই জীৱন নাটক ৰচিত হৈছে। মানুহৰ
 গোটেই জীৱনটোৱেই সজ্জিহীন। কোনো ধৰা-বন্ধা নিয়মৰ
 মাজেদি মানুহৰ ব্যক্তিগত বিকাশ ঘটা সম্ভৱ নহয়। মানুহৰ
 মানসিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ওপৰত তেওঁৰ জীৱন বহুত পৰিমাণে
 নিৰ্ভৰশীল; সেইবাবে কোনো এটা আদৰ্শ বা উমৈহতীয়া নিৰ্দিষ্ট
 নৃত্যৰ লগত নিজৰ সম্ভাৱ বিলোপ সাধন কৰিবলৈ যোৱাটো অৰ্থহীন
 প্ৰচেষ্টা। মানুহৰ নিজৰ ভাবমূৰ্তি আৰু বহুশ কোনো ঘটনাৰ
 দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হোৱাটো ব্যক্তিগত চিন্তা-ভাৱনাৰ স্বভাৱগত
 আহ্বান। পিৰাণেলোৱে মানুহৰ শোচনীয় ভাগ্য বিপৰ্য্যয়, লঘু-
 লাহনাক ঘনীভূত কৰি ট্ৰেজিক বস অনেক সময়ত নিৰাশবাদত
 পৰিণত কৰা আমি দেখিবলৈ পাওঁ। নাট্যাভিনয়ৰ প্ৰচলিত বীতি-
 নীতি ভঙ্গ কৰি অভিনয়ৰ ভিতৰতে অভিনয় যোগ দি (Theatre
 within the theatre technique) তেওঁ অভিনয় প্ৰাণৱন্ত
 কৰি তুলিলে। দৰ্শক আৰু অভিনেতাৰ মাজত যি প্ৰভেদ থাক
 আঁতৰাই এখন পৃথিৱীৰ সূচনা কৰিলে। কেনেকৈ অভিনয় কৰে
 সেই টেকনিক প্ৰদৰ্শন কৰা পিৰাণেলোৰ উদ্দেশ্য নাছিল। বঙ্গমঞ্চ
 আৰু প্ৰেক্ষাগৃহৰ মাজত যাতে কোনো বাধা নাথাকে, দৰ্শকে
 যাতে অভিনয়ৰ লগত অতি নিবিড়ভাৱে জড়িত হৈ পৰিব
 পাৰে সেই উদ্দেশ্যে পিৰাণেলোই দৰ্শকৰ মাজৰ পৰা অভিনয়ত
 অংশ গ্ৰহণ কৰাটো কামনা কৰিছিল। মানুহৰ মানসিক বেদনা
 বেছি পীড়াদায়ক। নাটকীয় সংঘাতত থকা বহিৰ্বৰ্ণ্য অতি মৰ্মস্পৰ্শী
 কৰি দৰ্শকৰ চেতন আৰু অবচেতন মনত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ওপৰত ক্ৰিয়া
 সম্পাদন কৰা পিৰাণেলোৰ কাম্য আছিল। বিশেষকৈ অন্তৰ্দৰ্শৰ
 দ্বাৰা গভীৰ বেধাপাত কৰিব পাৰিলে নাটকৰ বাস্তৱৰূপ সমাজৰ
 মাজত প্ৰতিকলিত কৰিব পাৰি। নাটক চাই ইয়াৰ পৰা সূচ্য
 সমস্তা জ্ঞপয়জম কৰিব পাৰিলে নাটক প্ৰদৰ্শনৰ সাকল্য লাভ হয়।
 আজিকালিৰ জটিল সমাজত প্ৰচলিত অৰ্থনৈতিক বৈষম্য, সামাজিক

ব্যক্তিচাৰ, যৌন-লিপ্সা, অস্ত্ৰায়, অভ্যাসচাৰ, শোষণ, দমন আদি এখ
 এবুৰি সমস্তাৰ ওপৰত যি সংঘৰ্ষ চলিছে সেই সংঘৰ্ষৰ পটভূমিতে
 আমি ইবচেনৰ দিনৰে পৰা বান্ধৱধৰ্মী নাটক দেখিবলৈ পাইছোঁ।
 এই সূত্ৰতে ভিত্তি কৰি পিৰাণ্ডেলোৱে তেওঁৰ নাটক লিখি উলিয়াই-
 ছিল। তেওঁৰ জন্মযাত্ৰাত এই নাটকসমূহে সমগ্ৰ ইউৰোপতে নতুন
 সমাজ গঢ়ি তোলাত সহায় কৰিছিল। নাটকৰ বাহিৰেও শতাধিক
 চুটি গল্প, উপক্ৰাস আৰু বিভিন্ন গল্পবচনাই তেওঁৰ সাহিত্যিক প্ৰতিভা
 অবিস্মৰণীয় কৰি গৈছে। বচনা সম্ভাৰৰ প্ৰত্যেককে নিজৰ ছিন্নভিন্ন
 জীৱনৰ বিপুল অভিজ্ঞতা, ব্যক্তিগতপূৰ্ণ শিল্পীমূল্যত উপলব্ধি
 পিৰাণ্ডেলোৱে অস্তুৰম্পৰ্ণী ভাষাত লিপিবদ্ধ কৰি গৈছে। এইবোৰে
 তেওঁক মহন্তম জীৱন-শিল্পীৰূপে স্বীকৃতি দিছে, তাত সন্দেহ নাই।

বিশ্বসাহিত্যত বৈপ্লবিক চিন্তাধাৰাৰ মহত্তম গ্ৰন্থ :

দাস কেপিটেল

দাস কেপিটেল কাৰ্লমাক্সৰ মহত্তম কীৰ্তিস্তম্ভ। কঠিন বাস্তৱৰ বিশেষ দৃষ্টিকোণৰ পৰা ৰচিত এই দাস কেপিটেল, এখন বিশ্বয়-পূৰ্ণ মৌলিক গ্ৰন্থ। বিচিত্ৰ অভিজ্ঞতা আৰু অক্লান্ত কঠোৰ পৰিশ্ৰমৰ ফল স্বৰূপে দাস কেপিটেল বিশ্ব-সাহিত্যৰ দৰবাৰত প্ৰকাশ পাইছিল। এই মহান গ্ৰন্থ এক বিশেষ পৰিস্থিতিত ৰচনা কৰা হৈছিল যদিও কোনো এখন দেশৰ বা কোনো এক বিশেষ সময়ৰ গ্ৰন্থ বুলি ইয়াৰ মূল্যাঙ্কণ কৰিব নোৱাৰি। মাক্সৰ লেখাৰ ভঙ্গী প্ৰাচীন হ'ব পাৰে, তেওঁৰ চিন্তা-ভাবনা, দৰ্শন ইতিহাস সম্পৰ্কে বিভিন্ন মতবাদৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে, মাক্সৰ ভবিষ্যত বাণী অনেক ক্ষেত্ৰত ব্যৰ্থ হ'ব পাৰে কিন্তু এই গ্ৰন্থৰ গভীৰ মানৱতাবাদ এক চিৰন্তন সত্য। সময়ৰ দুৰ্ভেদ প্ৰাচীৰ ভেদ কৰি মাক্সে বহুত পৰিবৰ্তনৰ মাজেদি এক শ্ৰেণীহীন, সংঘাতহীন সমাজ বিচাৰিছিল। মাক্সৰ দৰ্শনত জাগ্ৰত হৈ অমিক আন্দোলনে ইউৰোপ আমেৰিকা প্ৰভৃতি দেশত গা দাঙি উঠিছিল আৰু অনেক গৰ্ভিত ধনতান্ত্ৰিক সাম্ৰাজ্যত বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিছিল।

কাৰ্লমাক্সৰ মৃত্যুত শোকৰ সমবেদনা জনাওঁতে জেডাবিক এঙ্গেলছে কৈছিল, “মাক্স আছিল প্ৰকৃততে এজন বিপ্লৱী, তেওঁৰ জীৱনৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল খনী শ্ৰেণীৰ বিলোপ সাধন আৰু এই

শ্ৰেণীৰ দ্বাৰা প্ৰাধিকৃত লাভ কৰা বাণীৰ শিল্পসমূহ নিশ্চিত কৰণ।" এই কথা কাকিব মাজেদি মাল্লৰ সহযোগী, অহুগাৰী, আৰু অত্যন্ত অহুগাৰী বিশিষ্ট বহু গৰাকীয়ে এক নিষ্ঠাৰ মন্তব্য দাঙি ধৰিছে।

এনে এটা সঙ্কটময় মাল্লৰ জন্ম হৈছিল য'ত আছিল কেৱল মাত্ৰ অনিশ্চয়তা। বিপ্লৱ আৰু সংঘাতত সমাজব্যৱস্থা সংকটৰ সন্মুখীন হৈছিল। এটা ফাৰাচী বিপ্লৱৰ সৃষ্টি মাৰ নৌবাওঁতেই অন্য এটা বিপ্লৱৰ আশঙ্কাই জনসাধাৰণৰ মনত ভয়, ভীতি আৰু অসহায় সূচনা কৰিছিল, সেই সময়ৰ প্ৰচলিত সমাজব্যৱস্থাত জনসাধাৰণ অতিষ্ঠ হৈ পৰিছিল। সুযোগ আৰু সুবিধা গ্ৰহণ কৰিবলৈ ধনী শ্ৰেণীয়ে নিৰ্বলী শ্ৰমিক সকলক অত্যাচাৰ, উৎপীড়ন চলাইছিল। ১৮৪৮ চনত এই দুৰ্যোগ অৱস্থাই চৰম সীমা পাইছিলগৈ আৰু সমগ্ৰ ইউৰোপতে ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে বিদ্ৰোহৰ শিখা জ্বলি উঠিছিল। আনকি ইংলণ্ডতো এই বিদ্ৰোহৰ চোৱে অনেকক উৎসাহিত কৰি আন্দোলনৰ বণ ধলিলে টানি আনিছিল। শিল্প-বাণিজ্য, কৃষিজাত সামগ্ৰীত যাতে শ্ৰমিক, কৃষক সকলে নিজ নিজ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি জীৱিকা আহৰণত স্বাধীনতা লাভ কৰিব পাৰে সেই উদ্দেশ্যে আন্দোলনৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলব্ধি কৰি ঠায়ে ঠায়ে বিপ্লৱী সংস্থা গঢ়ি উঠিল গোপনভাৱে। অধ্যৱসায় আৰু নিষ্ঠাৰে সৈতে জাতিৰ সমূহীয়া প্ৰচেষ্টা এটা গঢ় দিবলৈ এনে সঙ্কটময়তে কাৰ্যমাল্ল উপস্থিত হ'ল। উদ্ভেদনা আৰু আন্দোলনৰ প্ৰবাহ তীব্ৰ কৰি তুলিবলৈ উদ্দীপ্ত ভাৱে বিপ্লৱৰ বাণী তেওঁ প্ৰচাৰ কৰিলে।

কাৰ্যমাল্লৰ জন্ম হৈছিল ১৮১৮ চনত জাৰ্মান বাইৰনলেণ্ডৰ ষ্টায়াৰ চহৰত। পিতাক আছিল এগৰাকী নামকৰা উকীল। মাল্লৰ পৰিয়ালবৰ্গই ক্ৰিষ্টিয়ান ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল মাল্লৰ কেচুৱা অৱস্থাতে। জাতিগত অকিাৰ আৰু গ্লানি ভোগ কৰি তেওঁৰ মন হতাশাত পৰিণত হৈছিল আৰু গোটেই জীৱনত তেওঁ চেমিটিক বিবোধী দৃষ্টিভঙ্গী গ্ৰহণ কৰিছিল। শিক্ষকতা কৰা অভিজ্ঞাস

আছিল মাক্স'ৰ সক কালৰে পৰা। এই উদ্দেশ্যে তেওঁ বন আৰু বাৰ্জিনত আইন আৰু দৰ্শন অধ্যয়ন কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ অধ্যয়ন চিন্তা আছিল বিবাদ, অলুকাপ্ৰা, ক্ৰোধ আৰু বিপ্লৱৰ উদ্ভেজনাৰে পৰিপূৰ্ণ। এই বাবে তেওঁ অধ্যাপনাৰ যোগেদি জীৱিকাৰ পথ সুগম কৰিব নোৱাৰি সংবাদদাতাৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য হ'ল। Rheinische zeitung নামৰ জাৰ্মান ভাষাৰ আলোচনী এখনত প্ৰথমতে প্ৰবন্ধ লেখক আৰু পাচত ইয়াৰ সম্পাদক হিচাপে দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰে। (১৮৪২) প্ৰচিয়াৰ চৰকাৰক সঘনে কটু সমালোচনা কৰাৰ বাবে এবছৰমান চলাৰ পাচতে এই আলোচনী বন্ধ কৰি দিবলৈ মাক্স বাধ্য হয়। কৰাচী দেশলৈ গৈ তেওঁ সমাজবাদৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে আৰু Franco German year Books নামৰ আলোচনীত প্ৰবন্ধ লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰে। এই সময়তে মাক্স'ৰ সমাজবাদী আৰু কমিউনিজিম আদৰ্শৰ লগত পৰিচয় ঘটে। মাক্স'ৰ জীৱনত এই সময়খিনি এক পৰমাস্চৰ্য্য সুপ্ৰভাত বুলি তেওঁৰ জীৱনীকাৰসকলে ক'ব খোজে। কিয়নো, এই সময়তে ফ্ৰেডাৰিক এঙ্গেলছৰ লগত মাক্স'ৰ পৰিচয় হয়। এই পৰিচয়ৰ ফল স্বৰূপে মাক্সে এজন অস্তব্ধ বন্ধু লাভ কৰিলে। লেখনী লৈয়ে জীৱন যুদ্ধত অৱতাৰণা কৰা মাক্সে এঙ্গেলছৰ সাৱিধাক সদায় পৰম আগ্ৰহেৰে কামনা কৰিছিল। এঙ্গেলছ আছিল এজন চহকী লোক, বাপেকে কপাহৰ খেতি কৰি বিশ্বৰ ধন উপাৰ্জন কৰিছিল। ধনীৰ সম্ভাৱন হৈয়ো এঙ্গেলছে মাক্স'ৰ দৰে সমাজবাদী আদৰ্শৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ পৰিছিল কম বয়সৰ পৰা। প্ৰকৃততে condition of the working classes in England প্ৰকাশ হোৱাৰ পাচতে দাস কেপিটেলৰ বাবে মাক্সক উৎসাহিত কৰে ফ্ৰেডাৰিক এঙ্গেলছে।

মাক্স'ৰ বিপ্লৱী চিন্তাধাৰাত অতিষ্ঠ হৈ কৰাচী চৰকাৰে তেওঁক দেশৰ পৰা বহিষ্কাৰ কৰে। তিনিবছৰ কাল ক্ৰছেলছত কটাই তেওঁ জাৰ্মানীলৈ উভতি আহিল। কিন্তু বেছি দিন কটাব নোৱাৰিলে।

আকৌ জাৰ্মান দেশৰ পৰা বহিষ্কাৰ হৈ ডেৰ্ট পেৰিচ চহৰ ওলালৈ। ১৮৪৮ চনৰ আন্দোলনত এঙ্গেলছৰ লগ লাগি ডেৰ্ট সুবিখ্যাত কমিউনিষ্ট ঘোষণাপত্ৰ (Communist Manifesto) বচনা কৰে। এই বচনা আছিল অসাধাৰণ প্ৰতিভাৰ অৱিৰোদ্ধ। কালোত্তীৰ্ণ বচনা হলেও শতাব্দী জুৰি ইয়াৰ বিপুল প্ৰভাৱ সমালোচনাৰ বাহিৰত। ইয়াৰ ভাষা বক্তব্যকৈয়ো কঠোৰ, ভাৱাৰ্থ অত্যন্ত স্পষ্ট আৰু সুগভীৰ।

কমিউনিষ্টসকলে ভাবে যে ডেৰ্টলোকৰ মতবাদ আৰু উদ্দেশ্য সমূহ গোপনে বখাটো অৰ্থহীন কথা। ডেৰ্টলোকে সেইবাবে ঘোষণা কৰে যে সমসাময়িক সামাজিক বান্ধোন দূৰতাপূৰ্ণ সংগ্ৰামেৰে সম্পূৰ্ণ মৰিয়ৰ কৰিব পাবিলে ডেৰ্টলোকৰ উদ্দেশ্য সকল হব, “কমিউনিষ্ট বিপ্লৱৰ বণক্ষেত্ৰত শাসকগোষ্ঠীক ক্ষত-বিক্ষত কৰিব লাগিব। শ্ৰমিক সকলে হেৰুৱাব লগা একো নাই। ডেৰ্টলোকে অত্যাচাৰ উৎপীড়নৰ বন্ধন চিঙি আগবাঢ়ি আহক। সমগ্ৰ পৃথিৱীত ডেৰ্টলোকে জয়লাভ কৰিব লাগিব। -সমগ্ৰ পৃথিৱীত সিচৰিত হৈ থকা শ্ৰমিক বন্ধুসকল তোমালোক সংগঠিত হোৱা।” অন্তহীন শ্ৰানি আৰু দুৰ্দশাৰ অতল পঙ্কত পৰি অদৃষ্টক ধিয়াই থকা হেজাৰ বিজাৰ শ্ৰমিকসকললৈ মাজৰ এইয়া প্ৰত্যক্ষ আহ্বান।

মাজৰ যলৈকে গৈছিল ত’তে ডেৰ্ট নিৰ্ভীক ভাৱে ডেৰ্টৰ বিৰোধী আদৰ্শ দাঙি ধৰিছিল, শ্ৰমিক আন্দোলন সংগঠন কৰি ডেৰ্ট-ভাৱে দেশৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক বিবৰ্তনৰ কথা বিবৰি কৈছিল, কমিউনিজিমৰ বিষয়ে প্ৰচাৰ পত্ৰিকা সম্পাদন কৰি বিপ্লৱৰ পথ মুকলি কৰিছিল।

১৮৪৯ চনত মাজৰ লণ্ডনলৈ যায়। ডেভিডা ডেৰ্টৰ বয়স ৬১ বছৰ। ইয়াৰ অলপ দিনৰ আগতে জেনীভুৱে ৱেষ্টকলেন নামৰ এগৰাকী ক্ৰেটিভা নাৰীক বিয়া কৰায়। পাৰিবাৰিক জীৱনত মাজেৰে দুখৰ মুখ নেদেখিলে। দাক্ষ অৰ্থাভাৱ, অনাটনৰ মাজেদি ডেৰ্টৰ সংসাৰ

চলিছিল। জীয়ে দবিভ্ৰতা, নিঃসজতা আৰু হুৰ্ভাগ্যৰ নিৰ্মম বেদনা ভোগ কৰি ৪০ বছৰ ধৰি জীৱনযাপন কৰি চকু মুদিছিল। তেওঁলোকৰ ৬টা সন্তানৰ ভিতৰত মাত্ৰ তিনিজন হৈ ডাঙৰৰ মুখ দেখিলে। এই তিনিজনৰ আকৌ দুজনে পিছ বয়সত আত্মহত্যা কৰে। এই নিদাকণ মৰ্মান্তিক অশাস্তিত মাক্স'ৰ স্বভাৱ তীক্ষ্ণ, তীব্ৰ আৰু কঠোৰ হৈ পৰিছিল। দুখৰ অন্ত নাছিল মাক্স'ৰ, কিন্তু তেওঁৰ বচনাই তেওঁক দিছিল অন্তহীন আনন্দ……। ছিন্ন ভিন্ন পাৰিবাৰিক জীৱনৰ কৰণ ক্ৰন্দনত তেওঁৰ জীৱন-মুহুৰু কুকৰ্কেত্ৰত পৰিণত হৈছিল। বিপদৰ সময়ত বন্ধা কৰিছিল ফ্ৰেডাৰিক এঙ্গেলছে। নহলে হয়তো খাবলৈ নাপাই মাক্স'ৰ পৰিয়াল মৃত্যুৰ মুখত পৰিলহেঁতেন। নিউইয়ৰ্ক জিবিউনত এটা কলম নিয়মিত ভাৱে লেখি মাক্সে সপ্তাহত একগিনি মাননী অৰ্জন কৰিছিল আৰু প্ৰবন্ধ লিখি অ'ত ত'ত ছই-এপইচা ঘটিছিল। এই অৰ্জনৰ দ্বাৰা তেওঁৰ পৰিয়ালৰ ভৰণপোষণ দূৰে কথা, ছবেলা দুমুঠি খাবলৈকে নহৈছিল।

কিন্তু দুখৰ জুইত পুৰি ছাই হৈ যোৱা বিধৰ লোক মাক্স' নাছিল। দুখৰ জুইত পুৰি খাটি মানুহ হোৱা বাসনাকে তেওঁ সদায় বোপণ কৰিছিল। বছৰৰ পাচত বছৰ ধৰি তেওঁ সমাজবাদৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিছিল। বৃটিচ মিউজিয়মলৈ গৈ তথ্যপাতি সংগ্ৰহ কৰি নিয়মিত ভাৱে তেওঁ গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিছিল। দিনো ১৬ ঘণ্টা অক্লান্ত পৰিশ্ৰম কৰি লাহে লাহে সাকল্যৰ ওখ-জখলাত তেওঁ অগ্ৰসৰ হৈছিল। মাক্স'ৰ অমুবন্ত শক্তি, বুদ্ধি নিষ্ঠা আৰু পৰিশ্ৰমৰ প্ৰতিভাত বচিত হ'ল—দাস কেপিটেল। এই মহান গ্ৰন্থ মুক্ত কৰোতে মাক্স'ৰ অদীৰ্ঘ ১৮ বছৰ সময় অতিবাহিত হৈছিল। এঙ্গেলছে ধৈৰ্য্যচ্যুত হৈ এবাৰ কৈছিল, “মাক্সে এই গ্ৰন্থ বোধকৰো জীৱিত অৱস্থাত সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰিব। যিদিনাই এই গ্ৰন্থৰ পাণ্ডুলিপি ছপাখাললৈ যাব সেইদিনা মই গৌৰৱত আত্মহাৰা হম, হয়তো অবদমিত উত্তেজনাৰ গোটেই দিন মদপান কৰিম।”

১৮৬৬ চনত দাস কেপিটেলৰ প্ৰথম খণ্ডৰ সম্পূৰ্ণ পাণ্ডুলিপি হামবুৰ্গৰ ছপাশাললৈ পঠোৱা হয়। ছপা হওঁতেও, অনেক দিন লাগিছিল আৰু জাৰ্মান ভাষাত এই গ্ৰন্থ লিখা হৈছিল। ইয়াৰ প্ৰায় কুৰি বছৰ পাচতহে এই গ্ৰন্থৰ ইংৰাজী অনুবাদ পঢ়ুৱৈ সমাজে লাভ কৰে। ১৮৭২ চনত ইয়াৰ কছ ভাঙৰণ প্ৰকাশ পালে। অনেক সমালোচকে ভাবে যে পৃথিবীত দুৰ্ভাগ্যৰ বলতেই দাস কেপিটেল জাৰ্মান ভাষাত মাৰ্কে লিখিব লগা হ'ল। অলঙ্কাৰ বহুল আৰু ব্যাকৰণৰ কটকটীয়া অনুশাসনে জাৰ্মান ভাষা সহজে বোধগম্য নকৰে। কবাচী বা ইংৰাজী ভাষাত মূলগ্ৰন্থ লেখাহেঁতেন ইয়াৰ সমাদৰ বহুতৰে উজ্জল আৰু বোধগম্য হলেহেঁতেন। অনেকে আকৌ কয় যে, কেণ্ট, হেগেল প্ৰভৃতি দাৰ্শনিকেও এই ভাষাতে তেওঁলোকৰ বচনাসমূহ লিখি জগতব্যাপি খ্যাতি অৰ্জন কৰি গৈছে। দাস কেপিটেলৰ ভাষা যুক্তিতৰ্ক মীমাংসাবে সমৃদ্ধ। ইউৰোপৰ নানান দেশৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সমস্যা জাৰ্মান ভাষাবে আলোচনা বিলোচনা কৰা হৈছে। মাৰ্ক যদিও বহুভাষী লোক আছিল জাৰ্মান ভাষাই তেওঁৰ আছিল অধ্যয়নৰ প্ৰধানতম বাহন। দাস কেপিটেলৰ যি উদ্দেশ্য, তাক হৃদয়ঙ্গম কৰিবলৈ জাৰ্মান ভাষা আছিল অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ।

মৌলিক চিন্তাধাৰাব নান্নক কাৰ্লমাৰ্কৰ বচনাত সেই সময়ত ইংলণ্ডত প্ৰচলিত ধনতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ বিষয় বিৱৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। সেই দেশৰ ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক অৱস্থাৰ পটভূমিত তেওঁ দাস কেপিটেল বচনা কৰিছিল। উদাহৰণৰ পাচত উদাহৰণ দি সেই সময়ত চলা সামাজিক দুৰ্নীতি, শোষণক শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত অত্যাচাৰ, পুঁজিপতি সকলৰ মানসিক স্বাৰ্থপৰতা, অধিক শ্ৰেণীৰ প্ৰতি যোৱা সমতাহীন কদৰ্যা ব্যৱহাৰ তেওঁ অলঙ্কৃত পটপট্টকৈ দাঙি ধৰিছিল। সেই সময়ত ইংলণ্ডৰ কল-কাৰখানাত কাম কৰা লোকসকলৰ অৱস্থা আছিল—পানীত হাঁহ নচৰা। মৌলিক সকলৰ অমানৱিক অত্যাচাৰত তেওঁলোকৰ অৱস্থা ক্ৰমশঃ অবনতিৰ

কালে গতি কৰিছিল। কেনেলত চলা নাওবোৰত বচি লগাই ভিবোতা
 মাছুহৰ কান্ধত আটি দি চলাচল কৰোৱা হৈছিল। বৃটিছ খনিবোৰৰ
 পৰা কয়লা আনিবলৈ মাইকী মাছুহে গধুৰ বোজাৰে মেটমৰা
 গাড়ীবোৰ টানিব লগা হৈছিল; কপাহৰ কলবিলাকত ন-দহ
 বছৰীয়া লৰা-ছোৱালীয়ে দিনো ১০ ঘণ্টাৰ পৰা ১২ ঘণ্টালৈকে
 কাম কৰিব লগা হৈছিল। শীতত কঁপি বৰষুণত তিতি অনাহাৰ,
 অনাটনত জৰ্জৰিত হৈ এই শ্ৰমিকসকলে যন্ত্ৰা আদি ছৰাবোণ্য
 বেমাৰত অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱাইছিল। এনে নিৰ্মম অৱস্থাৰ
 বিৰুদ্ধে মাক্স থিয় দিছিল। অকল মাক্স কিয়, চাৰ্লছ ডিকেন্স,
 জন ৰাঙ্কিন, টমাছ কাৰ্লাইল প্ৰভৃতি ইংৰাজ সাহিত্যিক সকলে
 ডেওঁলোকৰ সাহিত্যৰ ভিতৰেদি নিপীড়িত, নিৰ্ধাতিত, বঞ্চিত,
 জীৱন-যুদ্ধত বক্তাক্ত, ক্ষত-বিক্ষত অগণন মাছুহৰ ককণ কাহিনী
 মৰ্মস্পৰ্শী ভাষাৰে বৰ্ণনা কৰি সমাজ সংস্কাৰ দাবী কৰিলে; নীতিৰ
 ওচৰত ৰাজনীতিক নত হ'বলৈ সঁকিয়াই দিলে, বৃটিছ পাৰ্লামেণ্টত
 নতুন আইন প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিবলৈ জনমত গঠন কৰিলে। ডিকেন্সে
 কৈছিল, I writing for the human race. সকলো মহৎ
 সাহিত্যিকৰে একে কথা। ডেওঁলোকৰ লিখনিৰ মাজেদি প্ৰকাশ
 পাইছে সাধাৰণ মাছুহৰ কাহিনী, সাধাৰণ মাছুহৰ কথা লৈয়ে
 অসাধাৰণ সাহিত্য ৰচনা হৈছে। মাক্স আছিল সাধাৰণ মাছুহৰ
 পৰম-মিত্ৰ। তেওঁৰ ৰচনাত সাধাৰণ মাছুহৰ অৰ্থনৈতিক আৰু
 সামাজিক সমস্যা বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। এই বিশ্লেষণ ভাবপ্ৰৱণতাৰ
 ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচনা হোৱা নাছিল। বৈজ্ঞানিক তথ্য-পাতিৰে
 ডেওঁ মানৱ জীৱনৰ ইতিহাস লিখি গৈছে। মাক্সৰ তথ্যক সেই
 বাবে “মাক্স বিজ্ঞান” বুলি আখ্যা দিব পাৰি। যুক্তিবাদ আৰু
 বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণেৰে পুঁজিবাদী সমাজ এখন সমাজবাদী আদৰ্শলৈ
 কেনেকৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পৰা যাব মাক্সে বৰ্ণনা কৰিছে।
 মাক্সৰ বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যা প্ৰৱোধে অনেকৰ মন আকৃষ্ট কৰিছিল আৰু

১৯ শতিকাৰ চিন্তাধাৰাৰ ওপৰত বিশেষভাৱে প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ডাবউইনৰ ক্ৰমবিকাশ তত্ত্বৰ লগত ডেৰ্ডৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ইতিহাস তুলনা কৰিছিল। এজেলছে এবাৰ কৈছিল যে ডাবউইনে যেনেকৈ জৈবিক প্ৰকৃতিৰ বিবৰ্ত্তমান সূত্ৰ আবিষ্কাৰ কৰিছিল, মাক্সে তেনেকৈ মানৱ বুৰঞ্জীৰ বিবৰ্ত্তমান সূত্ৰ আবিষ্কাৰ কৰি বিশ্বজোৰা নতুন সভ্যতাৰ সূচনা কৰিছিল। মানুহৰ ধ্যান-ধাৰণা পৰিবৰ্ত্তন হোৱাৰ লগে লগে ঐতিহাসিক ঘটনাসমূহবোৰ সালসলনি ঘটিবলৈ আৰম্ভ কৰে। সকলো বিবৰ্ত্তনৰ ভিতৰত ৰাজনৈতিক পৰিবৰ্ত্তন মানৱ বুৰঞ্জীৰ আটাইতকৈ চমকপ্ৰদ আৰু বলিষ্ঠ পদক্ষেপ। অতীতত কোনেও মানুহৰ মানসিক পৰিবৰ্ত্তনৰ কথা নাইবা ৰাজনৈতিক বিবৰ্ত্তনৰ কথা গভীৰভাৱে জুকিয়াই চোৱা নাছিল। প্ৰাচীন গ্ৰন্থসমূহ অনেক বিষয়ত সীমাবদ্ধ। ধৰ্মগ্ৰন্থ, ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ প্ৰভৃতিত সমাজতন্ত্ৰ, ধনবিজ্ঞান, ইতিহাস বিচাৰৰ প্ৰকৰণ বিচাৰি পোৱা দুকহ। বাইবেল, মহাভাৰত, বেদ, উপনিষদ প্ৰভৃতি শ্ৰেণীসকল প্ৰাচীন গ্ৰন্থসমূহ মানৱ সভ্যতাৰ অমূল্য চানেকি, ইয়াত সন্দেহ নাই। কিন্তু এই প্ৰাচীন গ্ৰন্থসমূহত লিপিবদ্ধ হৈ থকা জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কিমানদূৰ অগ্ৰসৰ হব পাৰি সেইটো এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন। আধুনিক জগতত প্ৰগতিশীল দৃষ্টিভঙ্গীৰে অগ্ৰসৰ হবলৈ আমাক বহুতো বিষয়ত জ্ঞান-অভিজ্ঞতাৰ প্ৰয়োজন। সমকালীন প্ৰসঙ্গৰ লগত সংগতি বন্ধা কৰি চলিবলৈ অৰ্থনীতিৰ সমস্যা, ৰাজনীতিৰ বিশ্লেষণ, গোপী আৰু ব্যক্তিৰ সম্পৰ্কে মোহবৰ্জিত মূল্যায়ন আদি চিন্তাৰ আৰু বোধগম্যৰ প্ৰয়োজন। কাৰ্লমাৰ্ক্সৰ দাস কেপিটেল এই বিষয়ত অগ্ৰগামী আশ্ৰয়ৰ ভেটি, মানৱ বুৰঞ্জীৰ কালজয়ী গ্ৰন্থ। মানুহৰ সমাজব্যৱস্থাৰ বিবৰ্ত্তনত যিবোৰ বাস্তৱ সমস্যাই প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে সেই সহস্ৰযুগী সমস্যাৰ সমাধান দাস কেপিটেলত বিচাৰি পাব পাৰি। অনেক বছৰ পাব হৈ গলেও সমাজ বিশ্লেষণৰ যুক্তি প্ৰয়োগ কৰিব পৰা আশ্ৰয়ৰ স্থল হৈছে দাস কেপিটেল।

সকলো সময়তে মার্ক্সীয় সূত্রত সামাজিক ব্যৱস্থাৰ সূনিৰ্দিষ্ট উদ্ভব বিকশিত হৈ থাকিব বুলি লেনিনে কৈ গৈছে। কিন্তু, এই গ্ৰন্থ সৰল নহয়। দৰ্শনৰ মূল সূত্ৰ সহজে বোধগম্য হলেও ইয়াৰ মৰ্মপাঠৰ লগত অজস্ৰ চিন্তা নিহিত আছে। প্ৰত্যেকটো চিন্তাৰ শাখা উপশাখা বিস্তাৰিত হৈ বেলেগ বেলেগ তত্ত্ব, অনুভৱৰ বচনা কৰিছে। অন্ত্যফালে এই সকলো চিন্তাতত্ত্ব এক সূক্ষ্মপট, সূদৃঢ় আৰু সূৰ্যহৎ সংগতিৰ মাজত যুক্ত কৰি কাৰ্লমাক্সে দাস কেপিটেল সৃষ্টি কৰিছে। সামগ্ৰিক চিন্তাধাৰাৰ মহত্তম গ্ৰন্থ স্বৰূপে দাস কেপিটলে পৃথিবীৰ চেহেৰা বিস্ময়জনক ভাবে বদলাই গৈছে বছৰৰ পাচত বছৰ ধৰি। মাক্সৰ মৃত্যু ঘটিছিল ১৮৮৩ চনত। তেতিয়াৰ পৰা এতিয়ালৈকে পৃথিবীৰ অনেক পৰিবৰ্তন হৈছে। দেশে দেশে ঐক্য আন্দোলন, কৃষক আন্দোলন, জাতীয় স্বদেশী আন্দোলন গঢ়ি উঠিছে। দাস কেপিটেলৰ আদৰ্শৰ দ্বাৰা এই আন্দোলনবোৰে প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষ ভাবে উৎসাহৰ সমল যে পাইছে, এই কথা স্বীকাৰ নকৰি উপায় নাই।

জাৰ্মান পণ্ডিত হে'গেলৰ ঐতিহ্যধাৰক বিশ্লেষণ শৈলীৰ দ্বাৰা মাক্স কিছু পৰিমাণে প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল বুলি তেওঁৰ সমালোচক সকলে কব খোজে। মাক্সৰ “dialectical Materialism” তত্ত্বত এই ধাৰণা প্ৰতিফলিত হৈছে। মূল কথা হল—পৃথিবীত সকলো বস্তুৱে এক গতিশীল পৰিবৰ্তনৰ মাজেদি অগ্ৰসৰ হৈছে। পৰস্পৰ বিৰোধী শক্তিসমূহৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ওপৰত প্ৰগতি মূল্যায়ন কৰিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে ইংলণ্ডৰ ঔপনিবেশিক ভিত্তিক প্ৰতিৰোধ কৰাত সহায় কৰিছিল মাৰ্কিন দেশত ঘটা আমেৰিকান বিপ্লৱ।

মাক্সে কৈছিল, জেপী সংগ্ৰামেই হৈছে সমাজ পৰিবৰ্তন আৰু বিকাশৰ মূল উৎস। স্বাধীনৰ লগত পৰাধীনৰ, উচ্চবংশজাতৰ লগত পিচপৰা অসুন্নত জেপীৰ, মালিকৰ লগত জমিকৰ, মহাজনৰ লগত খেতিয়কৰ, জমিদাৰৰ লগত প্ৰজাৰ আৰু শোষকৰ লগত শোষিতৰ যি বিৰোধ, যি সংঘৰ্ষ—তাৰ ফলতেই জেপী সংগ্ৰামৰ সৃষ্টি হৈছে।

শোষিত শ্ৰেণীয়ে শোষক শ্ৰেণীৰ বিৰুদ্ধে সংগ্ৰাম চলাবলৈ সংগঠিত
 আৰু শিক্ষিত হ'ব লাগিব। মাৰ্ছে সেইবাবে শ্ৰমিকসকলক সংগঠিত
 কৰাটো, তেওঁলোকৰ ঐতিহাসিক ভূমিকা সম্পৰ্কে সজাগ কৰাটো
 আৰু ৰাজনৈতিক—অৰ্থনৈতিকভাৱে বুদ্ধিদীপ্ত কৰাটো প্ৰয়োজন বুলি
 গণ্য কৰিছিল। মানবীয় নিৰাপত্তাৰ প্ৰধান অৱলম্বন হ'ল খাবলৈ
 আহাৰ আৰু থাকিবলৈ এখন আশ্ৰয় স্থল। কিন্তু মানৱ বুৰঞ্জীলৈ
 চকু ফুৰালে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে এই দুই অতীৰ প্ৰয়োজনীয় সা-
 ম্প্ৰদায়ৰ পৰা বিৰাট জনসাধাৰণ বঞ্চিত, অৱহেলিত আৰু প্ৰতাবিত।
 এওঁলোকে মানৱ বুৰঞ্জীৰ নিদাক্ষণ মানৱতাৰ কৃত্ৰিম প্ৰতিচ্ছবিহে
 লাভি ধৰে। মানৱ বুৰঞ্জী সেই বাবে এটা শ্ৰেণীয়ে অস্ত্ৰ এক শ্ৰেণীক
 দাসত্বৰ ঘূঁৱলি পিন্ধোৱা ঘটনাৰ মৰ্মাস্তিক কাহিনী স্বৰূপেহে আমাৰ
 আগত থিয় দিছে। ইতিহাস-লীলা বৈচিত্ৰময়। প্ৰাক্ ঐতিহাসিক
 যুগত কোনো সমাজ নাছিল। কিন্তু ইতিহাস ৰচনা আৰম্ভ হোৱাৰ
 লগে লগে আবিৰ্ভাৱ হ'ল শ্ৰেণী বিভক্ত সামাজিক ব্যৱস্থা। জন-
 সংখ্যাৰ অত্যধিক লোকে প্ৰথমতে দাস বৃত্তিৰ যোগে জীৱিকা
 অৰ্জন কৰিব লগাত পৰিল। পাচত সামন্তসকলৰ মাটি-বাৰী,
 ভূ-সম্পত্তিৰ ক্ৰয় আৰু হস্তান্তৰৰ লগত লেনদেন হোৱা কাম কৰা
 বন্দীবেটী, বন্ধুৱা, খেতিৰ হালোৱা প্ৰভৃতি ৰূপে এওঁলোকে নিৰ্মম
 জীৱন অতিবাহিত কৰিলে আৰু পাচত ধনতান্ত্ৰিক যুগত
 সা-সম্পত্তিহীন শ্ৰমজীৱি মজুৰৰূপে অহুন্নত আৰু দাবিদ্ৰৱশীড়িত
 জীৱন নিৰ্বাহ কৰিলে। মালিক আৰু মেহনতী মাজুৰৰ স্বাৰ্থ সংঘৰ্ষত
 বৈপ্লৱিক চিন্তাধাৰাৰ সোত প্ৰবাহিত হ'ল। নিজৰ বুদ্ধি লাভি
 ৰবি মাৰ্ছে দৃঢ়তাৰে কৈছিল, “শোষণৰ অনিবাৰ্য্য পৰিণতি—শোষিত
 শ্ৰেণীৰ দ্বাৰা বিপ্লৱ আৰম্ভ কৰা। সৰ্বহাৰা আন্দোলনে শোষক শ্ৰেণীক
 পৰাস্ত কৰি তেওঁলোকৰ হাতৰ পৰা খেতিমাটি, কল-কাৰখানা,
 শিল্প-উদ্যোগ প্ৰভৃতিৰ মালিকীস্বৰূপ কাঢ়ি আনি সামগ্ৰিক
 সম্পত্তিৰূপে এইবোৰ মোটেই সমাজক শোষাই দি শ্ৰেণীবিহীন

সমাজলৈ ঘূৰি আহিব পাবিলেহে বিপ্লৱ সকল হ'ব, শোষণৰ অৱসান ঘটিব।”

কেপিটেলত মাৰ্কে' পুঁজিবাদৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ ব্যাখ্যা সতেজ আৰু মৰ্মস্পৰ্শী কৰি তুলিছে। তেওঁ কৈছিল যে পৃথিৱীৰ পৰা এদিন নহয় এদিন পুঁজিবাদ ধ্বংসৰ মুখত পৰি নিঃশেষ হৈ যাব, ধনতন্ত্ৰৰ সমাপ্তি ঘটিব বক্তাস্ত বিপ্লৱত। এই প্ৰসঙ্গত কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ অশ্রুতম অবদান পৰিশ্ৰমৰ মূল্য স্মৃতিটি মন কৰিবলগীয়া। আডাৰ্ম শ্বিথ, ডেভিদ ৰিকাৰডো আদি পূৰ্ববৰ্তী অৰ্থনীতিবিদসকলৰ সুৰতে মাৰ্কে'ও ঘোষণা কৰিছিল যে সকলো বস্তুৰে মূল্য নিকপণ কৰা হয়। ইয়াত ব্যৱহৃত হোৱা শ্ৰমৰ হিচাপত পাৰিশ্ৰমিক পৰিমাণৰ ভিত্তিত কোনো বস্তুৰ দামদৰ স্থিৰ কৰিব পাৰি। এই সূত্ৰৰ আঁত ধৰি মাৰ্কে' তেওঁৰ ওপৰৰি মূল্য বা উদ্ধৃত মূল্য (surplus value) ব্যাখ্যা কৰিছিল। প্ৰথমতে Critique of Political Economy (১৮৫৯ চন) ত আৰু পাচত সংশোধিতভাবে দাস কেপিটেলত এই বিষয়ে তেওঁ বহুল ভাবে আলোচনা কৰিছে।

শ্ৰমৰ ফলতে ধনীক শ্ৰেণীৰ সুন্দৰ অট্টালিকা উঠে। কিন্তু যি সকলে মূৰৰ ঘাম পেলাই এই অট্টালিকা সাজিলে সেই মেহনতী সকলৰ বাবে কিন্তু বৈ গ'ল কিছুমান জৰাজীৰ্ণ, অস্বাস্থ্যকৰ সৰু সৰু জুপুৰী ঘৰ। ধনীয়ে লাভ কৰিলে আৰিদ্ধাৰৰ বিৰাট সাকলা, সুখ, ভোগ, সম্পদ, আনহাতে অতিৰিক্ত শ্ৰম কৰি কল-কাৰখানা শিল্প-উদ্যোগৰ হাজাৰ বিজাৰ কৰ্মীয়ে হেৰুৱালে সুখ, শাস্তি, আনন্দ উপভোগ; ক্ষয়ৰ অঙ্ককাৰত তেওঁলোক হ'ল সৰ্বস্বান্ত! শ্ৰমৰ ফলতে সৃষ্টি হল সৌন্দৰ্য্যৰ; আনফালে উদ্ভৱ হ'ল—বিকলাঙ্গ শ্ৰমিকৰ মৰ্মাস্তিক বেদনাৰ কৰুণ আৰ্জনাৱ। শ্ৰমে দান কৰিলে জ্ঞান বৃদ্ধি চমকপ্ৰদ কৌশল; শ্ৰমিকৰ ভোগ হ'ল অজ্ঞানতা। অজ্ঞানতা অবুদ্ধ মানসিক স্থিতি। যান্ত্ৰিক যুগৰ বলি স্বৰূপে শ্ৰমিক বহুৱা কৃষকে অভিশপ্ত জীৱন অতিবাহিত কৰিলে। এওঁলোকৰ

নিষ্ঠুৰ হিংস্ৰতাৰ মাজত শুভাকাঙ্ক্ষীসকলৰ প্ৰতি কটুক্তি বৰ্ষণ প্ৰকাশ পাইছে। অনেক গ্ৰন্থ পঢ়াশুনা কৰিছিল কচোৱে। এই গ্ৰন্থ অধ্যয়নৰ মাজেদি তেওঁৰ মানসিক দৃষ্টিভঙ্গী বহুল পৰিমাণে গভীৰ হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে তেওঁৰ বৰ্ণনাত ক্ৰোধ, নৈৰাশ্ৰয় সাময়িক অসজ্ঞতা ব্যৱহাৰ আদিৰ লগতে স্নেহ, সহযোগিতা, সৌন্দৰ্য্য-বোধ, ভবিষ্যত জীৱনৰ স্বপ্ন দৃঢ়তাৰে প্ৰকাশ পাইছিল। স্বগতোক্তিৰ মাজেদি কচোৰ আপোন সন্তাৰ বৈচিত্ৰময় উপলব্ধি আমি গম পাওঁ। সুদীৰ্ঘ বিবৰণীৰ পৃষ্ঠাই পৃষ্ঠাই কচোৰ যুক্ত মনৰ পৰিচয় ফুটি ওলাইছে আৰু তেওঁৰ জীৱনৰ দৃশ্য আৰু বিপৰ্য্যয়ৰ কথা উচ্চাৰিত হৈছে।

কচোৰ ‘আত্মস্মৃতিকাব’ এক বিপুল গ্ৰন্থ। ইয়াৰ মূল পাঠ লিপিবদ্ধ কৰা সম্ভৱ নহয়। জীৱন কাহিনীৰ উল্লেখযোগ্য ঘটনাৱলী অল্পসংখ্যক কৰি কিছু সংক্ষিপ্ত আভাস দাঙি ধৰিবলৈ এই প্ৰৱন্ধ যুগুত কৰা হৈছে। কৌতূহল ধকা পঢ়ুৱৈ এজনে মূল পাঠ পঢ়িলে কচোৰ আত্ম-বিপ্লৱণৰ অনেক কথাই যে গম পাব তাত কোনো সন্দেহ নাই।

১৭১২ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ২৮ জুন তাৰিখে জেনেভা চহৰৰ এক মধ্যবিত্ত কৰ্মাচাৰী পৰিয়ালত জা, জাক্ কচোৰ জন্ম হয়। জন্মৰ পাচতেই তেওঁ মাক চুজান্ বান্নাডক হেৰুৱাব লগাত পৰে। সামান্য অন্থত জুগিয়েই চুজান্ বান্নাডে ইহলীলা ত্যাগ কৰি কচোক মাতৃহীন কৰে। বাপেকৰ নাম আছিল, আইজাক্ কচো। ঘড়ীৰ দোকান-খনেই আছিল তেওঁৰ উপাৰ্জনৰ একমাত্ৰ সম্বল। যি সামান্য আৱ হৈছিল তাৰে তেওঁৰ সক সংসাৰখন কোনোমতে চলি গৈছিল। মাক নোহোৱা ল’ৰাটিক তেওঁৰেই আদৰ-চেনেহেৰে লালন-পালন কৰিছিল। সাত বছৰ কাল এনেদৰে অতিবাহিত কৰাৰ পাচত—আইজাক্ কচোৰ জীৱনলৈ আহিল ছৰ্ণোগ। এজন কৰ্মাচাৰী বিষয়াৰ লগত বিবাহ ঘটাব কলত তেওঁ বিচাৰৰ সন্মুখীন হব লগাত পৰিল। একালে অৰ্থাভাৱ, আনকালে পুলিচৰ জোৰ-জুলুম। কাৰাবৰণৰ পৰা হাত

সাৰিবলৈ তেওঁ পলাই যাবলৈ বাধ্য হ'ল। সাত বছৰীয়া কচোৰ
 ভাব বৰ দেউতাকে আনন্দেৰে গ্ৰহণ কৰি নিজৰ ঘৰলৈ লৈ আহিল।
 দেউতাকৰ অল্পপস্থিতিত যাতে কচোৰ মন বিমৰ্ষ নহয় সেই উদ্দেশ্যে
 এজন পুৰোহিতৰ ওচৰত ঘৰুৱা শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা বৰদেউতাকে কৰি
 দিলে। কচোৱে সৰুৰে পৰা কিতাপ পঢ়াৰ অভ্যাস কৰিছিল।
 বিশেষকৈ মাকৰ যত্ন আৰু লালন-পালনত তেওঁ সদায় সাধুকথা
 শুনিবলৈ উৎসাহ পাইছিল। মাকে নিজেও পঢ়া-শুনা কৰিছিল
 আৰু কচোকো ক, খ, ম, ম পঢ়িব পৰা হোৱাৰ দিন ধৰি কিতাপ
 পঢ়া অভ্যাস কৰোৱাইছিল। গাৱঁৰ পুৰোহিতৰ তলত জ্ঞান অৰ্জন
 কৰোঁতে তেওঁ অনেক কিতাপ পঢ়ি শেষ কৰি পেলাইছিল। এই
 সময়ছোৱাত কচোৱে গাৱঁলীয়া জীৱনৰ লগত আৰু প্ৰকৃতিৰ লগত
 এক মধুৰ সম্বন্ধ গঢ়ি তুলিবলৈ সুবিধা পায়। খেলাৰ ভিতৰেদি
 প্ৰাকৃতিক বস্তুবাজিৰ লগত তেওঁৰ পৰিচয় ইয়াতে আৰম্ভ হৈছিল
 বুলি কব পাৰি।

পুৰোহিতৰ ভনীয়েক কুমাৰী লোবেচিয়েৰ মৰম আৰু অনুশাসনত
 কচোৱে মাকৰ অভাৱ বহু পৰিমাণে লাঘৱ কৰিব পাৰিছিল। অৱশ্যে
 ছুটালি কৰিলে কেতিয়াবা লোবেচিয়েৰৰ হাতত কচোৱে শাস্তিও
 ভোগ কৰিব লগাত পৰিছিল। এই শাস্তি ভোগ কৰিবলৈ কচোৱে
 অনেক সময়ত মনে প্ৰাণে কামনাও কৰিছিল। লোবেচিয়েৰৰ
 স্নানৰ চহেবালৈ তেওঁ একেধৰে চাই থাকি ভাল পাইছিল। আঠ
 বছৰৰ এটা ল'ৰাৰ মনত এগৰাকী স্নানৰী গাভৰুৰ প্ৰতি এই আগ্ৰহ
 হয়তো ইন্দ্রিয় অনুভূতিৰ এক ক্ষীণ ইঞ্জিতস্বৰূপে প্ৰতিফলিত হৈছিল।
 ইয়াৰ পৰিণতিত শাস্তিৰ কোৰ ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পাইছিল। এদিন এখন
 মূৰ আচোৰা ফণি ভঙাৰ ফলত কচোৰ ওপৰত লোবেচিয়েৰৰ ক্ৰোধে
 চৰমসীমা পাইছিলগৈ। কচোৱে নিজৰ অপৰাধ স্বীকাৰ নকৰাত
 তেওঁ মৰ্মাহত হৈছিল। কচোৰ আত্মস্বীকাৰত উল্লেখ আছে যে
 প্ৰকৃততে তেওঁ ফণিখন ভঙা নাছিল। বিনা অপৰাধত তেওঁক শাস্তি

বিহাত তেওঁ প্ৰতিবাদ কৰিছিল মাত্ৰ। কিন্তু কুমাৰী লীৰেচিয়েকৰ ধাৰণা পৰিবৰ্তন কৰিবলৈ তেওঁ সক্ষম নহ'ল। ছুখ-বেজানড সেইবাবে পুৰোহিতৰ বাসভৱন ত্যাগ কৰি তেওঁ পুনৰ জেনেভাত থকা বৰদেউতাকৰ ঘৰলৈ উভতি আহে। সেই সময়ছোৱাত কচোৱে বেয়া ল'ৰাৰ সঙ্গত পৰি, বেয়া আলোচনাত যোগদি কিছু উদণ্ডতাৰ পৰিচয় দিছিল আৰু প্ৰতিবেশী ল'ৰাৰ লগত ঘন হাই-কাৰিয়া পাতিছিল। দেউতাকে সেই সময়ত ওচৰৰ গাওঁ এখনতে গোপনে বাস কৰিছিল। কচোৱে মাজে সময়ে তালৈ গৈ বাপেকৰ খবৰ বাতৰি লৈছিল। এনেকৈ অহা-যোৱাৰ ফলত বাপেক থকা ঘৰৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া ছজনী ছোৱালীৰ লগত কচোৱৰ চিনাকি ঘটে। সেই সময়ত কচোৱৰ বয়স আছিল এঘাৰ আৰু ছোৱালী ছজনীৰ বয়স বাইছ-তেইছ। দুয়োৰে প্ৰেমত পৰি কচোৱে ঘনাই ঘনাই বাপেকৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ধৰাত বাপেকৰ সন্দেহ হ'ল আৰু কচো অহাটো বন্ধ কৰিলে। সেইদিনা কচোৱে কান্দি পেলাইছিল আৰু মনে মনে বাপেকৰ আচৰণত প্ৰতিবাদ কৰিছিল। জেনেভাৰ পৰা কচোৱে ছোৱালী ছজনীলৈ প্ৰেমপত্ৰ লিখি ভালপোৱা আৰু গাঢ় কৰি তুলিছিল। কিছুদিন এইদৰে অভিৰাহিত হোৱাৰ পাচত এদিন হঠাৎ কচোৱে গম পালে যে তেওঁৰ প্ৰণয়িনী দুয়ো গৰাকীৰ বিয়া বন্দবস্ত হৈ গৈছে। এই বাৰ্তা পাই কচোৱৰ অন্তৰে কান্দি-কাটি বাউল হৈছিল আৰু শপত খাইছিল—জীৱনত তেওঁ কোনো ছোৱালীক ভাল নাপায় বুলি।

তেৰে বছৰ বয়সত কচোৱে এখন শিল পাথৰ খোদাই কৰা দোকানৰ কামত সোমায়। কিন্তু মালিকৰ নিষ্ঠুৰ ব্যৱহাৰত এই কামত তেওঁ তিষ্ঠি থাকিব নোৱাৰিলে। বস্ত্ৰ-পাতি চুৰি কৰা অপৰাধত এদিন কচোৱৰ শাস্তি ভোগ কৰি কচোৱে কামৰ পৰা খেদা খালে। কচোৱে আত্মজীৱনীত এই ঘটনাৰ বিষয়ে লিখিছে—“অন্ত কাৰিকৰৰ প্ৰলোভনত পৰি মই দুই-এপদ বস্ত্ৰ চুৰ কৰাটো মিছা কথা নহয়।

এইবোৰ নি মই অজ্ঞ কাৰিকৰক দিছিলোঁ। সুবিধা পায়ো মই কিন্তু কেতিয়াও পইচা চুব নকৰিছিলোঁ। কেতিয়াবা মালিকৰ টেবুলৰ পৰা বগা কাগজ উঠাই আনি ঘৰত ছুই-এটা গল্প কবিতা লেখিছিলোঁ। কাগজ কিনিবলৈ মোৰ হাতত পইচা নাছিল। ধৰা পৰি মাৰ খোৱাৰ বাবে মোৰ কষ্ট হোৱা নাছিল। মই মাৰ খাবলৈকে এই পৃথিৱীত হয়তো জন্ম লৈছোঁ। কিন্তু কাম কৰা এই তিনিটা বছৰত মই প্ৰচুব কিতাপ পঢ়িছিলো। ওচৰতে থকা পুথিভঁৰাললৈ নিতৌ গৈ মই কিতাপৰ লগত অধিক সময় কটাই দিছিলোঁ। ভাল, বেয়া সকলো ধৰণৰ কিতাপ পঢ়া মোৰ অভ্যাসত পৰিণত হৈ পৰিছিল।”

১৬ বছৰত ভবি দিয়েই কচোৱে জেনেভাৰ পৰা পলাই যায়। এই সময়ছোৱা তেওঁৰ জীৱনৰ এক উল্লেখযোগ্য অধ্যায়। কচো অকলশৰীয়া, নিঃসম্বল। বিচ্ছিন্ন অসংলগ্নতাৰ জীৱন অতিবাহিত কৰোতে তেওঁ উন্মুক্ত পৃথিৱীৰ সোৱাদ পাইছিল। যলৈকে মন যায় তেওঁ গৈছিল, যি কৰিবলৈ ভাল লাগে তেওঁ কৰিছিল। হেজাৰ সপোনৰ বঙীন ফুল ফুলি তেওঁৰ মন কল্পনাৰ ৰাজ্যত ভ্ৰমি ফুৰিছিল। অ’ত-ত’ত ঘূৰি ফুৰি, অ’ত-ত’ত খাই-বৈ কচোৱে দিনবোৰ পাৰ কৰি দিছিল। নিজৰ স্বভাৱৰ বিষয়ে কচোৱে লেখিছিল যে ইচ্ছা কৰা-হেঁতেন তেওঁ জেনেভাতে থাকি এক সংযত জীৱন কটাই দিব পাৰিলেহেঁতেন। ভাল আচৰণ প্ৰদৰ্শন কৰি খোদাই কৰা কাৰখানাতে নিজৰ জীৱিকাৰ পথ স্মৃগম কৰি ৰাখিব পাৰিলেহেঁতেন। প্ৰতি বৰিবাবে গীৰ্জালৈ গৈ ধাৰ্মিক ব্যক্তি বুলি সন্মানো পালেহেঁতেন। হয়তো তেওঁ শান্তিও পালেহেঁতেন। কিন্তু, এই সীমাবদ্ধতাত কচোৰ মন-প্ৰাণ স্থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। তেওঁ স্বাধীন হৈ ওলাই অহাটোকে স্থিৰ কৰি পেলালে।

কচোৰ এই সময়ৰ বিচিত্ৰ কাহিনী মৰ্মস্পৰ্শী ভাষাত ‘আত্ম-স্বীকাৰ’ত প্ৰকাশ পাইছে। এই সময়তে কচোৰ লগত মাদাম দ্য ওৱাবৰ পৰিচয় ঘটে চেভয় চহৰত থকা এজন ধৰ্মযাজকৰ যোগেদি।

মাদাম আছিল কপে-গুণে অতুলনীয়। ছখী-দৰিদ্ৰক সহায় কৰা তেওঁৰ আছিল ধৰ্ম। মাদামৰ সান্নিধ্যত কচোৱে যেন নতুন জীৱন লাভ কৰিলে। মাদামে ভাবিছিল, কচো এক জট, চেঙেলীয়া ডেকা, তেওঁৰ মৰম চেনেহ পালে হয়তো ল'ৰাটো আকৌ সং পথলৈ ঘূৰি আহিব। কচোৰ চকুত ছখাৰি লোভক বাগৰি আহিছিল যেতিয়া মাদামে প্ৰশ্ন কৰিছিল,—“কিয় এই বয়সত এনেকৈ অনাই-বনাই ঘূৰি ফুৰিছা?” হাঁহিমুখে আশ্ৰয় দি মাদামে তেওঁৰ বৃহৎ প্ৰাসাদৰ ভিতৰলৈ কচোক হাতত ধৰি লৈ গৈছিল। আঠাইশ বছৰীয়া মাদাম ছ ওৱাৰা বিধবা, যৌৱনৰ অক্ষুণ্ণ কপ-লাৱণ্য তেওঁৰ অঙ্গে অঙ্গে উপচি পৰিছিল। মুখত সদায় এমোকোৰা হাঁহি, স্নেহভবা চকুৰ চাৱনি, বুদ্ধিদীপ্ত তেওঁক চেহেৰাত কচোৱে তন্ময় হৈ পৰিছিল। মাদামৰ যত্নত কচোৰ শিক্ষা-দীক্ষাৰ ব্যৱস্থা হ'ল। বিপথে যোৱা ল'ৰা-ছোৱালীক স্কুলীয়া শিক্ষা দি দোষ সংস্কাৰ কৰা এখন প্ৰতিষ্ঠানত তেওঁক ভৰ্তি কৰি দিয়া হ'ল। প্ৰথমতে কচোৱে নতুন শিক্ষাৰ কথা শুনি অতিশয় আনন্দ পাইছিল আৰু উদ্ভাৱল চিন্তেৰে সেই প্ৰতিষ্ঠানলৈ যাত্ৰা কৰিছিল।

কিন্তু কচোৱে যি কল্পনা কৰিছিল সেই কল্পনা দিঠকত পৰিণত নহ'ল। শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা আছিল অত্যন্ত শাস্তিৰহিত। কাৰাগাৰৰ কয়দীৰ দৰে কঠোৰ শাসনেৰে ইয়াত শিক্ষাক্ৰম প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। সং পথত থাকিবলৈ, ধৰ্মনীতি পালন কৰিবলৈ ইয়াত কোৱা হৈছিল। এনে ধৰণৰ বন্ধনত থাকিবলৈ কচোৱে সন্মতি দিলে না। মুক্ত বতাহ, মুক্ত চলন-ফুৰণৰ অভাৱত তেওঁৰ মন বিজোহী হৈ উঠিল। হাতত মাত্ৰ কুৰিটা মুজা (𑂔𑂔𑂔) লৈ কচোৱে শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠান ত্যাগ কৰিলে।

কিছুদিন অনাই-বনাই ভ্ৰমি ফুৰি কচো ক্লান্ত হৈ পৰিছিল। ভোক-পিয়াহত জৰ্জৰিত হৈ তেওঁ অ'ত-ত'ত আশ্ৰয় বিচাৰি হাবাখুৰি খাইছিল। কিছুদিনৰ বাবে এখন দোকানত নামমাত্ৰ দৰমহাত তেওঁ

হাড়ভাঙা কাম কৰি পেট প্ৰবৰ্তাবলৈ সুবিধা পাইছিল। কিন্তু দোকানৰ মহাজনৰ গাভৰু স্ত্ৰীৰ লগত হিমিগলি কৰা অপৰাধত চাকৰিটো তেওঁ হেৰুৱাব লগাত পৰিছিল। এগৰাকী মহিলাৰ অনুগ্ৰহত কচোৱে কাউণ্টেছ হু ভাব' চেলিছৰ প্ৰাসাদত পৰিচাৰকৰ কাম লাভ কৰে। দৰমহা-পাতিৰ ফালৰ পৰা চাকৰিটো আছিল ভাল। খোৱা-বোৱাটো কোনো অভাৱ নাছিল। কিন্তু অলপ দিনৰ পাচতে কচোৰ চাকৰিৰ টনাটনি পৰিল। কাউণ্টেছৰ কোনো সতি-সমুতি নাছিল। ভায়েকৰ ল'ৰাটোকে সম্পত্তিৰ মালিকৰূপে উইল কৰি কাউণ্টেছে কেন্সাৰ বোগত ইহলীলা ত্যাগ কৰিছিল। নতুন মালিকৰ তলত বহুতো কৰ্মচাৰীৰ চাকৰি গ'ল। কচোৱে এজনী পৰিচাৰিকাৰ চুলিত মৰা ফিটা এগছ চুৰি কৰা অপৰাধত ধৰা পৰি কামৰ পৰা খেদা খালে। কাউণ্টেছৰ প্ৰাসাদত মেৰিঅ' নামৰ কম বয়সীয়া ছোৱালী এজনীয়েও কাম কৰিছিল। গোলাপ ফুলৰ দৰে মৰম লগা মুখখনিৰে মেৰিঅ'ই প্ৰথমৰে পৰা কচোৰ মন-প্ৰাণ হৰণ কৰিছিল। ক'ববাত কিবা ভাল বস্তু পালেই কচোৱে তাইলৈ লৈ আহিছিল আৰু সুবিধা পালেই চুপটি মাৰি মেৰিঅ'ক ব্যতিব্যস্ত কৰিছিল। কচোৱে ফিটাডাল তাইলৈকে চুৰ কৰি আনি শেনচকুৱা আন এজন লিগিৰাৰ হাতত ধৰা পৰে। নতুন মালিকৰ কাণত কথাটো পৰিবলৈ বেছি সময় নালাগিল। কচোক মতাই আনি তেওঁ কৈফিয়ৎ বিচাৰিলে। কচোৰ মুখৰ পৰা হঠাৎ ওলাই পৰিল—মেৰিঅ'। তেনেহলে ফিটাডাল মেৰিঅ'ই চুৰ কৰি আনি কচোক লুকাই ধৰলৈ দিছিল? মেৰিঅ'ক মতাই আনি মালিকে প্ৰশ্ন কৰিলে, ভিৰন্ধাৰ কৰি তৰ্কন-গৰ্কন কৰিলে। মেৰিঅ'তো অবাৰু। তাইতো এনে বেয়া কাম কৰা ছোৱালী নহয়। কাউণ্টেছৰ টকা-পইচা, গহনা-পাঠৰি য'ভে-ড'ভে পৰি থাকে। ভায়ে সেইবোৰ বুটলি পেৰাত ভৰাই থৈ দিয়ে। কোনো বস্তু তাই আজিলৈকে লোভৰ চকুৰে চোৱা নাই। সামান্য

ফিটা এগছ নি তাই কি কবিব ? কচোৱে কিন্তু জেদ নেশিলে। ধৰা পৰাৰ ভয়ত তেওঁ মেৰিঅ'কে মাত্ৰ আঙুলিয়াই দিলে। কোনে প্ৰকৃততে চুব কৰিছে নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰাত দুয়োজনৰে কাম গ'ল। কচোৱে এই ঘটনাটো তেওঁৰ জীৱনৰ এক বেদনাভাৱ মুহূৰ্ত বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। মেৰিঅ'ক বিনা দোষত অভিযুক্ত কৰি তেওঁৰ বিবেক দংশন হৈছিল। অথচ মেৰিঅ' আছিল তেওঁৰ আটাইতকৈ মৰমৰ। তাইক ফিটাডাল দি দুখনি কোমল হাতৰ শীতল পৰশ, এষাৰি মৰমী মাত পাবলৈ কচোৰ দেহ-মন ব্যাকুল হৈ পৰিছিল। মনে-প্ৰাণে তাইৰ কথা সৰ্বদা কচোৱে ভাবি আছিল আৰু সেই সময়ত তেওঁৰ মুখত হঠাতে মেৰিঅ' নামটো ওলাই পৰিছিল। এই দুৰ্বলতাৰ বাবে কচোৱে জীৱনত বহুতো অনুশোচনা কৰিব লগা হৈছিল বুলি আত্মসমীকৰণত উল্লেখ আছে।

কচোৱে আকৌ এটা চাকৰি পালে। কিন্তু তেওঁৰ মন ইতিমধ্যে অনুশোচনাত দগ্ধ হৈ পৰিছিল। তেওঁৰ প্ৰাণে এক নাৰী হৃদয়ৰ সন্ধানত ব্যাকুল হৈ উঠিছিল। মনত পৰিল মাদাম-ডু ওৱাবালৈ, যাৰ ককণাত কচোৱে পথৰ ভিষ্কাৰীৰ পৰা ৰাজপ্ৰাসাদৰ ভিতৰচ'বালৈ সোমাব পাৰিছিল, যাৰ চেনেহত কচোৰ দীৰ্ঘদিনৰ অৱসাদ নিমিষতে আঁঠুৰি গৈছিল। কচো আকৌ উভতি আহিল জেনেভালৈ, উভতি আহিল মাদামৰ কাষলৈ। মাদামে বুজিছিল কচোৰ অন্তৰৰ কথা। অব্যক্ত আনন্দত তেওঁ কচোক সাৱটি ধৰি মৰম কৰিছিল, কৈছিল, “ভগবানে ভালৈ কৰিলে। এইবাৰ আৰু তোক মই এৰি নিদিওঁ।” ভেটিয়া কচোৱে কান্দিছিল, সক কেচুৱাৰ দৰে কেৱল কান্দিছিল।

কচোৰ মজল কামনাই আছিল মাদাম-ডু ওৱাবাৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য। অনেক ভাবিচিন্তি তেওঁ কচোক গীৰ্জা সম্পৰ্কীয় শিক্ষা দিবৰ বাবে এক চেমিনাৰিত ভৰ্তি কৰি দিলে। মাদামে ভাবিছিল যে ধৰ্মীয় শিক্ষাৰ ভিতৰেদি কচোৰ মন সংযত হ'ব আৰু সুসংবদ্ধ জীৱন অতিবাহিত কৰিবলৈ প্ৰেৰণা পাব। মাদামৰ আদেশ অমান্য কৰা

দুঃসাহস কচোৰ নাছিল, আনহাতে তেওঁৰ এই নতুন ব্যৱস্থাতো
 সমূলি উৎসাহবোধ নকৰিছিল। ধৰ্মাঙ্ক গোড়ামী শিক্ষাত তেওঁৰ
 সমূলি আস্থা নাছিল। ব্যক্তিক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যি ধৰ্মজ্ঞানে সামৰ্থ্য
 লাভ কৰিব নোৱাৰে তেনে তথাকথিত নীতিজ্ঞানৰ প্ৰতি কচোৰ
 আকৰ্ষণ মুঠেই নাছিল। মাদামৰ বিৰাট বাগানবাৰীত অলসদেহ
 এৰি দি তেওঁ ভাল পাইছিল। ভাল পাইছিল প্ৰকৃতিৰ নিৰ্জন বুকুত
 আশ্ৰয় লবলৈ, বিজন বনৰ গছে বনে অনাই বনাই ফুৰিবলৈ।
 তৰীবাতিৰ আকাশত জ্বলিকি উঠা হেজাৰ নক্ষত্ৰৰ জ্বিলকিনিয়ে তেওঁৰ
 মন-প্ৰাণত নতুন শিহৰণ দিছিল। বন পৰিভ্ৰমণৰ অন্তত মাদামৰ
 কাষত বহি কচোৱে বঙীন দিনৰ ছবি কল্পনা কৰিছিল। কেতিয়াবা
 কেতিয়াবা তেওঁ হৈ পৰিছিল চঞ্চল। তেওঁৰ মদমস্ত যৌৱনৰ ক্লেশ-
 যন্ত্ৰণা আঁতৰ কৰিবলৈ তেওঁ কামনা কৰিছিল। এগৰাকী নাৰী,
 যাক সাবটি ধৰি যৌৱন যন্ত্ৰণাক শীত চন্দনৰ প্ৰলেপৰে প্ৰশমিত
 কৰিব পাৰিব। ভগৱানে জীৱন দান দিয়াৰ বাহিৰেও যৌৱন দিছে।
 যৌৱনৰ বাবেইতো সঙ্গীৰ প্ৰয়োজন। মাদামৰ অপকণ দেহবল্লবীৰ
 ফালে কচোৱে তন্ময় হৈ নিজৰ সৌভাগ্যৰ কথা কল্পনা কৰিছিল।
 “মাদাম যেন সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতিমূৰ্তি, কি অপকণ চেহেৰা!” মুখ চাতকৰ
 দৰে কচোৱে মাদামৰ দেহ-ভঙ্গিমালৈ চাই পঠিয়াইছিল। মাদামৰ
 বয়স ভেতিয়া ত্ৰিশ আৰু কচোৰ একৈশ। কচোৰ মনে, কচোৰ
 দেহে একো বাধা মানিব নোখোজে। মাদামৰ জীৱনত পুৰুষৰ
 আৰ্হিৰ আগতেই ঘটিছে। নাৰী-পুৰুষৰ দৈহিক মিলনক তেওঁ
 কোনোদিনে গুৰু দিয়া নাই। সাময়িক উত্তেজনা ঠাণ্ডা কৰিবলৈ
 দেহৰ আনন্দ তেওঁ বিচাৰে। কচোৰ কথাই, ভাব-ভঙ্গীয়ে তেওঁৰ
 মনক মাজে সময়ে বিহ্বল কৰি তুলিছিল। ভাবিছিল, কিয় এই
 অকাৰণত তেওঁৰ মনলৈ চঞ্চলতা আহিছে। কচোক তেওঁ ককণা
 কৰিছে মাত্ৰ, প্ৰেমৰ আলিঙ্গন দিব খোজা নাই। তেওঁ মন স্থিৰ
 কৰিব, আৰু প্ৰাণি সংকীৰ্ণতা সঙ্ক নকৰে।

কিন্তু কচোক কাষৰ পৰা আঁতৰ কৰিব তেওঁ নোৱাৰিলে। কেইমাহমানৰ ভিতৰতে চেমিনাৰিৰ পৰা কচো বিতাৰিত হ'ল। কোনো জ্ঞান আহৰণ কৰাত তেওঁৰ আগ্ৰহ নাই। অনুষ্ঠানৰ সু-নামত কলঙ্কৰ চেকা পেলাব বুলি শঙ্কা কৰি কচোক হেণ্টেলৰ পৰা ওভোতাই পঠোৱা হ'ল। মাদামে এইবাৰ কচোক সঙ্গীতৰ সাধনা কৰিবলৈ লগাই দিলে। মাদামৰ ঘৰত প্ৰায়ে সঙ্গীতৰ বৈঠক বহিছিল। ইয়ালৈ অনেক নামকৰা সঙ্গীতজ্ঞ আহি গোট খাইছিল। মাদামে নিজৰ পৰিচিত যাজক গীতিকাৰ ল'মেতৰৰ অধীনত সঙ্গীত শিক্ষা লবৰ বাবে কচোক পঠিয়াই দিলে।

কচোৱে তেওঁৰ স্বীকাৰোক্তি লিখিছে, “যাজক ল'মেতৰ সঁচাকৈয়ে এজন গুণী ব্যক্তি আছিল। তেওঁৰ তলত সঙ্গীত চৰ্চা কৰি মই গোবৰ অনুভৱ কৰিছিলোঁ। মাদামৰ নিজা গানৰ বহীখনৰ পৰা অনেক গানৰ সুৰ তুলি মই আৰ্হুৰাইছিলোঁ। মাদামৰ অনুগ্ৰহত যি সুবিধা মই লাভ কৰিছিলোঁ, তাক সম্পূৰ্ণৰূপে ফলৱতী কৰিবলৈ মই চেষ্টা কৰিছিলোঁ। মোৰ নিষ্ঠাত ল'মেতৰে আনন্দ পাইছিল আৰু সযত্নৰে মোক গানৰ শিক্ষা দান কৰিছিল। ল'মেতৰে কিন্তু প্ৰচুৰ মদ খাইছিল, কেতিয়াবা বিহ্বল হৈ কান্দিছিল। তেওঁৰ অস্তৰৰ কোনোবা প্ৰান্তত এক ব্যাকুলতাৰ মাজে সময়ে গুজৰি গুমৰি উঠিছিল। মই প্ৰায়ে তেওঁৰ বিষাদমগ্ন মনটোক বং-ধেমালিৰ কথা কৈ আলোকিত কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিলোঁ। এদিন এক সামান্য কথাত সীৰ্জাৰ কৰ্তৃপক্ষৰ লগত যাজক ল'মেতৰ মতবিৰোধ হ'ল। তেওঁ আনেছি ভ্যাগ কৰি গুছি গ'ল। মাদামে ল'মেতৰ যাবলৈ ওলোৱাত মৰণান্তিক বেজাৰ পাইছিল। মোক আৰু মাদামৰ মুখ্য পৰিচালক ৰূতি আনেতক লগত দি তেওঁক আগবঢ়াই ধৰলৈ ভাব দিছিল। মই তেওঁৰ সীতবান্ধৰ পেৰাটো কঢ়িয়াই কৰাচী দেশৰ এলেকাত অৱস্থিত বেজি চহৰ পৰ্য্যন্ত গৈছিলোঁ। এইকেইদিন বাহিৰত থাকি মাদামৰ

চিন্তাত মোৰ মন আতুৰ হৈ পৰিছিল। মই যেন তেওঁক নেদেখিলে পাগল হৈ যাম!

কিন্তু আনেছিলৈ আহি দেখিলোঁ, মাদাম নাই। তেওঁ পেৰিচলৈ গৈছে। তাত ক'ত আছে, কি কৰিছে কোনও সঠিক খবৰ দিব নোৱাৰাত মোৰ অন্তৰে কান্দি উঠিছিল। মাদামৰ সান্নিধ্য লাভৰ বাবে মই যি উৎসুক, তাক এনেদৰে হেৰুৱাব নোৱাৰি। মোৰ প্ৰেম অথলে যাবলৈ দিলে মোৰ মৃত্যু নিশ্চিত। মই ভাবোঁ, আমাৰ দুয়োৰে বাবে এই আকৰ্ষণ নিশ্চয় স্বাভাৱিক।” কচোৰ এই স্বীকাৰোক্তি মাদামৰ প্ৰতি থকা এক অদম্য বাসনা প্ৰতিফলিত হৈছে। যৌৱন আছে বুলিয়েইতো প্ৰেমৰ অমৰাৱতী বচিত হৈছে। “মাদামৰ বয়স হলেও কপ গ্লান পৰা নাই। তেওঁৰ দেহত প্ৰেমৰ প্ৰাচুৰ্য্য এক অনিবাৰ্য্য প্ৰদীপৰ দৰে উজ্জ্বল হৈ আছে। এই অপকপ, এই অনিন্দিতা দেহ-ভঙ্গীমা যেন সহস্ৰবৰ্ষ মধুময় হৈ থাকে, কোনো দিনে যেন শেষ হৈ নাযায়।”

আকৌ যাত্ৰা আৰম্ভ হ'ল কচোৰ। অপৰিসীম ক্লান্তি, অৱসাদ। চকুত নিদ্ৰা নাই, অনাহাৰ, অৰ্ধাহাৰ, নিঃসঙ্গ কচো, কলৈ যাব, ক'ত শাস্তি পাব? পৃথিৱীৰ সকলো তল তল কৰি, পাতাল ভেদ কৰি হ'লেও মাদামক বিচাৰি উলিয়াব লাগিব, নহলে জীৱন অৰ্থহীন। তেওঁ কৈছিল, “মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰাত লাজ কিহৰ যে মাদাম ছ ওৱাবাক মই অন্তৰেৰে ভাল পাওঁ। মোৰ মানত তেওঁতো কেৱল বয়সীয়েই নহয়, এই পৃথিৱীত তেওঁ মোৰ একমাত্ৰ বয়সী আকৰ্ষণ।”

কচোৰ ভ্ৰমণ বৃত্তান্তত বহুতো কৌতূহলপূৰ্ণ বিৱৰণে ঠাই পাইছিল। অনেক ঠাইলৈ তেওঁ গৈছিল আৰু সেইবোৰ অকলৰ প্ৰাকৃতিক, ভৌগোলিক আৰু সামাজিক অৱস্থা বিতংভাৱে বৰ্ণনা কৰিছিল। ক্ৰিষ্ণুৰ্গ, লুজান প্ৰভৃতিত তেওঁৰ শিল্পীমূলভ মন প্ৰাকৃতিক দৃশ্যবাজিৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছিল। “বতাহৰ চোৱে-চোৱে উৰি আছে অজনা ফুলৰ সুবাস, অজনা চবাই-চিৰিকতিৰ মৰম-লগা মাড। কৃষ্ণচূড়াৰ

ডালে ডালে ফাঙনৰ বা' লাগি সমগ্ৰ পৃথিবীখন যেন উৎসৱমুখৰ হৈ পৰিছে।" অনাই বনাই ফুৰোঁতে কচো কেতিয়াবা ক্লান্ত হৈ পৰিছিল, আহাৰ-নিদ্ৰাৰ অভাৱত তেওঁৰ শৰীৰলৈ অৱসাদ আহিছিল। অৱন অভাৱ দূৰ কৰিবলৈ তেওঁ কেতিয়াবা অসং উপায়ো অৱলম্বন কৰিব লগাত পৰিছিল। এবাৰ তেওঁ নিজকে এজন নামকৰা সজীৱন্তকপে পৰিচয় দি ধনী বমণীসকলৰ পৰা অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰিছিল। যৌৱনৰ জ্বালা আঁতৰ কৰিবলৈ তেওঁ কেতিয়াবা স্ত্ৰন্দৰী বমণীক অম্লসৰণ কৰি অপদস্থ হৈছিল। কেতিয়াবা আকৌ ঠগ, প্ৰবঞ্চকৰ হাতত পৰি, নিজৰ হাতত থকা লাম-লাকটু পৰ্য্যন্ত হেৰুৱাইছিল। এবাৰ বোলে এজন প্ৰৱঞ্চক গ্ৰীক যাজকৰ কথাত ভোল গৈ তেওঁ অৰ্থসংগ্ৰহ কৰা কামত ধৰা পৰি শাস্তি ভোগ কৰিব লগাত পৰিছিল।

কচোৰ পেৰিচ চহৰৰ অভিজ্ঞতা চমকপ্ৰদ। পেৰিচ আছিল ফৰাচীসকলৰ স্বৰ্গৰাজ্য। “যি এই চহৰ দেখা নাই তেওঁ পৃথিবীৰ বিপুল আনন্দৰ পৰা বঞ্চিত। প্ৰেম, অৰ্থ, সজ্ঞ আৰু সমাজৰ এক জীৱন্ত সমাবোহ এই পেৰিচ চহৰ। ইয়াত প্ৰাণ আছে, অকুবন্ত কৰ্মপ্ৰেৰণা আছে।” কচোৱে পেৰিচত ভৰি দিয়েই বিশ্বয় নেত্ৰেৰে চতুৰ্দ্দিশৰ নানা বঙৰ আলোকমালা চাইছিল। বাটে-পথে অভিজাত স্ত্ৰন্দৰী বমণীৰ মন বোমাঞ্চিত কৰা চলমান কপৰ শোভাযাত্ৰা, চকুত তেওঁলোকৰ অপাৰ প্ৰণয়ৰ উদ্‌ঘাটনা, দেহলতিকাৰ অঙ্গে-অঙ্গে কামনাৰ তীব্ৰ জোৱাৰ। কচোৱে ভৱয় হৈ চাইছিল পেৰিচ চহৰৰ কপহী বাতিৰ বিচিত্ৰ চলচিত্ৰ। যেন কচোৰ বাবে এইবোৰে অপেক্ষা কৰি দিনৰ পাচত দিন, মাহৰ পাচত মাহ, বছৰৰ পাচত বছৰ অতিবাহিত কৰিছে। তেওঁৰ নিঃস্ব জীৱনৰ নিৰ্মম যাতনা, অসীম শূন্যতা লাঘব কৰিবলৈকে যেন তেওঁলোকৰ সৃষ্টি হৈছে। “বমণী হৈছে পুৰুষৰ সকলোতকৈ বেছি বমণীয় কৌতুক। নাৰীৰ লগত পুৰুষৰ জীভা পাপ নহয়, এই কাৰ্য্য পৌৰুষৰ পৰিচয় মাত্ৰ।”

কচোৰ দীৰ্ঘ, স্মৃতিম দেহত তাহি যাবলৈ পেৰিচৰ পাভকৰ অভাৱ

হোৱা নাছিল। প্ৰমীলাক্ৰান্ত হলেও কচোৰ অন্তৰত মাদাম-মু
ওৱাবাৰ সুন্দৰ মুখখনি সদায় সহস্ৰাঙ্ক দিবাৰুৰ দৰে উজ্জ্বল হৈ
আছিল। সাময়িক সুখ, সঙ্গলাভৰ মাজেদিয়েই কচোৱে জাগ্ৰত
কৰি ৰাখিছিল জীৱনৰ বিকুদ্ধ জিজ্ঞাসা। যি পথেদি তেওঁ
আগবাঢ়িছে, যি পথত ঘূৰি ফুৰি তেওঁ ক্ৰান্ত হৈ পৰিছে, সেই পথৰ
শেষ ক’ত, কি আছে পথৰ সীমাবেধাত? সকলো বিশ্ববৰ্ণনা
সাহিত্যিকৰ জীৱন চৰিতত এই প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা আমি দেখিবলৈ
পাওঁ। জীৱন জিজ্ঞাসাৰ যি জীৱনব্যাপি সংগ্ৰাম তাৰ ফলস্বৰূপে
বিশ্বসাহিত্যত অনেক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ৰচনা ৰচিত হৈছে। লোক-জীৱনত
ইমান বিশৃঙ্খল জীৱনযাপন কৰিও দস্তয়ভস্কি, বালজাক, আলেকজেণ্ডাৰ
ডুমা, টলষ্টয় প্ৰভৃতিয়ে আকাশস্পৰ্শী সাফল্যৰে মানৱ জীৱন কপায়িত
কৰিছিল। কচোৰ আত্মস্মীকাৰতো আমি এনে এক বিন্ময়পূৰ্ণ
ইতিহাস পঢ়িবলৈ পাওঁ, যি ইতিহাসৰ প্ৰতিটো আখৰতে এজন
বিশৃঙ্খল মানুহৰ মনৰ ভাৱনা-বাসনা জ্বল-জ্বল পট-পটকৈ প্ৰতিকলিত
হৈছে।

পেৰিচত কচোৱে যিবোৰক হীৰা-মণি-মাণিক্য বুলি বিচাৰি
হাবাখুৰি খাইছিল, সেইবোৰ যে প্ৰকৃততে কিছুমান সন্তীয়া আইনাৰ
টুকুৰাহে কচোৱে উপলব্ধি কৰিবলৈ সবহ সময় নালাগিল। পেৰিচ
চহৰখনৰ মালিক, টকা। টকা-পইচা হলে পেৰিচখন কিনি পেলাব
পাৰি। ছখী-দৰিদ্ৰৰ বাবে ইয়াত কোনো ঠাই নাই, আশ্ৰয় নাই।
কচো আহিছিল মাদাম-মু ওৱাবাৰ অন্বেষণত। কিন্তু তেওঁ ক’ত?
তেওঁতো ইয়াত নাই। ছই-তিনিমাহৰ আগতে চুইজাৰলেণ্ডলৈ
গুছি গৈছে। ছৰ্বোগ, ব্যৰ্থতা, অভাৱ দূৰ কৰিব পাৰিব একমাত্ৰ
মাদামহে। পৃথিৱীৰ য’তে তেওঁ থাকক, বিচাৰি উলিয়াবই লাগিব।
কচোৱে ছুৰ্নিবাৰ আশা বুকুত বান্ধি চুইজাৰলেণ্ডলৈ যাত্ৰা কৰিলে।

কচোৰ আত্মস্মীকাৰত মাদামক চেম্বাৰী নামৰ ঠাইত বিচাৰি
পোৱা আলোচনা সজীৱ হৈ উঠিছে। চৰিত্ৰৰ মাজেদি প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠা

কৰ। সৃষ্টিকৰ্ত্তাৰ মন্ত্ৰ কচোৱে বঢ়িয়াটক জানিছিল। মাদামৰ
 অস্তবৰো অস্তঃপুৰত তেওঁ প্ৰবেশ কৰি কাহিনীনাটকীয় কৰি তুলিছিল।
 ইনটেনডেণ্ট জেনেৰেল এজনৰ লগত মাদামৰ প্ৰণয়জনিত কাৰ্য্যকলাপৰ
 অস্তবালত ৰাজনৈতিক অভিসন্ধি সোমাই থকাৰ কথা কচোৱে উল্লেখ
 কৰিছিল। জেনেৰেলৰ অজুগ্ৰহ লাভ কৰি মাদামে বহুতো আহকালৰ
 পৰা বন্ধা পাইছিল। কচোৱেও তেওঁৰ সাহায্যতে 'শাঁবেৰি'
 নামৰ ঠাই এখনত জৰীপৰ কাম এটাত নিযুক্ত হৈছিল। কচোক
 পাই মাদাম সুখী হৈছিল। একৈশ বছৰীয়া কচোৰ দেহত তেওঁ
 প্ৰথম বাৰৰ বাবে পুৰুষৰ ওপত তেজৰ ধমনী অনুভৱ কৰিলে।
 যাক তেওঁ এক সামান্য ল'ৰা বুলি গণ্য কৰিছিল, যাক মাতৃস্নেহৰ
 আকোঁৱালিৰে মৰম কৰিছিল, সেই সকল ল'ৰাটোৰ বলিষ্ঠ দেহ
 গঠনলৈ লক্ষ্য কৰি উপলব্ধি কৰিলে যে সেই আগৰ সকল ল'ৰাটো
 এতিয়া এক পৰিপূৰ্ণ ডেকালৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে, যাব যৌৱনৰ স্পৰ্শ
 লাগিলে কোনো ৰমণী স্থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰে। বঞ্চিত নিৰানন্দৰ
 অন্ধকাৰ ভেদ কৰি তেওঁ এই প্ৰাণোজ্জ্বল মানুহটোক আৱিষ্কাৰ
 কৰিছে। কোনো নাৰী, কোনো ৰাজকন্যাৰ হাতলৈ এই সম্পদ এৰি
 দিব নোৱাৰি।.....কচোৰ প্ৰয়োজন হৈছে তেওঁৰ.....

মাদাম-স্ত-ওৱাবাব লগত কচোৰ প্ৰণয় মধুৰ সহজ সপোনে-
 দিঠকৈ, নিদ্ৰা-জাগৰণে, ধৰ্মে কৰ্মে সকলোতে প্ৰকাশ পাইছিল।
 ইয়াত কোনো গুচিতাব বা বিবেক দংশনৰ প্ৰশ্ন নাছিল, নাছিল
 বয়সৰ তাৰতম্যতা। মানুহৰ বেদনাৰ ককণ সজীত এওঁলোকৰ তেজ-
 মণ্ডহৰ লগত মিলি আছিল। শাঁবেৰিত থকা সময়খিনি কচোৰ
 জীৱনৰ এক জীৱন্ত অভিজ্ঞতা। মাদামৰ অনুপ্ৰেৰণাত তেওঁ একান্ত
 মনেৰে গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিছিল। সেই চুৰসুৰ বেপবোৱা কচোৱে
 উদ্ভেজনা এৰি এক নিয়ন্ত্ৰিত জীৱনৰ মাজেদি সজীত সাধনাত উঠি-পৰি
 লাগিছিল। মাদামৰ সজলাভত কচোৰ চৰিত্ৰই যেন প্ৰাণপ্ৰতিষ্ঠা
 কৰিবলৈ দৃঢ়সঙ্কল্প গ্ৰহণ কৰিছিল। চাকৰি এৰি তেওঁ সজীত সাধনাত

দেহে কেহে খাটি যশস্ত্ৰাব জখলাত ভৰি দিছিল। কচোৰ ওচৰত সজীত শিকিবলৈ সুন্দৰী বমণীৰ সোঁত বৈছিল। এওঁলোকৰ লগত সুগভীৰ আনন্দৰ উপলক্ষ স্বৰূপেই সজীতৰ বিতৰণ কৰি কচোৱে তৃপ্তি পাইছিল। অৱশ্যে এই অসুৰজ্ঞ ভাব-ভঙ্গীত মাদামে কিছু সংযত হবলৈ তেওঁক অনেকবাৰ সকাঁয়াই দিব লগাত পৰিছিল। কচোৰ কথা চিন্তা কৰি অনেক সময়ত মাদাম বিব্রত হৈছিল আৰু সকলো গ্লানি, সংকীৰ্ণতাৰ ওপৰত তেওঁক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰিছিল। বুদ্ধিমান কচোৱে মাদামৰ মনৰ কথা গম পাইছিল, নিন্দা-গ্লানিক মৃত্ত হাঁহিৰে উৰুৱাই দি কৈছিল,—“তুমি মিছাতে ভয় খাইছা, তোমাৰ কচোৱে পৃথিৱীত জয়যুক্ত হবলৈ চেষ্টা চলাইছে। ঈৰ্ষাকাতৰ লোকৰ কথাত বিচলিত নহবা।” যি নাৰীয়ে বিচিত্ৰ ৰূপেৰে কচোৰ হৃদয় মন্দিৰত প্ৰবেশ কৰিছে, যি প্ৰেম ককণাৰ সুধাভাণ্ড লৈ কচোৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিছে, সেই নাৰীৰ প্ৰতি কচোৱে কেতিয়াও বিশ্বাসভঙ্গ কৰিব নোৱাৰে।

কচোৰ আত্মস্বীকাৰত উল্লেখ আছে যে মাদাম ছাওৱাৰৰ প্ৰধান পৰিচাৰক ৰুডি আনেতৰ লগত মাদামৰ এক প্ৰণয়মধূৰ সন্ধৰ্ম অনেক দিনৰে পৰা গঢ়ি উঠিছিল। এই বিষয়টো ইমানদিনে অত্যন্ত গোপনে ৰখা বাবে কচোৱে একো গম পোৱা নাছিল। এদিন হঠাতে মাদামৰ লগত আনেতৰ প্ৰণয় জড়িত কথা-বতৰা লৈ তৰ্কাতৰ্কি হোৱাত মাদামৰ বিৰক্তিয়ে চৰম সীমা পাইছিলগৈ। এই চুখতে এদিন আনেতে বিহ খাই আত্মহত্যা কৰিবলৈ ওলাইছিল। কিন্তু আনেতক অনতিপলমে চিকিৎসা কৰাই মৃত্যুৰ মুখৰ পৰা মাদামে বৰ্দ্ধা কৰিলে। আনেতৰ প্ৰতি মাদামৰ দুৰ্বলতা আছিল বহুত কাৰণত। মাদামৰ সা-সম্পত্তি, লেন-দেন সকলো আনেতে কৰিছিল। কোনো সময়তে মাদামক তেওঁ বিপদত পৰিবলৈ নিদিছিল। অনেক ঘটন-অঘটন, আপদ-বিপদৰ পৰা মাদামক তেওঁ বৰ্দ্ধা কৰিছিল, আৰু মাদামৰ বংশ মৰ্যাদা, সম্মান গৌৰৱ সদায়

অটুট ৰাখিছিল। কচোৰ আবিৰ্ভাৱে আনেতৰ মনত এক অজ্ঞান
 বিবাদৰ বেখা টানিছিল। মাদামৰ লগত কচোৰ আত্মীয়তা গভীৰ
 হোৱাৰ লগে লগে আনেতৰ ছুই চকুৱেদি লোটক বাগৰি গৈছিল।
 সন্দেহ জন্মিলেও তেওঁ কিন্তু কোনোদিনে কচোক ঘৃণাকৰেও অসং-
 ব্যৱহাৰ কৰা নাছিল, বৰং আদৰৰ চকুৰেহে তেওঁ কচোক মৰম-চেনেহ
 কৰিছিল। আত্মহত্যাৰ পৰা বন্ধা পালে হয় কিন্তু মানসিক যন্ত্ৰণাৰ
 পৰা আনেত মুক্ত নহ'ল। অলপ দিনৰ পাচতে 'প্লুৰচি' বেমাৰত ভুগি
 তেওঁৰ মৃত্যু হ'ল, মাদামে অশেষ চেষ্টা কৰিও বচাব নোৱাৰিলে।
 কচোৱে কৈছিল, "আনেতৰ মৃত্যুত মই মৰ্মাহত হৈছিলোঁ, তেওঁ মোক
 সঁচাকৈয়ে মৰম কৰিছিল, মোৰ শত দোষ মাৰ্জন কৰিছিল।"
 আনেতৰ মৃত্যুত মাদামৰ বিৰাট ক্ষতি হৈছিল। বিশেষকৈ সা-
 সম্পত্তি বয়সত তেওঁক বুদ্ধি-পৰামৰ্শ দিবলৈ বিশ্বাসযোগ্য লোক
 নাছিল। কচোৱে মাদামৰ এই অভাৱ দূৰ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি
 গৈছিল আৰু দায়িত্বৰ ভাৰ গ্ৰহণ কৰিছিল। কিন্তু অদৃষ্টক অস্বীকাৰ
 কৰিব পৰা ছু:সাহস কচোৰ নাছিল। মাদামৰ বিষয়-সম্পত্তিৰ যি
 সুবিপুল জটিল সমস্যা, কচোৱে প্ৰেমাৱ গনিলে। আৰ্থিক অভাৱত পৰি
 মাদামৰ আভিজাত্যত নিদাক্ষ হৰ্ষোণে দেখা দিলে। বোজগাবৰ পথ
 কৰু হোৱাত মাদামৰ মানসিক ছু:চিন্তা ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পালে। কচোৱে
 মাদামক পৰিস্থিতিৰ পৰা বন্ধা কৰিবলৈ শ'বমেত্ বোলা এখন
 নিৰ্জন ঠাইলৈ লৈ গ'ল। দুদিনৰ ছুখৰ আঘাতৰ পৰা মাদামক নিৰাপদ
 স্থানলৈ আঁতৰাই নিয়াতোকৈ কচোৱে উচিত বুলি বিবেচনা কৰিছিল।
 লে-শ'বমেতৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰলীত কচো মোহিত হৈছিল।
 মাদামেও ছু:চিন্তাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ এই ঠাই অত্যন্ত প্ৰশস্ত
 বুলি বিবেচনা কৰিছিল। কচোৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰি তেওঁ
 শাস্তিৰ নিশ্বাস পেলাইছিল। কিন্তু কচোৰ শৰীৰ মুঠেই ভালেৰে
 নোযোৱাত প্ৰচণ্ড শীতৰ আগমনৰ লগে লগে কচো আৰু মাদাম
 শ'বেবিলৈ উভতি আহিছিল। মনৰ আনন্দ থাকিলেও কল্প শৰীৰৰ

অসুখ-বিসুখত কচোৰ উত্তম কমি আহিছিল। মাদামৰ উপদেশক্ৰমে মতপেলিয়েৰ অঞ্চলৰ এজন নামকৰা চিকিৎসকৰ ওচৰলৈ যাবৰ বাবে কচো প্ৰস্তুত হ’ল। যাত্ৰাৰ সকলো ব্যৱস্থা মাদামে নিজে কৰিছিল আৰু অনেক উপদেশেৰে কচোক বিদায় দিছিল।

মতপেলিয়েৰ যাত্ৰাৰ পথত কচোৰ লগত এগৰাকী মহিলাৰ পৰিচয় ঘটে। এওঁৰ নাম মাদাম-ডু-লাবনাজ্। মাদামৰ বয়স হৈছে যদিও দেহৰ প্ৰাচুৰ্য্য কম নাই। সকলো কথাতে বসিক, প্ৰাণ আছে। নিঃসঙ্গ কচোৱে মাদামৰ কথা-বতৰাত অল্পভাগৰ উজ্জল আশ্বাস পাইছিল। প্ৰজ্জ্বলিত চাকিৰ লগত পতঙ্গৰ যি আলিঙ্গন, পিয়াহৰ লগত পানীৰ যি মধুমিলন, কচোৰ যৌৱনৰ জুয়ে মাদামক নিঃসন্দেহে ব্যতিব্যস্ত কৰি সেই একেধৰণৰ মিলন প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। কচো প্ৰেমত পৰিল। লগে লগে আঁতৰ হ’ল বেমাৰৰ চুঃচিন্তা, মনৰ অলসতা। দুয়ো মিলি যাত্ৰাৰ পথতে স্থিৰ কৰিলে ভবিষ্যতৰ কৰ্মপন্থা। আবদ্ধ হ’ল প্ৰেমৰ কাৰ্য্যকলাপ। কচোৱে মাদামক কৈছিল...“তোমাৰ বাবেই মোৰ যৌৱনে অপেক্ষা কৰিছিল, তুমি মোক ছলনা নকৰাতো?” মাদামে কচোৰ বলিষ্ঠ বাহুত নিজৰ হাতেৰে সৱটি ধৰি কৈছিল, “ওঁহো, কিয় ছলনা কৰিম! তোমাৰ প্ৰেমৰ পৰশত মোৰ তৃষিভ যৌৱন তৃপ্ত হৈছে, এই তৃপ্তি যেন স্থায়ী হয়।” কচোৱে ভাবি তন্নয় হৈছিল, প্ৰেমৰ কি আশ্চৰ্য্য লীলা, এই বন্ধন যেন স্বৰ্গস্থতকৈয়ো অধিক পৰিভূপিব। কিন্তু কচোৱে ভুল কৰিছিল। ‘নাৰী ছলনাময়ী’, সাময়িক মোহত উত্তেজিত হলেও মাদামে আত্মগোপন কৰিছিল কচোৰ ওচৰত। মাদামৰ ঘৰ সংসাৰ আছে, স্বামী আছে, বোল বছৰীয়া গাভৰু জীয়েক আছে। কচোৰ লগত কৰা প্ৰেমাভিনয় স্থায়ী কৰিলে বিপদটো ডেওঁৰহে আটাইতকৈ বেছি। কণ্ঠমৰ্যাদা সূৰ্য কৰি এজন অচিনাকি লোকক সৱটি লব কেনেকৈ। কচোৰ প্ৰেম নিটিকিল। মাদামে নিজৰ বাসস্থানলৈ আঁতৰি গৈ কচোৰ লগত গঢ়ি উঠা সম্পৰ্ক পাহৰি পেলালে। কচো

একো নাই। আছে মাত্ৰ দেহা মাৰি কাম কৰা শক্তি। অনাহাৰ-
 অনাটন আদিৰ পৰা বন্ধা পাবলৈ এওঁলোকে শ্ৰম বিক্ৰী কৰে।
 প্ৰচলিত অৰ্থনৈতিক কৌশল অনুযায়ী মালিকে দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰে বিমান
 পাবে কম দৰত। শ্ৰমৰ বিক্ৰীমূল্য কমাৰ পাবিলে উপাৰ্জনৰ হাৰ
 বাঢ়িব, মালিকৰ লাভ হ'ব, বিনিয়োগ উৰ্দ্ধগতিত চলিব। মালিকৰ
 স্বাৰ্থৰ হকে শ্ৰমৰ প্ৰকৃত মূল্য সদায় কম দৰত নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়।
 কিন্তু শ্ৰম বিক্ৰী কৰি এজন শ্ৰমিকে যি বিক্ৰীমূল্য লাভ কৰে সেইয়া
 তেওঁৰ পৰিশ্ৰমৰ প্ৰকৃত হাৰ নহয়। তেওঁৰ শ্ৰমৰ মূল্য তাতোকৈ
 বেছি। উদাহৰণস্বৰূপে এজন শ্ৰমিকক তেওঁৰ শ্ৰমদানৰ বিনিময়ত
 দিয়া হয় ৪ টকা। এই মজুৰি শ্ৰমিকজনে ৬ ঘণ্টা কাম কৰিয়েই
 পাব লাগে। কিন্তু তেওঁ কাম কৰিব লাগে ১০ ঘণ্টাৰ বাবে। এতিয়া
 দেখা গ'ল—এই অতিৰিক্ত ৪ ঘণ্টাৰ প্ৰাপ্ত মজুৰিৰ পৰা শ্ৰমিক-
 জন বঞ্চিত হৈছে। পুঁজিপতিজনে এই টকা আত্মসাৎ কৰিছে।
 ভূমিৰ বাবে দিব লগা খাজনা বা কৰ, মূলধনৰ বাবে দিব লগা সুত
 আৰু সংগঠকে পাব লগা ধন যোগাব কৰা হয় শ্ৰমিকৰ উদ্ধৃত্ত মূল্য বা
 ওপৰজি মূল্যৰ পৰা কাটি আনি। সেইবাবে এইটো সহজেই উপলব্ধি
 কৰিব পাৰি যে শ্ৰমিক শ্ৰেণীক শোষণ কৰি তেওঁলোকৰ প্ৰাপ্ত মূল্য
 আত্মসাৎ কৰিবলৈ সৃষ্টি হোৱা পুঁজিবাদ এটা অমঙ্গলজনক চক্ৰবেছ।
 মাক্সে দৃঢ়ভাৱে কৈছিল যে পুঁজিবাদৰ সংকট অপ্ৰতিৰোধ্য।
 কাৰণ এই সমাজ-ব্যৱস্থাত উৎপাদন ক্ষমতা বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে
 শ্ৰমিক উপাৰ্জনৰ হাৰ বৃদ্ধিৰ কোনো পাবম্পৰিক সম্ভাৱনাই নাই। যিহেতু
 দেশৰ অধিকাংশ লোক শ্ৰমজীৱি, তেওঁলোকৰ উপাৰ্জনৰ হাৰ বৃদ্ধি
 নহলে উৎপাদন সামগ্ৰীৰ চাহিদা হ্ৰাস পাব, অতিৰিক্ত উৎপাদিত
 বস্তুবাৰীৰ বিক্ৰীৰ ক্ষেত্ৰত দেখা দিয়া অনিশ্চয়তাই পুঁজিবাদক সংকটৰ
 সম্মুখীন কৰিব। মাক্সৰ এই ব্যাখ্যা আজিকালিৰ অৰ্থবিজ্ঞানী
 অনেকেই অসাৰ আৰু যুক্তিহীন বুলি বিবেচনা কৰিছে। মাক্সীয়
 ব্যাখ্যা প্ৰত্যাহ্বান কৰাৰ এটা কাৰণ হ'ল—যান্ত্ৰিক যুগৰ বিভিন্ন-

মুখী সম্প্রসাৰণ। উন্নত ধৰণৰ যন্ত্ৰ-পাতিৰ ব্যৱহাৰৰ যোগেদি শ্ৰম বিভাগ সম্ভৱপৰ হৈছে আৰু বিভিন্ন উৎপাদন বৃদ্ধি পাইছে, যন্ত্ৰ-পাতিৰ সহায়ত শ্ৰমৰ বোজা বহু পৰিমাণে লাঘৱ কৰা হৈছে আৰু বহুতো বিবক্তিজনক কামৰ পৰা শ্ৰমিকসকলে মুক্তি পাইছে। এজন বসায়নবিদে কৃষিৰ উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবে গবেষণা কৰি এবিধ কৃত্ৰিম সাৰ আবিষ্কাৰ কৰিলে। ফলত হেজাৰ-বিজাৰ কৃষকৰ বহুত শ্ৰম বাহি হ'ল—কৃষিক্ষেত্ৰ খেতিৰ উপযোগী কৰি তোলোতে। নাঙলৰ ঠাইত হৰেক বকমৰ ট্ৰেক্টৰ ওলাল। বিজুলী শক্তি পৰিচালিত পাম্প ওলাল। ফলত কৃষি উন্নত আৰু সহজ হৈ পৰিল। মাৰ্শ্বে এই কাৰিকৰী বিজ্ঞান বা সাংগঠনিক কৌশলক মূল্য আৰু দৰম্বৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ ফলপ্ৰসাদক বুলি বিশ্বাস নকৰিছিল। কিন্তু মাৰ্শ্বৰ যুক্তি, সাক্ষ্য, হিচাপ অৰ্থহীন বুলি কলেও দুই শতাব্দী ধৰি গভীৰ-ভাবে চিন্তা কৰি বিষয়বস্তুৰ ওপৰত বিস্তৰ প্ৰবন্ধ-পাতি প্ৰকাশ কৰিও অৰ্থবিজ্ঞানীসকলে মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা বিষয়ত সৰ্বজন সম্মত উপায় এটা উলিয়াব পৰা নাই। চাহিদা আৰু উপযোগিতাৰ (demand and utility) ওপৰত ভিত্তি কৰি মূল্য দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা পদ্ধতিটো সাধাৰণতে এটা গ্ৰহণযোগ্য সূত্ৰত পৰিণত কৰা হৈছে। বাৰজন (Barzun) নামৰ অৰ্থনীতিবিদ এজনে কৈছিল যে আধুনিক অৰ্থবিজ্ঞানীসকলে মাৰ্শ্বীয় তত্ত্ব ধ্বংস কৰিলে হয় কিন্তু প্ৰমাণসিদ্ধ বিজ্ঞানসম্মত বিকল্প সূত্ৰ এটা ইয়াৰ পৰিবৰ্তে দাঙি ধৰিব নোৱাৰিলে।

উদ্ধৃত মূল্যতত্ত্বৰ যোগেদি কাৰ্লমাৰ্শ্বে তেওঁৰ আলোচনা যন্ত্ৰপাতি ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা বিভিন্ন সমস্যাৰ প্ৰতি উপস্থাপন কৰিছে। প্ৰচণ্ড প্ৰতিযোগিতাৰ সন্মুখীন হবলৈ প্ৰত্যেকজন পুঁজিবাদীয়ে শ্ৰমিকৰ পৰা অধিক শ্ৰম আদায় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কামৰ সময় দীঘলীয়া কৰি বা মজুৰিৰ হাৰ হ্ৰাস কৰি অথবা কৰ্মক্ষেত্ৰ বহল কৰি এই কাম সিদ্ধ কৰা হয়। শ্ৰমিকৰ সংখ্যা হ্ৰাস কৰিবলৈ আৰু

উৎপাদন ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ একচেটিয়া পুঁজিপতিসকলে শিল্প-উদ্যোগবিলাকত বিদেশী মূলধনৰ জোৰত অত্যধিক যন্ত্ৰপাতি ব্যৱহাৰ কৰে। যন্ত্ৰপাতিৰ অধিক ব্যৱহাৰৰ ফলত পুৰুষ শ্ৰমিকৰ ঠাইত সন্তীয়া শ্ৰমিক যথা তিবোতা মাজুহ, সক সক ল'ৰা-ছোৱালী নিয়োগ কৰি জোৱান শ্ৰমিকৰ কৰ্মসংস্থানৰ পথ বন্ধ কৰে; ফলত সৃষ্টি হয় নিবন্ধুৱা সমস্যা, অত্যধিক উৎপাদন। মাল্লে কৈছিল, পুঁজিপতিহঁতৰ অমাহুৰিক চক্ৰান্তত এজন যোগ্যতাসম্পন্ন পৰিপূৰ্ণ শ্ৰমিক খণ্ড-বিখণ্ড হৈ যায়। মুনাফা-লোভী পুঁজিবাদী শোষণৰ ফলত তেওঁলোক যন্ত্ৰপাতিৰ অঙ্গ হৈ পৰে। তেওঁলোকে হেৰুৱায়—দক্ষতা, কাম কৰা উৎসাহপূৰ্ণ ক্ষমতা; বুদ্ধিৰ অপচয় ঘটে। কল-কাৰখানাৰ অস্বাস্থ্যকৰ আৰু বিপদজনক পৰিবেশত কাম কৰা শ্ৰমিকশ্ৰেণী চিৰকালৰ বাবে ঘৃণীয়া হয়। অনেকে অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱায়, অনেকৰ ঘৰুৱাজীৱন ধ্বংস হয়। দৰিদ্ৰ, অসংগঠিত আৰু অপৈণত শ্ৰমিকশ্ৰেণীৰ ধ্যান-ধাৰণা, আশা-আকাঙ্ক্ষা পুঁজিপতিহঁতৰ অবাধ লুণ্ঠনকাৰ্য্যত ক্ষত-বিক্ষত হৈ যায়। মাল্লে কৈছিল যে পুঁজিবাদী শোষণৰ বিৰুদ্ধে সংগঠিত হোৱা ধৰ্মঘট (ট্ৰাইক) শ্ৰেণীসংগ্ৰামৰ প্ৰথম ভোৰণ। এই ট্ৰাইক বা সাময়িক বিক্ষোভ দমন কৰাত ব্যাপক যন্ত্ৰপাতিৰ ব্যৱহাৰ এটা অত্যন্ত ক্ষমতা-পন্ন অস্ত্ৰ। যন্ত্ৰৰ ব্যৱহাৰত সমাজত আবিৰ্ভাৱ হয় দুটা শ্ৰেণী—এটা শ্ৰমিকদল আনটো পুঁজিপতি। স্বাৰ্থৰ সংঘৰ্ষত পুঁজিপতিয়ে সৃষ্টি কৰে বিশৃঙ্খলতা। শ্ৰমিকশ্ৰেণীৰ কল্যাণৰ বিৰুদ্ধে তেওঁলোকে জঘন্য কামত হাত দিয়ে। ফলত শ্ৰমিকশ্ৰেণীৰ জীৱন হৈ পৰে নিষ্ক্ৰিয়, নিষ্পেষ্ট। ১৮৩০ চনত ভাপকলৰ আবিষ্কাৰৰ দিন ধৰি এই শোষণ চলি আহিছে। যন্ত্ৰপাতিৰ সংযোগত পুঁজিপতিৰ শিল্পকৌশল উন্নত হয় সঁচা, কিন্তু শ্ৰমিকশ্ৰেণীৰ সামগ্ৰীক অৱস্থা একে অৱস্থাতে বৈ যায়। উৎপাদন আৰু চাহিদা বৃদ্ধিৰ লগে লগে শ্ৰমিকশ্ৰেণীৰ পাৰিশ্ৰমিকৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰাত পুঁজিপতি অনিচ্ছুক হৈ পৰে। ফলত

সংকট আবস্থায় হয়। মাৰ্কে ইংৰাজ পুঁজিপতিসকলৰ বিশ্ব-বাণিজ্যত একচেটিয়া অধিকাৰৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত কৈছিল যে এই ইংৰাজ শিল্পজীৱি পুঁজিপতিসকল সদায় জাতিৰ অগ্ৰণী শ্ৰেণীৰূপে পৰিগণিত হৈ আহিছে। এওঁলোকৰ স্বার্থই জাতিৰ সমূহীয়া স্বার্থত ৰূপান্তৰিত হৈছে। এই পুঁজিপতিসকলৰ অবাধ বাণিজ্যৰ ফলত বিদ্যুৎযন্ত্ৰৰ বিপুল উৎপাদনশক্তিৰ বিকাশ ঘটিছে। ইয়াৰ ফলত বাণিজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ ঘটিছে। নতুনধৰৰ আবিষ্কাৰৰ ফলত সমগ্ৰ বিশ্বতে গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিবৰ্তনে দেখা দিছে। আমেৰিকাত সোণৰ খনি আবিষ্কৃত হৈ বিশ্বৰ সঞ্চালন মাধ্যম ক্ৰতগতিত বৃদ্ধি পাইছে, মহাসমুদ্ৰত পালতৰা জাহাজৰ পৰিবৰ্তে ভাপৰ জাহাজ, স্থলপথত ৰেলপথ হৈ পৰিছে—বাণিজ্য সম্প্ৰসাৰণৰ প্ৰধান পৰিবহন। ইংৰাজ শিল্পজীৱি পুঁজিপতিসকলে বিশ্বয়ৰ সূচনা কৰিলে ঠিক, কিন্তু এই অবাধ বাণিজ্যৰ ফলত দুনিয়াৰ কল-কাৰখানা এওঁলোকৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ ভিতৰলৈ আহিল। পুঁজিপতি আৰু মজুৰি শ্ৰমিকৰ বিভাজনৰ সৃষ্টি হ’ল। একালে বংশানুক্ৰমিক ধন-সম্পত্তি অগ্ৰফালে বংশানুক্ৰমিক চৰম দ্ৰুতিৰ্ভাৱ; একালে নতুনতম অত্যাধিক উৎপাদন আনফালে ক্ৰমবৰ্ধমান শিল্প উৎপাদন সামগ্ৰীৰ ভাৰ গ্ৰহণত বজাৰ অক্ষমতা। ইয়াৰ অনিবাৰ্য্য পৰিণতি—সামাজিক বিপ্লৱ, মজুৰি দাসত্বৰ পৰা মুক্তিলাভ কৰিবলৈ প্ৰকৃত উৎপাদকসকলৰ সংঘবদ্ধ ৰাজনৈতিক চেতনা।

সুবিখ্যাত ইংৰাজ অৰ্থনীতিবিদ টমাছ ববাৰ্ট মেল্‌থাছ (১৭৬৬-১৮৩৪) জনসংখ্যা তত্ত্বৰ কটু সমালোচনা কৰিছিল কাৰ্ল মাৰ্কে। মেল্‌থাছে ডেণ্ডৰ সুবিখ্যাত গ্ৰন্থ *Essay on the principle of population*ত কৈছিল যে পৰিভোগৰ উপায়াদি যিমান ৰাঢ়ি যাব তাক অতিক্ৰম কৰি আগবাঢ়িব জনবৃদ্ধি, সদায়, সকলো সময়তে। জনসংখ্যাৰ এই চৰম নিয়মৰ বাবে জনসাধাৰণে অনিবাৰ্য্যভাৱে দাবি আৰু বুদ্ধিকাৰ কবলত পৰিবলৈ বাধ্য। মেল্‌থাছ এই সূত্ৰক ভিত্তি কৰি ডেণ্ডৰ অল্পগামীসকলে দাবী কৰে

যে মুক্ত, মহামাৰী আৰু প্ৰাকৃতিক হুৰ্ণোগৰ এটা উপকাৰী প্ৰভাৱ আছে। এইটো হৈছে জনসংখ্যা হ্ৰাস; সমাজৰ মঙ্গলৰ বাবে এই প্ৰভাৱ উল্লেখযোগ্য।

মাৰ্শ্ব কৈছিল যে জনসংখ্যাৰ কোনো চৰম নিয়ম নাই। অতি-জনতা (over population) আছে পুঁজিবাদৰ পৰা। গণ-দাবিদ্ৰ্য আৰু ক্লেঞ্চয়জ্ঞা হ'ল পুঁজিবাদী উৎপাদন পদ্ধতিৰ ফল মাথোন। ইয়াত শ শ শ্ৰমিকৰ উদ্ধৃতশ্ৰম মুষ্টিমেয় শোষণক্ৰেণীৰ দ্বাৰা অপহৰণ কৰা হৈছে। পুঁজিবাদী শিল্পপতিৰ সংকটৰ সূচনা হয়—অধিক উৎপাদনত। শিল্প মজুতবাহিনী (Industrial reserve army) প্ৰয়োগ কৰা হয়—উৎপাদনশক্তি ক্ৰমাগত বৃদ্ধি কৰিবলৈ বা কোনো নতুন শিল্পৰ জন্ম দিবলৈ অথবা পুৰণি শিল্প পুনৰ সংস্থাপন কৰিবলৈ। কিন্তু কথা হ'ল—উৎপাদনক্ষমতা দ্ৰুতগতিত বঢ়াৰ লগে লগে উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ চাহিদা আপেক্ষিকভাৱে বৃদ্ধি নাপায়। উপভোগ অনুপান ক্ৰমশঃ কমি আহে, নতুন নতুন বস্তু-বেহানি কিনাৰ উৎসাহ-উদ্দীপনা জনসাধাৰণৰ সকলো সময়তে একে নাথাকে। বছৰত বিভিন্ন ধৰণৰ যিমানবোৰ সামগ্ৰী উৎপন্ন হৈছে সেই অনুপাতে জনসাধাৰণৰ ক্ৰয়শক্তি বৃদ্ধি পোৱা নাই। চাহিদা কম হলে উৎপাদিত বস্তুৰ বিক্ৰী নামি আহিব। দোকান-পোহাৰত মাল-বস্তুৰ ভৰাল দ'ম হৈ পৰি থাকিব। ফলত বাৰ্ষিক উৎপাদনৰ পৰিমাণ অনেক কমাই আনিবলৈ পুঁজিপতিয়ে ব্যৱস্থা ল'ব। এনে ব্যৱস্থাত অনেক শ্ৰমিক ছাটাই কৰিব লাগিব। পুঁজিপতিৰ এই কাৰ্য্যত সামগ্ৰিক আয় সংকুচিত হ'ব আৰু বস্তুবাৰীৰ চাহিদা আৰু হ্ৰাস পাব; শ্ৰমিক বেকাৰ হ'ব, লগে লগে উৎপাদন আৰু তললৈ নামি যাব। এনেকৈ চক্ৰবৎ হাৰত অৱনতিৰ শেষ স্তৰত উপনীত হৈ উদ্যোগ ব্যৱস্থাটো ভাঙি যাব। মাৰ্শ্ব কৈছিল যে কামৰ অনিশ্চয়তা আৰু অনিয়মতা, শ্ৰম-বাহুল্যৰ অবিৰত আৰু দীৰ্ঘদায়ী পুনৰাবিৰ্ত্তাৰ আদি লক্ষণসমূহে দাবিদ্ৰ্য আৰু ক্লেঞ্চৰ মাজা বৃদ্ধি কৰে।

কঠোৰতম মিতব্যয়ত চলিলেও নিজৰ সামান্য মজুৰিৰে এজন শ্ৰমিকে তেওঁৰ সাধাৰণ সংসাৰখন চলাওঁতে মৰ্মাস্তিক জ্বালা-যত্নণা ভোগ কৰে। অভাৱ অনাটন, অস্বাস্থ্যকৰ পৰিবেশ, বিপদবহুল জীৱন আদি এশ এবুৰি দুৰ্যোগৰ সন্মুখীন হৈ দুখী দৰিদ্ৰ লোকসকলে দুৰাৰোগ্য বেমাৰ, মাৰিমৰক, প্ৰাকৃতিক বিপৰ্য্যয়ৰ বলি হৈ অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱায়। মাৰ্কে' কৈছিল, “কমিউনিজম অতিক্ৰম কৰিলে শ্ৰমোৎপাদিকাৰ ইমান উচ্চস্তৰ আৰু পৰিভোগ উপায়ৰ ইমান প্ৰাচুৰ্য্যই দেখা দিব যে প্ৰতিজন লোকেই সম্পূৰ্ণভাবে তেওঁৰ প্ৰয়োজন পূৰাব পাৰিব।”

দেশৰ বজাৰত বিক্ৰী নোহোৱা গুদামত দ'ম হৈ থকা সামগ্ৰী বিদেশৰ বজাৰত চালু কৰিবলৈ পুঁজিপতিয়ে চেষ্টা কৰে। সাধাৰণতে পিচ পৰা দেশসমূহৰ বজাৰসমূহ অধিকাৰ কৰিবলৈ এওঁলোকে প্ৰচেষ্টা চলায়। এই প্ৰচেষ্টাৰ লগতে কল-কাৰখানাবোৰ সক্ৰিয় কৰি ৰাখিবলৈ যি কেঁচামালৰ প্ৰয়োজন হয় সেইবোৰ উৎপত্তি স্থানৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰোঁতে পুঁজিপতিয়ে এক প্ৰতিযোগিতাৰ সন্মুখীন হব লগাত পৰে। সমগ্ৰ জুখণ্ডতে প্ৰভাৱৰ পৰিসৰ লৈ বিভিন্ন পুঁজিবাদী গোটেৰ অৰিয়াঅৰি, খোৱা-কামোৰা আবন্ত হয়। ক্ষুদ্ৰ আৰু দুৰ্বল জাতিবোৰৰ ওপৰত ঔপনিবেশিক শোষণে দেখা দিয়ে।

মাৰ্কে' বিশ্বাস কৰিছিল যে ক্ৰমবৰ্ধমান শোষণ আৰু একচেটিয়া অধিকাৰৰ চৰম পৰিণতি হ'ল পুঁজিবাদৰ অনিশ্চয়তা আৰু পতনমুখী দুৰ্যোগ। কিয়নো, লুণ্ঠনকাৰ্য্য আৰু ক্ষমতা স্থাপনৰ অৰিয়াঅৰিত এজন বলবান পুঁজিপতিৰ হাতত অনেক ক্ষুদ্ৰ আৰু দুৰ্বল পুঁজিপতিৰ মৰণ মিলে। ডাঙৰ ক্ষমতাশালী পুঁজিপতি এজনে ক্ষুদ্ৰ পৰ্য্যায়ৰ পুঁজিপতিসকলক সহজেই গ্ৰাস কৰি পেলায়। কলত মধ্যবিত্ত শিল্পপতি অন্তৰ্ধান হয়। স্বাৰ্থলোভত অল্পভিত হোৱা ক্ষমত্বৰ মুক্ত উত্তীৰ্ণ হৈ এমুঠি অখণ্ডপ্ৰতাপী পুঁজিপতিয়েই অৱশেষত সৰ্বহাৰা দলৰ সৈতে মুখামুখী হব লগাত পৰে। এই মুখামুখী

সৰ্বহাৰাৰ বাবে নিশ্চয় এক বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ স্ৰবোণ, পুঁজিবাদী বৰ্বৰতাৰ বিৰুদ্ধে সামগ্ৰিক বিপ্লৱ। দাস কেপিটেলত মাৰ্কে'ভেজস্বী ভাষাৰে এই নাটকীয় সংঘাতৰ ক্ৰিয়াকৰ্মসমূহ দাঙি ধৰিছে।

সকলুৱা শিল্প উদ্যোগ গ্ৰাস কৰি যিবোৰ যিবাৰ্টকায় পুঁজিপতিয়ে তেওঁলোকৰ পুঁজিৰ একচেটিয়া অধিকাৰ প্ৰতিপন্ন কৰে, তেওঁলোকেও শেষত গৈ স্থিৰতা হেৰুৱাই পেলায়। পুঁজিবাদী মালিকগোষ্ঠীৰ সংখ্যা ক্ৰমান্বয়ে নিম্নমুখী হৈ এমুঠি অৰ্থগুপ্ততাপী পুঁজিপতিত পৰিণত হোৱাৰ ফলস্বৰূপে মেহনতীসকলৰ দৰিদ্ৰতা বৃদ্ধি পায়। গণ-দাৰিদ্ৰ্যৰ লগতে তেওঁলোকে ভোগ কৰে অত্যাচাৰ, উৎপীড়ন, দাসত্ব, সামাজিক অবিচাৰ আৰু নিৰ্মম শোষণ। পুঁজিপতিৰ যাতকলত ক্ষত-বিক্ষত হৈ শ্ৰমিকশ্ৰেণীয়ে ক্ৰমশঃ সংঘৰ্ষত হবলৈ হাবিয়াস কৰে। অন্তৰত ধূপ খাই থকা ধাং, ক্ষোভ, বিৰাগ, তিস্ততা, হতাশাই লাহে লাহে পুঞ্জীভূত হৈ গুৰুতৰ আকাৰ ধাৰণ কৰে। আগতকৈয়ো শক্তিশালী দলত শৃঙ্খলাবদ্ধ, একত্ৰিত আৰু সংগঠিত হৈ এওঁলোক আগবাঢ়ি আহে সম্মুখ সমৰলৈ। একচেটিয়া পুঁজিবাদী উৎপাদনৰ ব্যৱস্থাতে পুঁজিপতিৰ ক্ষয় আৰু পতন ঘটে। সময়ত মহা পৰ্যোভবেৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰা ব্যক্তিগত সা-সম্পত্তি, উদ্যোগ বানিজ্য, সামাজিক প্ৰতিপত্তি সকলো শ্ৰমিকৰ সাধাৰণ সম্পত্তিলৈ কণাস্তৰিত হয়। উৎপাদন পদ্ধতিৰ লগত জড়িত থকা কেন্দ্ৰীয়কৰণ আৰু শ্ৰমৰ সামাজিককৰণ অগ্ৰসৰ হৈ এনে এটা বিস্তৃত উপনীত হয়গৈ য'ত পুঁজিপতিৰ লগত সংশ্ৰৱ বন্ধা কৰাটো অসম্ভৱ হৈ উঠে। ইয়াৰ পৰিণতিত বিক্ষোৰণ ঘটি গোটেই পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাটো চূৰ্ণাকৃত হৈ যায়। উৎপাদনৰ সকলো সামগ্ৰী শ্ৰমিকৰ হাতলৈ আহে, পুঁজিবাদৰ অৱসান ঘটে।

সৰ্বহাৰাৰ বিজয়োল্লাসত শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ অন্ত পৰিব।

বৈপ্লৱিক কণাস্তৰৰ ফলস্বৰূপে বাট্টৰ অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতা সৰ্বহাৰাৰ দখললৈ আহিব আৰু এই বাট্টক এক

শুষ্ক, দৃঢ় আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য সমাজতন্ত্ৰী দেশৰূপে নেতৃত্ব দিবলৈ তেওঁলোকেই নেতা-নিৰ্বাচন কৰিব। মাক্সে কৈছিল, এই স্তৰত উপনীত হোৱাটো এটা সাময়িক পৰিবৰ্তন মাত্ৰ য'ত সংগঠিত হয়— এখন শ্ৰেণীবিহীন সমাজ, যি সমাজ জনগণৰ সুখ-শান্তি বিকাশ আৰু সুনিশ্চিত অগ্ৰগতিৰে সমৃদ্ধ। কিমান দিনলৈকে সৰ্বহাৰা দলৰ প্ৰধান নেতাজনে সমাজতান্ত্ৰিক সাক্ষ্যৰ বাবে ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত হৈ থাকিব, সেই বিষয়ে মাক্সৰ ঘোষণাত উল্লেখ নাই। তেওঁ ইঙ্গিত দিছিল যে বাঙাই জনসাধাৰণক শিক্ষা আৰু সংগঠনৰ ক্ষেত্ৰত যোগ্যবান কৰি তোলাৰ পাচত চৰকাৰ লাহে লাহে মৰহি যাব, (wither away) কোনো সৈন্তবাহিনী বা আন্দোলনৰ প্ৰয়োজন নহব। শান্তি আৰু উপভোগৰ প্ৰাচুৰ্য্যই প্ৰত্যেকজন জনসাধাৰণক নতুন অভিজ্ঞতা আৰু বহুযুগী সহযোগিতাৰ দ্বাৰা সমৃদ্ধ কৰি তুলিব। নতুন সমাজৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ব—পৰিপূৰ্ণ আৰু মুক্ত উন্নতিৰ পথ প্ৰত্যেকজন নাগৰিকৰ বাবে সুগম আৰু সুস্পষ্ট কৰা। এনে কৰ্মোত্তে প্ৰত্যেক-জনৰ কাৰ্য্যদক্ষতা আৰু প্ৰত্যেকজনৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰখা হ'ব। মাক্সে আগবঢ়োৱা এই সমাজব্যৱস্থা যুক্তিপূৰ্ণ আৰু চিন্তাকৰ্ষক হয়নে নহয় সেই বিষয়ে পৰবৰ্তী সমাজসংস্কাৰকসকলে তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰি গুৰুত্বপূৰ্ণ অভিমত দিছে।

হলেট বোলা এজন সমালোচকে কৈছিল যে মাক্সৰ শ্ৰেণীবিহীন সমাজতন্ত্ৰটো গোড়া ভিক্তোৰীয়াসকলৰ ধ্যান-ধাৰণাৰ দৰেই নিস্তেজ আৰু অসাব। বিশ্বাসযোগ্য বা উৎসাহপূৰ্ণ ভবিষ্যৎবাণী বুলি ইয়াক গণ্য কৰিব নোৱাৰি। পিচ ছৱাৰেদি যেতিয়া বিশ্ব বিপ্লৱ আঁতৰি পলাব তেতিয়া মাক্সীয় তত্ত্বৰ হাড়ত বন গজিব। লক্ষ লক্ষ গোড়া কমিউনিষ্টৰ ওপৰত মাক্সবাদে ধৰ্মৰ কটকটীয়া নিৰ্দেশৰ দৰে কাম কৰে। ফলত তেওঁলোকে পুৰণিকলীয়া ধৰ্মবিশ্বাস, ধৰ্মীয় ধ্যান-ধাৰণা নিক্ষেপ বুলি ভাবিবলৈ বাধ্য হয়। মাক্সে কৈছিল যে প্ৰাচীন ধৰ্মসমূহে নৈতিক বচনেৰে মাজুহক অস্তায়, শোষণ, অত্যাচাৰ প্ৰভৃতি নীৰৱে সহ

কবিবলৈ জ্ঞান দিয়ে, ভাগ, সহনশীলতা আৰু মানৱতাৰ নামত আত্মিক শোধনৰ উপায় বান্ধি দিয়ে। কানিপান কৰিলে যি প্ৰতিক্ৰিয়া হয় সেই একে প্ৰতিক্ৰিয়া ধৰ্মাঙ্ক মানুহে ভোগ কৰে। বিপ্লৱৰ পথ তৈয়াৰ কৰোঁতা সৰ্বহাৰাৰ প্ৰগতিত ধৰ্মীয় বিশ্বাসে এক খিৰাট প্ৰতিবন্ধকৰ সূচনা কৰে। মাজৰ এই তত্ত্বত কিমান সত্য সোমাই আছে? সমাজবিজ্ঞানী, দাৰ্শনিক, চিন্তাশীল ব্যক্তিসমূহে এই প্ৰশ্নৰ অবতারণা কৰিছিল। “প্ৰাচীন ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহ হেজাৰ বছৰ আগতে বা তাতোকৈয়ো বহুদিনৰ আগতেই লিখা হৈছিল। সেইবোৰ আছিল ধৰ্মকেন্দ্ৰিক। তাত সমাজতত্ত্ব, অৰ্থবিজ্ঞান বা ৰাজনীতিৰ নতুন সূত্ৰ বিচাৰিবলৈ যোৱাটো অৰ্থহীন কথা। ধৰ্মগ্ৰন্থৰূপেই সেইবোৰক আমি গ্ৰহণ কৰিব লাগিব।” তেওঁলোকে কাৰণ দৰ্শাইছিল।

মাজৰ প্ৰমিক আন্দোলনৰ চিন্তাধাৰাক অনেকে নিজৰ বুলি বিবেচনা কৰিছিল। মাজে যি ভবিষ্যতবাণী কৰিছিল তাৰ অধিকাংশই অৰ্থহীন বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। য’ত বিপ্লৱ ঘটিব বুলি তেওঁ দৃঢ়তাৰে কৈছিল সেইবোৰ দেশত শ্ৰেণীসংগ্ৰামৰ দ্বাৰা, সৰ্বহাৰাৰ বিপ্লৱ পৰিলক্ষিত হোৱা নাই। পুঁজিবাদৰ পথ আজি সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। উন্নতশীল দেশসমূহত পুঁজিপতিৰ লগত প্ৰমিক-শ্ৰেণীৰ সম্বন্ধ ক্ৰমান্বয়ে উন্নত হৈছে। ক্ৰমবৰ্ধমান দৰিদ্ৰতা, দুখ-দৈন্ত্ৰ, সামগ্ৰিক নিষ্পেষণতাৰ পৰিবৰ্তে তেওঁলোকৰ অৰ্থনৈতিক, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক চেতনা বাস্তৱত কপায়িত হৈছে। সমবায় ব্যৱস্থা, সামাজিক পুনৰ্গঠন, আৰ্থিক উন্নতি, থকা-মেলাৰ উন্নত ব্যৱস্থা, শিক্ষা-দীক্ষাৰ সা-সুবিধা প্ৰমিকশ্ৰেণীয়ে ভোগ কৰিছে। মাজৰ ভবিষ্যতবাণীত উদ্বোধনক্ৰমেত অধিক অগ্ৰসৰ হোৱা দেশ ইংলণ্ড, জাৰ্মানী আৰু মাৰ্কিন যুক্তৰাষ্ট্ৰত সৰ্বহাৰা বিপ্লবী আন্দোলন প্ৰথমতে আবদ্ধ হব বুলি উল্লেখ আছিল। ছোভিয়েট ইউনিয়নক মাজে বিপ্লৱৰ বাবে সম্পূৰ্ণ উপযোগী বুলি বিবেচনা কৰা নাছিল। কিন্তু ছোভিয়েট দেশতে বিপ্লৱ প্ৰথমতে বাস্তৱত কপায়িত হ’ল।

কোনোৱে কয়, সমপৰ্য্যায় উন্নতি গাঠনিত জড়িত জাতিসমূহৰ স্বাভাৱিক বৈষম্যৰ ফলত মানৱৰ ঐতিহাসিক যুক্তিবাদ হুখজনক ভাৱে পৰাজিত হৈছে। জাতি, ধৰ্ম আৰু স্বদেশ চিন্তাৰ দৰে প্ৰয়োজনীয় বিষয়সমূহ মানৱীয় তত্ত্বত মুকলিভাবে পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা হোৱা নাই। মানৱীয় ব্যক্তিত্বৰ যি গতিশীল ভূমিকা সেই দিশত মানৱৰ দৃষ্টি তুলনামূলকভাৱে সংকীৰ্ণ।

কাৰোবাৰ আপত্তি লেখাৰ ধৰণ লৈ। লেখাৰ প্ৰণালীয়ে দাস কেপিটেল নিবস আৰু কঠিনপাঠ ৰূপে দাঙি ধৰিছে। বচন, প্ৰতিবচন বিচাৰ প্ৰকৰণ মুঠেই সহজ আৰু সাৱলীল নহয় বুলি এওঁলোকে আপত্তি দৰ্শাইছে। বিৰোধীপক্ষই প্ৰতিবাদ কৰি মন্তব্য দিছে, “মানৱৰ দৃষ্টিভঙ্গী আছিল অসং উদ্দেশ্যৰে প্ৰণোদিত। এই ইহুদীজনে মানৱীয় প্ৰগতিৰ নামত মানৱ সভ্যতাৰ অধঃপতন হে কামনা কৰিছিল। তেওঁৰ সম্ভাসবাদী আন্দোলনত অনেক নিৰীহ লোকে অৱাৰত প্ৰাণ হেৰুৱালে। সমাজ বিক্ষোভ, ৰাজনৈতিক উত্তেজনা, অৰ্থনৈতিক অস্থিৰতাই দেশৰ উন্নতিত প্ৰতিবন্ধক হৈ অধঃপতনৰ সূচনা কৰিলে; হিংসা-প্ৰতিহিংসাই মানৱীয় লক্ষ্য ছিন্ন ভিন্ন কৰি পেলালে।” ত্যাগ আৰু অহিংসা যাৰ অৱলম্বন, তেওঁলোকে ভাবে যে মৌলিক আৰু সম-অধিকাৰৰ ভিত্তিতহে যথার্থ জনকল্যাণ আশা কৰিব পাৰি। ইয়াৰ বাবে পুঁজিবাদৰ ধ্বংসসাধন আৱশ্যক নকৰে। বৰং পুঁজিবাদী আৰু শ্ৰমজীৱিৰ সহযোগত দেশৰ উন্নতি সাধিব পাৰি। এই সামগ্ৰিক সহযোগত পুঁজিবাদীৰ শোষণনীতিৰ সংস্কাৰ ঘটে। বল প্ৰয়োগেৰে লোকৰ অৰ্থসম্পদ অধিকাৰ কৰি স্থায়ী সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰি বা কোনো মৌলিক সমস্যা সমাধান কৰিব নোৱাৰি।

সহিষ্ণু সমালোচক অনেকেই অৱশ্যে কৈছে যে মানৱীয় তত্ত্বৰ প্ৰতি নাক কোচোৱা লোকৰ অভাৱ নাই। কোনো লোকৰ আদৰ্শ বিশ্বাসৰ লগত মানৱবাদৰ সমন্বয় নঘটিলেও ইয়াৰ ভিতৰত মহত্বৰ ছাপ

নথকা নহয়। মাক্স আছিল প্ৰকৃততে এজন মহান দাৰ্শনিক, ভবিষ্যত-
 দ্ৰষ্টা আৰি যিগবাকী ব্যক্তিয়ে ১৯ শতিকাত দাসত্বৰ পৰা শ্ৰমিক-
 শ্ৰেণীক মুক্তি দিবলৈ নিজৰ জীৱন উৰ্গা কৰিছিল। তেওঁ আছিল
 প্ৰগতিৰ প্ৰতীক। পৃথিবীৰ অগণন মেহনতী মানুহৰ দাবী তেওঁ
 নিৰ্ভীকতাবে প্ৰচাৰ কৰিছিল। লৌহসদৃশ আত্ম-বিশ্বাস, অটল দৃঢ়তা,
 অবিচল মনোবল, দাসত্ব আৰু নিষ্পেষণৰ প্ৰতি অদমনীয় ক্লেশ, ক্ৰোধ
 আৰু আক্ৰোশ লগতে অদ্ভুত উদ্বেজনা আৰু বৈপ্লৱিক আশাবাদে
 কাৰ্ল মাক্সক দাস কেপিটেল ৰচনা কৰাত ইন্ধন যোগাইছিল। তেওঁৰ
 ভবিষ্যতবাণীত সতৰ্ক হৈ অনেক পুঁজিবাদী উদ্যোগত শ্ৰমিকশ্ৰেণীৰ
 কল্যাণ ব্যৱস্থা আবিস্কৃত হৈছে। শ্ৰমিক আন্দোলনে ৰাজনৈতিক
 চেতনা লাভ কৰি সম্ভৱত্বভাৱে প্ৰগতিৰ পথত আগবাঢ়িবলৈ বহু
 পাইছে।

বৰ্তমান শতিকাৰ আৰম্ভণীতে পৃথিবীৰ এক প্ৰায়মুখ্যত সৰ্বহাৰা
 মানুহৰ বিজয় আৰু লাহে লাহে এক তৃতীয়াংশ মানুহৰ মাক্স প্ৰদৰ্শিত
 তত্ত্বত গভীৰ বিশ্বাসৰ ফলত শিল্প-সাহিত্যত যি গতিবেগ আহিছে
 তাক অস্বীকাৰ কৰিবৰ থল নাই। মাক্সীয় তত্ত্বই ব্যাপক সামাজিক
 পৰিবৰ্তন ঘটাই জীৱনৰ মূল্যবোধক শোধিত কৰি ইতিহাসৰ পথ
 ক্ৰমগতিত আগবঢ়াই নিছে। আমি আজি ৰাজনৈতিক পৰিবৰ্তনৰ
 লগতে শিল্প-সাহিত্যকো এক নতুন দৃষ্টিভঙ্গীৰে দেখিবলৈ পাওঁহক।
 ইয়াক কোনোৱে কয় কমিউনিষ্ট সাহিত্য বা বাওঁপন্থী সাহিত্য অথবা
 মাক্সবাদী সাহিত্য। কোনোৱে আকৌ কয়, সমাজতান্ত্ৰিক
 বাস্তৱবাদী সাহিত্য।

দাস কেপিটেলক শ্লোগানধৰ্মী গ্ৰন্থ বুলি অগ্ৰাহ কৰিব নোৱাৰি।
 সংগ্ৰামী সাহিত্য মাজেই শ্লোগানধৰ্মী বুলি কলে ভুল কোৱা হব।
 দাস কেপিটেলৰ এক মহান উদ্দেশ্য আছিল—যাব বাবে ইয়াক কোৱা
 হয়—“পৃথিবীৰ মেহনতী মানুহৰ পবিত্ৰ বাইবেল।” হেৰল্ড লাক্সৰ
 ভাষাত ক’ব দৰে দাস কেপিটেল আদৰ্শৰ মহত্তম গ্ৰন্থ। জ্ঞান, আৰু

সুবিচাৰৰ হকে কাৰ্ল মাৰ্শ্বে এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। কেতিয়াবা তেওঁৰ চিন্তাধাৰাই প্ৰজ্বলিত ঘৃণা আৰু প্ৰচণ্ড গৰ্বৰ আশ্ৰয় লৈছে। কেতিয়াবা দৰিদ্ৰতা আৰু উৎপীড়নত ছিন্ন ভিন্ন হোৱা অসহায় লোক-সকলৰ কৰুণ ক্ৰন্দনত মৰ্মাহত হৈ পৰিছে। কিন্তু এটা কথা সত্য যে ক্ষুধিত, অৱহেলিত, পদদলিত শ্ৰমজীৱি লোকসকলৰ কান্ধৰ পৰা গ্ৰানি আৰু পৰাধীনতাৰ গধুৰ বোজাটো আঁতৰাই তেওঁলোকক নতুন জীৱনৰ পথ দেখুৱাই দিবলৈ কাৰ্ল মাৰ্শ্বে আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰিছিল। যিজন মানুহে গোটেই জীৱন দুখ-কষ্ট, ব্যৰ্থতা হাঁহাকাৰতে কটালে সেইজন মানুহেই সমগ্ৰ বিশ্বৰে পৰা দৰিদ্ৰতা আঁতৰ কৰা প্ৰবল আশা ৰোপণ কৰিলে, পৃথিৱীৰ চেহেৰা বিশ্বয়জনকভাৱে পৰিৱৰ্তন কৰিলে।

দাস কেপিটেলৰ প্ৰথম খণ্ড প্ৰকাশ পাইছিল মাৰ্শ্বৰ জীৱিত-কালতে। ১৮৮৩ চনত তেওঁৰ মৃত্যু ঘটাব পাচত এঞ্জেলচে অ'ত ত'ত সিঁচৰিত হৈ থকা অসম্পূৰ্ণ পাণ্ডুলিপি বহু শ্ৰমেৰে সংগ্ৰহ কৰি জুকিয়াই লৈ ছপা কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰে। ১৮৮৫ চনত ২য় খণ্ড প্ৰকাশ পায় আৰু এঞ্জেলচৰ মৃত্যুৰ এবছৰৰ আগতে অৰ্থাৎ ১৮৯৪ চনত ৩য় খণ্ড প্ৰকাশ পায়। এই দুয়ো খণ্ডতে প্ৰথম খণ্ডত আৰম্ভ কৰা চলিত মূলধনৰ আৰু পুঁজিবাদী উৎপাদন ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। অৱশ্যে কবলৈ গলে দাস কেপিটেলৰ প্ৰথম খণ্ডতে মাৰ্শ্বীয় তত্ত্বই স্বৰূপ লাভ কৰিলে। উদ্ধৃত মূল্যতত্ত্বৰে সম্পাদিত গ্ৰন্থখন ১৯০৫-১৯১০ চনত জাৰ্মান দেশত প্ৰকাশ হয়। কাৰ্ল কাউৎস্কিয়ে এই গ্ৰন্থ যুগুত কৰে আৰু দাস কেপিটেলৰ ৪ৰ্থ খণ্ডৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰে।

কচোৰ আত্মস্বীকাৰ

কচোৰ আত্মস্বীকাৰ (The Confessions of Rousseau)
এখন কালজয়ী গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থ তেওঁ সম্পূৰ্ণ কৰে ১৭৭০ চনত
ষাঠি বছৰ বয়সত। সক কালৰে পৰা কচোৰ স্বাস্থ্য মুঠেই ভাল
নাছিল। এটাৰ পাচত আন এটা বেমাৰ লাগি মাল্লহজনক
জুৰুলা কৰিছিল। অনেকবাব শকত নবীয়াত পৰি, তেওঁৰ শৰীৰ
ভাঙি গৈছিল। অনেকবাব অকালমৃত্যুৰ মুখৰ পৰা তেওঁ কথমপি
বক্ষা পাইছিল। আজীৱন ভুগিছিল কিড্‌নিৰ অসুখত। খোৱা-
বোৱাত অনিয়ম, থকা-মেলাত ব্যতিক্ৰম এটা অসলগ্ন জীৱনৰ বাবে
৬০ বছৰ বয়সটো কম নহয়। এই ৬০ বছৰৰ ডেওনা অতিক্ৰম
কৰোঁতে কচোৰ জীৱনটোৱে প্ৰচণ্ড আলা-যত্নশাৰ, ভয়-হুৰ্বোগৰ
চেপাত ক্ষত-বিক্ষত হৈ পৰিছিল। অবিবাহ হুখ-হুৰ্দশাই তেওঁৰ
জীৱন অতিষ্ঠ কৰি তুলিছিল। কিন্তু ভয়দেহ, ছিন্নভিন্ন হৃদয়,
একোৱেই কচোৰ মানসিক দিগন্তক ব্যতিব্যস্ত কৰি তুলিব
নোৱাৰিলে। বিপৰ্য্যয়ৰ মাজেদিয়েই তেওঁ জগত্তজোৰা খ্যাতি অৰ্জন
কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। মৰ্মাহত জীৱনৰ ককণ কাহিনী আত্ম-
স্বীকাৰোক্তিৰ মাজেদি লিপিবদ্ধ কৰি তেওঁ অক্ষয় কীৰ্তি বাখি গৈছে।
সমালোচকৰ চকুত বচনিতাব বচনাকালীন মনৰ অৱস্থা আৰু ব্যক্তিগত
জীৱনৰ অস্থিৰতাই কোনো গুৰু লাভ কৰিবনে নকৰে সেই বিষয়ে
সন্দেহ থাকিলেও আত্মস্বীকাৰ গ্ৰন্থখনি যে এক শতাব্দীৰ সাহিত্য-

কীৰ্তি তাত কাৰো ভিষ্মত থাকিব নোৱাৰে। বাস্তৱ জগতৰ সংগ্ৰাম আৰু হীন কলহৰ ভিতৰেদি ডাঙৰ দীঘল হোৱা কচোৱে “আত্মস্বীকাৰ”ৰ দৰে সুবৃহৎ গ্ৰন্থ এখন লেখি উলিয়াবলৈ ইমান দুৰ্দাস্ত উত্তম কেনেকৈ পালে, ভাবিলে তবধ মানিব লাগে। সুগভীৰ অস্তুৰ্দ্ৰষ্টি আৰু স্বাধীন ইচ্ছাশক্তিৰ সামৰ্থ্য নাথাকিলে এনে এখন গ্ৰন্থ লেখি উলিওৱাটো কাৰো বাবে সহজ কথা নহয়। প্ৰবৃত্তিৰ তাড়না আৰু সামাজিক হেঁচাত কচোৰ লিখনিয়ে মানুহৰ অমজল দূৰ কৰাৰ উপায় চিন্তা কৰিছিল। অথচ মানুহজনৰ জীৱনত দুখ-দুৰ্দশাৰ সীমা নাছিল। নিষ্ঠুৰতা আৰু নিৰ্দয়তাৰ আঘাতত তেওঁৰ শিল্পীমূলভ মনটো অসম্ভাৱৰ ট্ৰেজিক মূৰ্তিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল। পৃথিৱীৰ অনেক সুস্থ মানুহে তেওঁৰ বিকল্পে যড়যন্ত্ৰ চলাইছিল আৰু তেওঁৰ গ্ৰন্থক ঘৃণা আৰু ক্ৰোধৰ চকুৰে চাই কটু সমালোচনা কৰিছিল। জীৱিত অৱস্থাত কচোৱে কাৰো পৰা সন্মানসূচক প্ৰশংসা লাভ কৰিব নোৱাৰিলে। হাটে-বজাৰে, খবৰ-কাগজৰ পৃষ্ঠাই পৃষ্ঠাই, সমাজৰ বিদগ্ধজনৰ আলাপ-আলোচনাই তেওঁক চক্ৰান্তকাৰী, বিদ্ৰোহী, লম্পট, চৰিত্ৰহীন, আন্দোলনকাৰী, উচ্ছৃঙ্খল, আত্মকেন্দ্ৰিক প্ৰভৃতি উপাধিৰে থকাসবকা কৰিছিল। কিন্তু কচোৰ হৃদয়ত প্ৰকৃতিৰ নতুন জয়লাভৰ ছবি জিলিকি উঠিছিল। নিজৰ বিচাৰ-বুদ্ধিৰে তেওঁ মানৱ প্ৰকৃতিৰ গুণত বহুশ্ৰৱ সন্দেহ পাইছিল আৰু মানৱ মনৰ স্বাধীন চিন্তাৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলব্ধি কৰিছিল।

কচোৰ “আত্মস্বীকাৰ” তেওঁৰ আত্মকাহিনীৰ এক নিৰ্ভীক বিবৰণ। কচোৱে কৈছিল, “মোৰ এই স্বীকাৰোক্তিৰ এটা কথাও মিছা নহয়। কোনোৱে যদি কয়, মোৰ কথা সত্য নহয়, মোৰ জীৱনত ঘটাই অনেক অশোভন কাৰ্য্য চাৰিবলৈ মই এই গ্ৰন্থ লিখিছোঁ, তথাপিও মই দৃঢ়তাৰে ক'ম যে মোৰ এই গ্ৰন্থ মোৰ প্ৰকৃত আত্মজীৱনী। ইয়াৰ শুচি-স্বচ্ছ, নীতি নিয়ন্ত্ৰণৰ কোনো প্ৰশ্ন মই অৱতারণা কৰা নাই। মোৰ জীৱনৰ মৰ্মবিদ্যাবী ঘটনাসমূহৰ স্পষ্ট

ছবি এখন দাঙি ধৰাই মোৰ উদ্দেশ্য। কোনো প্ৰসঙ্গ উপস্থাপন কৰোঁতে দিন, ক্ষণ, সময়, তাৰিখৰ বেমেজালি ঘটাব পাৰে, কোনো প্ৰয়োজনীয় প্ৰসঙ্গ এৰা পৰিব পাৰে, কিন্তু মই যি অনুভৱ কৰিছোঁ, তাত ক'তো কোনো ভুল নাই, কোনো সন্দেহ নাই।” কচোৱে আকৌ কৈছিল,—“কোনোৱে মোৰ ‘আত্মস্বীকাৰ’ পঢ়ুক বা নপঢ়ুক, আদৰ কৰক বা নকৰক, মোৰ প্ৰকৃতি, মোৰ চৰিত্ৰ, মোৰ আদৰ্শ, কচিবোধ, অভ্যাস অনুধাৱন কৰক নকৰক তাৰ প্ৰতি মই সন্মান আগ্ৰহশীল নহওঁ! মোৰ জীৱনকাহিনীৰ ঘটনাৱলী পঢ়ি কোনো লোকে স্নগাত নাক কোঁচালে মোৰ কবিত্বলগা একো নাই। মোৰ নিজৰ চৰিত্ৰৰ কথা, মোৰ জীৱনৰ বৈচিত্ৰময় অভিজ্ঞতাৰ কথা, মোৰ অন্তৰত প্ৰতিধ্বনিত হোৱা ভাৱ-ভবনৰ কথা ইয়াত ব্যক্ত কৰিছোঁ মাত্ৰ। অশোভন গ্ৰন্থ বুলি ইয়াক কঠোৰ হাতেৰে নিষিদ্ধ কৰিলেও মোৰ দুখ নাই, বেজাৰ নাই। কোনোৱে যদি কয়, কচো অসং, লম্পট, চৰিত্ৰহীন, সেই অপবাদৰ বাবে মই আচৰিত নহওঁ বা কণ্টাজনৰ খং বিদ্বেষত শ্বাসকষ্ট নহওঁ।”

কচোৰ এই উক্তি তেওঁৰ মানসিক অশাস্তিৰ এক গভীৰ প্ৰতিলিপি। অপযশ-অভিশাপ যাৰ জীৱন সঙ্গী, তেনে এজন কাহিনীকাৰৰ ৰচনাত এনে নিৰাশবাদ সাধাৰণতে আমি দেখা পাওঁহক। বহু খ্যাতিমান লিখকৰ জীৱনত ককণ সূৰ ধ্বনিত হৈছে, সত্যবোধৰ প্ৰতি দুৰ্বলতাই দেখা দিছে। কিন্তু এওঁলোকে নিজৰ সৃজন প্ৰতিভাৰে নিত্য নতুন সাহিত্য সৃষ্টি কৰি সমাজ তথা মানুহৰ মন আক চেতনা নিঃসন্দেহে সমৃদ্ধ কৰিছে। কচোৰ আত্মস্বীকাৰ এনে এক গ্ৰন্থ যিখনৰ কালজয়ী বৈশিষ্ট্যৰ কথা স্বীকাৰ নকৰি উপায় নাই। ৰচয়িতাৰ ক্লান্তি-অৱসাদৰ ভিতৰেদি দুখবোধ বেদনা, ক্লেশ-যন্ত্ৰণাৰ স্ববিষতা অঙ্কিত হলেও এই গ্ৰন্থই কচোৰ এক “বিবেচক আত্মা” আমাৰ আগত দাঙি ধৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰেদি মানৱ জীৱনৰ মজলৰ হকে চিন্তা, অনুভূতি আৰু বুদ্ধিগত প্ৰবৃত্তি উদ্ঘাণিত হৈছে। এই

দৃষ্টিকোণৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে কচোৰ “আত্মস্বীকাৰ” মানৱ চৰিত্ৰৰ এক উপাদেয় গ্ৰন্থ, বিশ্বসাহিত্যৰ এক বলিষ্ঠ সংগ্ৰহ। সুদীৰ্ঘ ১২ খণ্ডত লিখি সম্পূৰ্ণ কৰা এই গ্ৰন্থ কচোৰ জীৱন-জিজ্ঞাসাৰ এক অসামান্য চলচ্চিত্ৰ। নিজৰ সকলো অস্তিত্ব ঢালি দি কচোৱে আবিষ্কাৰ কৰিছিল জীৱনৰ প্ৰকৃত মূল্যাক্ষন। গভীৰ বেদনাৰে ভৰিযুত বংশধৰসকললৈ তেওঁ সমাজৰ অভিশাপ আঁতৰাই জীৱনৰ সকলো লাঞ্ছনা, তিক্ততা, ভয়ঙ্কৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা মুক্ত হবলৈ সঁকিয়াইছিল।

কচোৰ আগতে চেইণ্ট অগাষ্টিন, ছাঁতা তেবেছা প্ৰভৃতি সাহিত্যিক-সকলে ‘আত্মকাহিনী’ লিখিছিল। এইবোৰ আছিল ব্যক্তিগত জীৱনৰ সত্যবোধৰ পৰিচয়। ধৰ্মীয় বিশ্বাস, ধৰ্মীয় তত্ত্ব বিশেষৰ অভিজ্ঞতা, বামধেমুৰ সাত বৰণেৰে উজ্জল স্বাভাৱিক অস্বাভাৱিক ঘটনাৰ বিচিত্ৰ সংমিশ্ৰণ এই গ্ৰন্থসমূহত জন্মবৃত্তাস্তৰ ভিতৰেদি প্ৰকাশ পাইছিল। ব্যক্তিজীৱনৰ উপকৰণ লৈয়ো কচোৱে মানৱ মনৰ ঘাত-প্ৰতিঘাত, সবলতা, চক্ৰাস্ত, দয়া-মমতা, নিষ্ঠুৰতা, ক্ৰমা, হিংসা, নীচতা, ভোগ-বাসনা, সংসাৰ বিমুক্ততা সকলো একেলগে পৰিবেশন কৰি নিপুণতাৰ পৰিচয় দিছে।

“মই আজি এনে এক চৰিত্ৰ অঙ্কন কৰিব খুজিছোঁ যিটো চৰিত্ৰ সম্পূৰ্ণ মোৰ নিজৰ।” কচোৱে তেওঁৰ ‘আত্মস্বীকাৰ’ এইদৰেই আৰম্ভ কৰিছিল। মুক্ত মন-প্ৰাণেৰে তেওঁ জীৱনৰ ছবি অঙ্কিত কৰিছিল, জীৱন আছিল ‘হাঁহি কান্দোৰ মেলা’। অনেক গ্লানি, অনেক অপবাদৰ পাত্ৰ হৈ তেওঁ জীৱনযাত্ৰাৰ পাতনি মেলিছিল। কচোৰ আত্মস্বীকাৰ কাহিনীয়ে অন্ধৰ অঞ্চল সংঘত মন এটাৰ উজ্জল ছবি এখন দাঙি ধৰি লক্ষ লক্ষ মানুহৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। ইয়াত তেওঁৰ অমুভূতি, উপলব্ধি আৰু ভবিষ্যতৰ গতিশীল সামাজিক জীৱনধাৰা প্ৰতিফলিত হৈছে। ঘটনাৰ সোত কেতিয়াবা ঘনীভূত হৈ প্ৰেমৰ হান্তম্পদ দৃশ্য পৰিলক্ষিত হৈছে। কেতিয়াবা আকৌ

বিষয় হৃদয়েৰে উভতি আহিল লে-ম'বমেতলৈ। মাদাম-কু-ওয়াৰাব বাহিৰে অন্তৰ্গত গতি নাই কচোব।

ইতিমধ্যে এজন ৰাজকোঁৱৰৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল মাদামৰ হাউলিত। কচোব সময়সী, অত্যন্ত সুশ্ৰী, দীৰ্ঘকায়। চলন-কৃৎ, ধৰণ-কৰণত সৈনিকৰ তৎপৰতা দৃশ্যমান। কচোৱে লক্ষ্য কৰিলে, মাদামে এই ৰাজকোঁৱৰৰ ওপৰত গভীৰ আস্থা ৰাখিছে আৰু কৃষি গৱেষণাৰ কামত মাদামক সাহায্য কৰিবলৈ ভাব দিছে। কচোৱে আৰু লক্ষ্য কৰিলে যে মাদামে তেওঁৰ লগত আগৰ হলি-গলি বন্ধা কৰিবলৈ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰা নাই, বৰং নৱাগত ৰাজকুমাৰৰ অভ্যর্থনাত বেছি আগ্ৰহবান। যি মাদামৰ বাবে কচোৱে প্ৰত্যেক পদক্ষেপতে চিন্তা কৰিছিল, মন আৰু বিবেকৰ লগত অহৰহ সংগ্ৰাম কৰি যাৰ বাবে কচোৱে সৰ্বস্ব ত্যাগ কৰিছিল, সেই মাদামৰ মানসিক অধঃপতনত তেওঁ মৰ্মাহত হৈ পৰিল। চুৰ্ভাগ্যক অস্বীকাৰ নকৰি মাদামক কৈ-মেলিয়েই কচো আঁতৰ হ'ল। মাদামে বেজাৰ পালেও হয়তো অনুশোচনাক প্ৰশ্ৰয় নিদিলে। ভৱিষ্যতৰ কথা চিন্তা কৰি হৃদয় বোজা গধুৰ কৰা মাদামৰ স্বভাৱ নাছিল। সকলো ঘটনাকে সহজভাৱে তেওঁ গ্ৰহণ কৰি এক অসাধাৰণ প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছিল।

মাদামক পৰিত্যাগ কৰাৰ পাচত কচোৰ জীৱনলৈ আহিছিল দুঃসহ আবেগ। মানুহৰ বন্ধনা বেদনা, ঈৰ্ষানুলভ মনোবৃত্তিত কচোৱে নিৰাশাৰ প্ৰমাদ গণিছিল। হতাশাৰ পৰা কেতিয়াবা জীৱনলৈ আহে জীৱন্ত উদ্দীপনা, পৰাজয়ৰ পাচত আহে আত্মবিশ্বাসৰ উদ্ভেজনা। কচোৰ অবিচ্ছিন্ন হৃদয়তো উদ্বোধিত হ'ল আত্মপ্ৰতিষ্ঠাৰ বিৰামবিহীন সংগ্ৰাম, আবলু হ'ল জীৱন জিৎসাৰাৰ বিচিত্ৰ ভূমিকা। লিঅ'লৈ আহি এক অভিজ্ঞাত ধৰণৰ ছটা ল'ৰাক পঢ়াবৰ বাবে স্বক্ৰীয়া শিক্ষকৰ কামত কচোৱে আত্মনিয়োগ কৰে। এই ঠাইত থকা কালতে কচোৱে লিথি উলিয়ায় 'Narcisse' নামৰ এক গ্ৰন্থ।

কচোৱে উপলব্ধি কৰিলে যে আত্মপ্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে তেওঁৰ প্ৰয়োজন অৰ্থৰ, ভীষণ প্ৰয়োজন। ইয়াৰ অবিহনে জীয়াই থকাৰ আশা অলীক কল্পনা। পেৰিচ টকাৰ দেশ, আত্মপ্ৰতিষ্ঠাৰ দেশ।

কচোৱে পেৰিচলৈ যাত্ৰা কৰিলে ১৭৪১ চনত। লগত সম্বল নিজৰ উদ্ভাৱিত স্বৰলিপিৰ নতুন প্ৰণালী আৰু ১৫টা কবাচী মুদ্ৰা। স্বৰলিপি নকল কৰি কিছুদিন জীৱন অতিবাহিত কৰাৰ পাচতে কচোৰ লগত পৰিচয় ঘটিল অসাধাৰণ প্ৰতিভাসম্পন্ন ব্যক্তি দিদবোৰ লগত। কচোৰ জীৱনত এইজন ব্যক্তিৰ প্ৰভাৱ আছিল অতুলনীয়। এওঁৰ সান্নিধ্যত কচোৱে নিজৰ কৰ্মচক্ৰৰ বাহিৰত এক নতুন চক্ৰৰ লগত জড়িত হবলৈ সুবিধা পালে। দিদবোৱে কচোৰ স্বাভাৱিক দক্ষতাৰ আভাস পাইছিল আৰু বুজিছিল যে, সৃষ্টিমূলক কাৰ্য্যত এওঁৰ মন প্ৰয়োগ কৰিব পাৰিলে প্ৰকৃত পৰিচয় ফুটি ওলাবলৈ সবহ সময় নালাগিব। কচোৰ সঙ্গীত আলোচনা দিদবোৱে আগ্ৰহেৰে শ্ৰৱণ কৰিছিল। তেওঁ উপলব্ধি কৰিছিল যে কচোৰ উদ্ভাৱিত স্বৰলিপিও বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যা আছে। পেৰিচৰ সঙ্গীতামোদী বাইজে এওঁৰ স্বৰলিপি আয়ত্ত কৰি গীতৰ লগত কণ্ঠস্বৰ সহজে মিলাবলৈ সুবিধা পাব। কিন্তু এই পৰ্য্যায়লৈ আনিবৰ বাবে কচোৱে পেৰিচৰ সঙ্গীত অকাডেমীৰ স্বীকৃতি লাভ কৰা নিতান্ত প্ৰয়োজন। দিদবোৱে কচোক অকাডেমীৰ লগত যোগাযোগ কৰি দিলে। কিন্তু অকাডেমীৰ বিচাৰক মণ্ডলীয়ে কচোৰ স্বৰলিপিক খুব গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচনা নকৰাত তেওঁ জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিব নোৱাৰিলে। কচোৱে তেওঁৰ আত্মস্বীকাৰত এই সন্দৰ্ভত আক্ষেপ কৰি কৈছিল, “স্বৰলিপিৰ বৈচিত্ৰ্য উপভোগ কৰাৰ শক্তি মানুহৰ সীমাবদ্ধ। অনেক ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন বাস্তবত্বৰ মিশ্ৰ ধ্বনিৰ যি সমন্বয়, তাক বৈজ্ঞানিক ভিত্তিত হৃদয়ঙ্গম কৰাৰ ক্ষমতা আমাৰ নোহোৱা হৈ পৰে। সঙ্গীতৰ পৰা সাধাৰণ আনন্দ পাবলৈকো স্বৰলিপিৰ প্ৰয়োজন আছে। মোৰ যি স্বৰলিপি, তাত মই সঙ্গীতৰ ছন্দ, তাল আৰু তবল প্ৰত্যাহ্বন গতি নিয়ন্ত্ৰিত কৰি

ধ্বনি বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰাধাত্য দিছিলোঁ। মই দৃঢ়তাৰে কব পাৰোঁ যে এই পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিলে সঙ্গীতে সাধাৰণ জ্ঞাতাকো প্ৰভাৱান্বিত কৰিব পাৰিব। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ অকাডেমীৰ যিসকল বিচাৰক, তেওঁলোকে মোৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্যক বিপৰীত দৃষ্টিৰে বিবেচনা কৰিলে।” কচোৰ উচ্চম যাতে গ্লান নপৰে তাৰ প্ৰতি দিদিবোৱে লক্ষ্য ৰাখিছিল। দিদিবোৰ বন্ধুমহলৰ অনেকে কচোৰ উদ্ভাৱিত প্ৰণালীৰ প্ৰতি আগ্ৰহ প্ৰদৰ্শন কৰি তেওঁক উৎসাহিত কৰিছিল। বামো বোলা এজন সুবস্ত্ৰাৰ লগত কচোৰ পৰিচয় হ’টিছিল। তেওঁৰ মাৰ্জিত আৰু নিখুঁত সঙ্গীত বচনাত কচো অভিভূত হৈ পৰিছিল। এওঁৰ উৎসাহতে কচোৱে কচোৰ পৰিচয় কৰি নিজৰ স্বৰলিপিৰ সুবসাম্যগত জটিলতা আঁতৰাই নতুন উপাদান যোগ দিলে আৰু ছপাবৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। কোনোমতে এজন প্ৰকাশক যোগাব কৰি কচোৱে তেওঁৰ স্বৰলিপি প্ৰকাশ কৰি উলিয়ালে হয়, কিন্তু এই কামত লোকচানৰ বাহিৰে একো লাভ নহ’ল। কচোৰ পৰিচয়ৰ ফলস্বৰূপে তেওঁৰ স্বাস্থ্য বেয়াৰ ফালে ঢাল খালে।

কচোৰ ভাবনা-চিন্তা আঁতৰ কৰিবলৈ দিদিবোৱে তেওঁৰ বিশ্বকোষৰ কামত কচোক নিয়োগ কৰিলে। অৱশেষত পেৰিচ চহৰৰ অতুলনীয় ৰূপ-লাৱণ্যৰ অধিকাৰিণী মাদাম দুপ্যাৰ চেক্ৰেটাৰী কাৰ্য্যত নিযুক্ত হৈ কচোৱে সৌভাগ্যৰ দুৱাৰদলিত ভৰি দিলে। অভিজ্ঞাত ঘৰৰ বোৱাৰী মাদাম দুপ্যা। ৰাজকীয় সম্মান, অতুল ধন-সম্পত্তি, প্ৰচুব শক্তি-সামৰ্থৰ গৰাকী মাদাম দুপ্যাৰ অল্পপ্ৰহ লাভ কৰিবলৈ অনেক যশস্বীলোকে শতদলৰ দৰে ঘূৰি ফুৰিছিল। কচোৰ জীৱনত তেনে এগৰাকী মহিলাৰ অভ্যৰ্থনা লাভ কৰাটো কম সৌভাগ্যৰ কথা নহয়। কিন্তু জ্ঞানী হৈয়ো অনেক বিজ্ঞলোকে কেতিয়াবা নিৰ্বোধৰ দৰে কাম কৰে। কাৰ্য্যকাৰণ ভৱিষ্যতৰ কথা চিন্তা নকৰি কচোৱে মাদামৰ সঙ্গলাভক ভিত্তি কৰি প্ৰেমৰ প্ৰালাপ বচনা কৰিলে। কিন্তু তেওঁ এই কাৰ্য্যত আগ্ৰসব হ’ব নোৱাৰিলে। মাদামৰ ব্যক্তিত্বই তেওঁৰ

প্ৰণয় অভিযানত কোনো সঁহাৰি নিদি কটুকথাৰে প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে।
 কচোৱে মাদামলৈ প্ৰেমপত্ৰ লিখি উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল।
 মাদামে দেখুৱা অৱজ্ঞাত কচোৰ জীৱনলৈ ধিকাৰ আহিছিল, প্ৰণয়ৰ
 দুঃসহ ব্যৰ্থতাই তেওঁৰ মন অনুশোচনাৰে ওপচাই পেলাইছিল।
 কচোৱে কৈছিল, “মাদাম দুপাঁচৰ ওচৰত মোৰ প্ৰেম প্ৰত্যাখ্যান
 হোৱাত মোৰ অনুশোচনাৰ সীমা নাছিল। প্ৰকৃততে তেওঁ আছিল
 প্ৰণম্য। তেওঁৰ স্নেহকাতৰ স্পৰ্শক কামনাৰ চকুৰে চাই মই ভুল
 কৰিছিলো মাত্ৰ। এই ভুল ধৰা পৰাত মই তেওঁৰ ওচৰত ক্ষমা
 প্ৰাৰ্থনা বিচাৰিছিলো, মাদামে নিমিষতে সকলো অপৰাধ ক্ষমা
 কৰিছিল।” মাদামৰ সপত্নীৰ পুত্ৰ মৰ্সিয়ে ছ ফ্ৰাঁকুইৰ লগত কচোৰ
 এক সৌহাৰ্দ্দপূৰ্ণ বন্ধুত্ব গঢ়ি উঠিছিল। এওঁৰ যত্নতে কচোৱে ৰাজদূত
 কাউণ্ট ছ ম’তেগুৰ চেক্ৰেটৰী হিচাপে এটা কামত নিযুক্ত হয়। এই
 চাকৰিত তেওঁ সুদীৰ্ঘ ষোল্ল মাহ কাল কাম কৰি বহুতো অভিজ্ঞতা
 অৰ্জন কৰে। কাউণ্ট ছ ম’তেগু আছিল এক নিৰ্দয় ব্যক্তি, কাৰো
 লগত সন্তোষ বন্ধা কৰা এওঁৰ স্বভাৱ নাছিল। প্ৰথমৰে পৰা কচোৰ
 কাম-কাজত এওঁ সন্দেহৰ চকুৰে চাইছিল আৰু অনৰ্থক তিবন্ধাৰ কৰি
 কচোৰ প্ৰতি অসদ ব্যৱহাৰৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি কৰিছিল। প্ৰকৃততে কচো
 আছিল বুদ্ধিমান। নিজৰ কাৰ্য্যনিপুণতাবে তেওঁ ৰাজকীয় কাম-কাজ
 সূচাকৰূপে আগবঢ়াই লৈ গৈছিল। কাউণ্টৰ ওলট-পালট
 কাণ্ডকাৰখানাত সকলো বিব্ৰত হৈছিল। অনেক নীতি লঙ্ঘন কৰি
 তেওঁ ৰাজকীয় পদমৰ্যাদা ক্ষুণ্ণ কৰিছিল। কচোৱে এই অসঙ্গতিপূৰ্ণ
 কাৰ্য্যকলাপ ভাল নাপাইছিল আৰু যুক্তকণ্ঠে সেইবোৰত আপত্তি
 দৰ্শাইছিল। ফলত, কাউণ্টৰ ক্ষোভ হুগুণে বৃদ্ধি হৈ কচোৰ বিৰুদ্ধে
 উচ্চ মহলত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হৈছিল। অৱশ্যে, সত্য কথা কবলৈ
 গ’লে, কাউণ্টৰ অশোভনীয় কাৰ্য্যকলাপৰ বিষয়ে ভেনিচীয় কৰ্তৃপক্ষৰ
 কোনো কথা অবিদিত নাছিল। কিন্তু এই বিষয়ত তেওঁলোকে
 সদায় মৌনতাকে অৱলম্বন কৰি চলিছিল। শাসনতন্ত্ৰৰ অৱনতিয়ে

সামাজিক চুক্তি কেনেকৈ ভঙ্গ কৰে, তাৰ এক উজ্জ্বল উদাহৰণ বাজলুড কাউণ্ট ছ' ম'তেণ্ডৰ ক্ষতিকাৰ কাৰ্য্যকলাপ বুলি কচোৱে আক্ষেপ কৰিছিল। জনসাধাৰণৰ সেৱাৰ বাবে (le Service Public), ৰাষ্ট্ৰ যিমানৈ সুব্যৱস্থিত হ'ব, জনসাধাৰণৰ মনত সাধাৰণ কৰ্তৃকাৰ দাবী ব্যক্তিগত কৰ্তব্যতকৈ অধিক প্ৰবল হ'ব বুলি তেওঁ অভিমত দিছিল। 'অভিজ্ঞাতা শাসন ব্যৱস্থাৰ বিভ্ৰান্তি, অস্পষ্টতা আৰু অজ্ঞানতাৰ ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ওপৰত কচোৱে মূল্যায়ন প্ৰবন্ধ লিখি গৈছে।

কচোৱে কাউণ্ট ছ' ম'তেণ্ডৰ অধীনত কৰা চাকৰি ইস্তফা দিলে। আকৌ তেওঁৰ মন অলসতাবে ভৰি পৰিল। নিজৰ বাবে নহয়, সকলো লাঞ্চিত, পদদলিত মানুহৰ ওপৰত চলোৱা অজ্ঞায়-অত্যাচাৰৰ নিৰ্মম ঘটনাৰ কথা চিন্তা কৰি তেওঁ অৱশ হৈ পৰিছিল। অশাস্তি মনৰ নিঃসীম যজ্ঞাৰ পৰা কিছু পৰিমাণে হলেও পৰিত্ৰাণ পাবলৈ কচোৱে ভেনিচৰ এক বাৰবণিতাৰ আশ্ৰয় ললে। টলষ্টয়ে প্ৰথম যৌৱনত বমণীৰ মাজতে পৰম বমণীয় আশ্বাদ পাইছিল। (To amuse yourself with a pretty girl is not a sin. It is only a sign of good health) কচোৰ জীৱনত দেহকামনাৰ উদ্ভেজনা হৈ অনেক নাৰীক বিব্ৰত কৰিছিল, পুলকৰ আতিশযাত অঙ্কশায়িনী পীড়িত হৈছিল। বাৰবণিতা হ'লেও গুলিয়েতা আছিল এজনী স্নেহময়ী নাৰী। কচোৰ চৰিত্ৰত তেওঁ এক মহাজীৱনৰ ছবি দেখিছিল। অসহায় চকু দুটিলে চাই তেওঁ কচোৰ সৃষ্টিমূলতঃ ৰূপ উপভোগ কৰিছিল। গুলিয়েতাই কচোক সুনিশ্চিত অধঃপতনৰ পৰা বন্ধা কৰা খ্যাতি অৰ্জনৰ পথত আগবঢ়াই দিছিল। এই সময়ত কচোৰ বয়স প্ৰায় তেজিৰ। বিবেকতকৈ প্ৰাকৃতিক ভাঙনাত কচোৰ ব্যক্তিগত জীৱনে নাৰীৰ সঙ্গলাভ কামনা কৰিছিল, অনেক সুন্দৰী বমণীৰ প্ৰশয়-বিমুগ্ধ আলিঙ্গনত কচো বিতোৰ হৈছিল, অনেক অভিজ্ঞাত বংশৰ বমণীয়ে তেওঁৰ প্ৰেমত বাণবিন্দু হৈ হৃদয় উল্লাসেৰে

পৰিতৃপ্তিৰ নিশ্বাস পেলাইছিল। এই অভিযানত যদিও মাদকতা আছিল, ইয়াৰ মাজত জীৱনসঙ্গিনী লাভৰ বাসনাই কোনোদিনে কচোৰ অন্তৰত স্থান পোৱা নাছিল। যৌৱন কালৰ সকলো আকাঙ্ক্ষা একত্ৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ কচোৰ প্ৰয়োজন হ'ল এক বমণীৰ, যাক তেওঁ জীৱন-সঙ্গিনীৰূপে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। কচোৱে এই অমূল্য-বতন আবিষ্কাৰ কৰিলে। নাম 'তেবাজ ল্য ভাসোৰ'। অপকণা নহলেও তেবাজ আছিল ভদ্ৰ, স্বাস্থ্যৱতী, তেজাল গাভৰু, এক হোটেলৰ সামান্য পৰিচাৰিকা। হোটেলৰ মানুহবোৰে তেবাজৰ লগত চুপতি মাৰিছিল, অনেকে বেয়া কথা-বতৰাৰে তাইক বিব্ৰত কৰি তুলিছিল। কচোৱে এই হোটেলৰ পৰাই তেবাজক বুটলি আনি লগত বাখি মানবীয় সন্মান আগ বঢ়াইছিল। তেবাজ আছিল সাধাৰণ গাৱঁলীয়া ছোৱালী। শিক্ষাৰ মুখ দেখা তাইৰ ভাগ্যত নঘটিল। আনকি, ঘড়ীত কেইটা বাজিছে, আজি কি বাৰ, এইবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়া সাহস নাছিল তেবাজৰ। সেইবাবে, কচোক তেওঁৰ বন্ধুসকলে ঠাট্টা-মস্কৰা কৰি আমোদ পাইছিল। কিন্তু তেবাজৰ কচিবোধ আছিল অদ্ভুত। ভদ্ৰ সমাজত তেবাজৰ কথা-বতৰাত সুন্দৰ ভাৱভঙ্গী প্ৰকাশ পাইছিল। শিক্ষাদানৰ যথাযোগ্য ব্যৱস্থা কৰি তেওঁৰ মানসিক দৃষ্টি উন্নত কৰাৰ লগতে তেবাজৰ প্ৰাকৃতিক গুণবাজিও অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ কচোৱে চেষ্টা কৰিছিল।

তেবাজক লগত বাখি কচোৱে সংযত জীৱন যাপন কৰিছিল আৰু একান্তমনে সঙ্গীতমুখৰ নাট্যকাহিনী ৰচনা কৰিছিল। কচোৰ নিৰাশাৰ অন্ধকাৰত তেবাজে অফুৰন্ত আশ্বাসৰ পোহৰ বিলাইছিল, যি পোহৰত কচোৱে সাহিত্য সাধনা কৰিবলৈ অসাধাৰণ শক্তি পাইছিল। কিন্তু, তেবাজক সামাজিক প্ৰথা অজুযায়ী কচোৱে বিয়া কৰোৱা নাছিল। ছয়োবো সহমিলনৰ পৰিণাম স্বৰূপে এটা এটাকৈ পাঁচোটা সন্তানে জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। কচোৱে আটাইকেইটা সন্তানকে পৰিত্যক্ত শিশু সদনত জমা দি আহিছিল। তেবাজৰ

সকলো বাধা-নিষেধ, অমুনয়-বিনয় আওকাণ কৰি কচোৱে নিজ সম্ভানক এনেদৰে পৰিত্যাগ কৰা কাহিনী অত্যন্ত মৰ্মাস্তিক, দাক্ষ পৰিহাস। এই বিষয়ত কচোৰ প্ৰত্যুত্তৰ হৈছে,—“মই অনেক ভাবি-চিন্তিয়েই আমাৰ ছয়োৰে সম্ভান কেইটি ৰাজ্য ব্যৱস্থাৰ হাতত সোধাই দিছোঁ। মোৰ ক্ষমতা নাই সিহঁতক লালন-পালন কৰি ডাঙৰ-দীঘল কৰিবলৈ, ক্ষমতা নাই ভাল শিক্ষা দান কৰি সভ্য সমাজত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ। জ্ঞানসম্পন্নভাৱে সিহঁতৰ পিতৃ বুলি পৰিচয় দিবলৈ মোৰ যোগ্যতা ক’ত ? মই যি দুৰ্গম বাটেৰে আহিছোঁ, সেই পথেদি সিহঁতক মই আগবঢ়াই দিওঁ কেনেকৈ ? সম্ভান কেইটাৰ জীৱনত জীৱন যোগ দিব নোৱাৰিলে, জ্ঞান অৰ্জনৰ সজ ব্যৱস্থা কৰিব নোৱাৰিলে, সিহঁতৰ প্ৰাণত সৃষ্টিৰ উত্তম প্ৰবাহিত কৰিব নোৱাৰিলে জীৱনব্যাপি সিহঁতে আমাক অভিশাপ দিব। অন্নহাৰা, বস্ত্ৰহাৰা, শিক্ষাহাৰা এই সম্ভানৰ অভিশাপে আমাক দণ্ড কৰিব। এই অভিশাপ বহন কৰি মানুহৰ ঘৃণা-ককৰ্ণনাৰ পাত্ৰ হোৱাতকৈ লগতে হৃদয়হীনতাৰ অপবাদ যুৰপাতি লোৱাতকৈ, সিহঁতৰ ভবিষ্যতৰ মঙ্গলৰ বাবেই এই নিৰ্দিয় কাম কৰিবলৈ মই বাধ্য হৈছোঁ। অযোগ্য পিতৃৰ দাবী কৰাতকৈ এই ব্যৱস্থা সজ বুলি মই উপলব্ধি কৰিছোঁ। মোৰ ভুল হ’ব পাৰে, কিন্তু ভুল হলেও মোৰ আন উপায় নাই। দুৰ্বল মুহূৰ্ত্তত মাজে মাজে মোৰ বুকু কঁপি উঠে,...মই অধিব হৈ পৰোঁ। কিন্তু পিচ মুহূৰ্ত্ততে ভগবানক মই ধন্যবাদ দিওঁ, মোৰ ব্যৱস্থাত হয়তো সম্ভান কেইটাই শাস্তি পাব, ৰাজ্যৰ স্বাৰা পৰিচালিত ‘পৰিত্যক্ত শিশু সদন’ত সিহঁতে হয়তো নিয়তিৰ অভিশাপ খণ্ডন কৰি আত্মবান্ধব জয় তিলক পিন্ধিবলৈ সুবিধা পাব।” কচোৰ এই স্বীকাৰোক্তিৰে তেওঁৰ উদ্ভ্ৰান্ত জীৱনৰ মানসিক পীড়া ফুটি ওলাইছে।

১৭৪২ চনত অকাডেমি ৰে দিছ’ৰ জৰিয়তে বিজ্ঞান আৰু কলাৰ উন্নতিৰ ফলত মানৱ চৰিত্ৰৰ যি উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ ঘটিছে সেই বিষয়ে এক গধুৰ আলোচনাৰ পাতনি মেলিবৰ উদ্দেশ্যে এখন প্ৰতিৰোধিতা

পতা হৈছিল। এই প্ৰতিযোগিতাত যোগদান দিবৰ বাবে বন্ধুহলে কচোক জোৰ কৰিছিল। তেওঁৰ প্ৰবন্ধই প্ৰতিযোগিতাত প্ৰথম হৈ পুৰস্কাৰ লাভৰ সৌভাগ্য অৰ্জন কৰিলে। কিতাপৰ আকাৰত প্ৰৱন্ধটো প্ৰকাশ পোৱাৰ লগে লগে চাৰিওফালে হৈ-চৈ লাগি পৰিল। আদি সমাজ-ব্যৱস্থাৰ ক্ৰমোন্নতিৰ লগত বৰ্তমান সমাজ ব্যৱস্থাৰ যি পাৰ্থক্য, সেই সম্পৰ্কে এই প্ৰবন্ধত পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ আলোচনা কৰি কচোৱে এক মৌলিক সমস্যা দাঙি ধৰিছিল। সাহিত্য জগতত কচোৰ আবিৰ্ভাৱে এক নতুন আলোড়নৰ সূচনা কৰিলে। খ্যাতি, যশস্বতা আৰু অভিনন্দনৰ গধুৰ বোজাত তেওঁ ব্যতিব্যস্ত হৈ পৰিল। দীৰ্ঘকাল বহন কৰি অহা অসলয় জীৱনত তেওঁ গভীৰতা বোধ কৰিলে। নিজৰ সন্তা সম্বন্ধে সচেতন নহলে, গভীৰতাৰ অভিজ্ঞতা লাভ সম্ভৱ নহয়। কচোৱে এক নতুন জীৱনৰ পাতনি মেলি সহজ সাধাৰণ জীৱনযাপন কৰাৰ সংকল্প গ্ৰহণ কৰিলে, তেওঁৰ মনলৈ আহিল স্বাধীনতাৰ মূল্যবোধ। ব্যক্তিগত বৈচিত্ৰ, কৰ্ম আৰু চিন্তাৰ স্বাধীনতাৰ হকে তেওঁ সংগ্ৰাম আৰম্ভ কৰিলে। এই অল্পভূতিৰ ফলস্বৰূপে কচোৱে ৰাজকীয় সন্মান, সামাজিক অভ্যৰ্থনা সকলো ত্যাগ কৰিলে। ইতিমধ্যে কচোৰ নাটকে পেৰিচ চহৰ মুখৰিত কৰি তুলিছিল। চাৰিওফালৰ পৰা তেওঁলৈ প্ৰশংসাৰ বাণী আহিছিল, অনেকে ব্যক্তিগতভাৱে আহি তেওঁক সাক্ষাৎ অভিনন্দন জনাইছিল। কচোৰ মুক্তমনে কিন্তু এইবোৰত সমূলি ভাল পোৱা নাছিল। জয়ৰ উল্লাসত তেওঁ শ্ৰিয়মান হৈছিল আৰু সকলো নিমন্ত্ৰণ প্ৰত্যাখ্যান কৰি নিৰ্বাক, নিস্তব্ধ, নিঠকৱা জীৱন অতিবাহিত কৰিবলৈ অন্ধকাৰৰ আশ্ৰয় লৈছিল।

১৭৫৩ চনত কচোৰ 'Le Discours Sur Lincgalite' প্ৰকাশ পায় আৰু খ্যাতি বৃদ্ধি হয়। সমগ্ৰ পেৰিচ চহৰত কচোৰ জনপ্ৰিয়তা বৃদ্ধি কৰাত এই গ্ৰন্থখনিৰ বৰঙনি আছিল উল্লেখযোগ্য। এনে সৌভাগ্য অতি কম মানুহৰ জীৱনত আহে যদিও কচোৱে এই

প্ৰশংসাক স্বাভাৱিকভাৱে গ্ৰহণ কৰি যশ আৰু খ্যাতিৰ ফুটী কাৰ্য্যৰ অশোভনীয় অন্তৰায় বুলি বিবেচনা কৰিছিল। কচোৰ শাস্তি ভৰ হৈছিল, স্তুতিবাদত তেওঁৰ মন-প্ৰাণ অস্থিৰ হৈছিল। পৰিত্ৰাণৰ উপায় নাপায় তেৰাজক লৈ কচোৱে জেনেভালৈ আহে। উদ্দেশ্য, তেওঁৰ চিৰনমস্ত, চিৰস্মৰণীয় মাদাদ-চু-ওৱাবাক এবাৰ চাই যোৱা। মাদামৰ কি পৰিবৰ্তন! দাকণ অভাৱত পৰি তেওঁ ক্ষত-বিক্ষত হৈ হৃৎকম্প জীৱনধাৰণ কৰিছে মাত্ৰ। সকলো সম্পত্তি হেৰুৱাই এক নিৰ্জন জুপুৰীঘৰত বহি মৃত্যুৰ দিন গণিছে। এই মাদামৰ এদিন কি নাছিল! ৰূপ, যৌৱন, শক্তি-সামৰ্থ, প্ৰতিপত্তি সকলোৰে তেওঁ আছিল অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী। কিন্তু বিধিৰ কি নিদাকণ লিখন। দাবিত্যাগৰ গভীৰ তলিত তেওঁ জঁপ দি অন্তিম মুহূৰ্ত্তৰ বাবে মাত্ৰ অপেক্ষা কৰি আছে। মাদামৰ সকলো নিঃশেষ কৰি চাটুকাৰ দল কেতিয়াবাই আঁতৰি গৈছে। তেৰাজক মাদামে এই প্ৰথম দেখিছে .. হাতত মাদামৰ শেষ সম্বল সক এটা আঙঠি। সেইটো আঙুলিৰ পৰা খুলি মাদামে তেৰাজৰ হাতত পিন্ধাই দিলে। কচোৱে সেই আগৰ সক ল'ৰাটোৰ দৰে চঞ্চল হৈ মাদামক সাৰটি ধৰি কান্দি পেলালে...কি কৰণ দৃশ্য! —কিন্তু, মাদামক তেৰাজে আঙঠিটো আকৌ ওভোটাই দিলে.....পৃথিৱীখন যেন কান্দোনৰ ধ্বনিৰে উটি গ'ল...মাজুহৰ চৰিত্ৰ কিমান বিচিত্ৰ! জয়-পৰাজয়, ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতিৰ বা মূল্য ক'ত? জীৱনৰ শেষ বিচাৰত এইবোৰ হৈ পৰে প্ৰহসন মাত্ৰ।

মাদামৰ হৃৎকম্প কৰিবলৈ কচোৱে আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰিছিল, নিয়মিতভাৱে টকা পঠাই খোৱা-বোৱাৰ ব্যৱস্থা দিছিল।

স্বৰ্গৰাজ্য পেৰিচ চহৰত থাকি কচোৱে সমূলি ভাল নেপাইছিল। ইয়াৰ চলন-কুৰণ, আদৰ-কায়দা একোতে তেওঁ মন কহুৱাব নোৱাৰিছিল। “সভ্যতাৰ কৃত্ৰিমতাই যেন পেৰিচ চহৰখন গ্ৰাস কৰি আনিছে। বিকাৰগ্ৰস্ত আভিষ্কাত্যৰ গৰ্ভ আৰু যুক্তিৰ অভাৱ-

প্রত্যয়ত কচোৱে যেন নিজৰ সত্তা হেৰুৱাই পেলাব খুজিছে।
 খাল-বিল ভৰা প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যত ডাঙৰ-দীঘল হোৱা কচোৱে
 বিভ্ৰান্ত সমাজৰ বুকুৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পাবলৈ ব্যাকুল হৈ পৰিল।
 পেৰিচৰ সামাজিক জীৱন তেওঁৰ বাবে প্ৰীতিকৰ নোহোৱাত বন্ধ
 পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ পৰা ওলাই যাবলৈ তেওঁ স্থিৰ কৰিলে। এই
 সময়তে মাদাম দে'পিনে নামৰ এগৰাকী আচ্যৱন্ত, বসিক মহিলাৰ
 লগত কচোৰ চিনাকি হয়। এই চিনাকি লাহে লাহে অন্তৰঙ্গ হৈ
 পৰাত মাদামে কচোক মৰ্মৰাছিব বাগানবাৰীলৈ লৈ যায়। মৰ্মৰাছি
 এখন সৰু ঠাই। চাৰিওফালে জঙ্গলেৰে আবৃত সেউজীয়া পাহাৰৰ
 শাৰী, শাৰী, ছবিৰ দৰে মনোৰম। কাষেদি এখনি সৰু নদী, ডাঙৰ-
 সৰু, ক'লা-বগা পাথৰেৰে নদীৰ বুকু উজ্জ্বল হৈ আছে। ওখ পাহাৰৰ
 নামনিত এই সৰু ঠাইখন সপোনৰ দৰে লাগে। কাষেদি ক্ৰমাগত
 ওপৰলৈ উঠি গৈছে পাহাৰী আলিবাটতো, যেন আকাশৰ ফালেহে
 ই গতি কৰিছে! এই আলিবাটৰ পৰা অইন এটা সৰু আলি ফাটি
 গৈছে তলৰ সমতল অঞ্চললৈ। ইয়াৰে এটা সৰু টিলাৰ ওপৰত
 মাদাম দে'পিনেৰ চকুতলগা বাসভৱন। চাৰিওফালে মৌমছা গছেৰে
 ভৰা, মাজত বিৰাট ফল-ফুলৰ বাগিছা। কচোৰ এই শান্ত পৰিবেশ
 বৰ ভাল লাগিছিল, ইয়াৰ প্ৰাকৃতিক শোভাই তেওঁক মুগ্ধ কৰি
 তুলিছিল। অনেক অৰ্থ ব্যয় কৰি মাদামে এই বাসভৱন নিৰ্মাণ
 কৰিছিল আৰু শীতৰ সেউগটা দিন কেইটাৰ বাহিৰে বাকী সময় তেওঁ
 ইয়াতে অতিবাহিত কৰিছিল। মাদামৰ একোৰে অভাৱ নাছিল।
 বন্ধু-বান্ধৱে তেওঁক লগ পাবলৈ এই নিৰ্জন বনলৈ চহৰৰ পৰা বাটকুৰি
 বাই আহিছিল আৰু মাদামৰ আতিথ্য পৰম আগ্ৰহেৰে গ্ৰহণ
 কৰি তেওঁলোক নিজেই ধন্য হৈছিল। মাদামৰ বাসভৱনৰ এশ
 ডেৰশ গজ দূৰত এটা সৰু ঘৰ, বেছ পৰিপাটি চোতালত মৌমছা ফুল
 পৰি থাকে ইফালে সিফালে, ইয়াৰ সুবাসত গা-মন জুৰ পৰি যায়।
 ইয়াৰ পৰা পূবলৈ চাই পশ্চিমালৈ পাহাৰৰ নামনিৰ ঘন সেউজীয়া

ঐশ্য্যক্য। বতাহত ভাহি-ভাহি ৩৮ চৰাচিৰিকতিৰ বিভিন্ন
 ফলবৰ, গোটেই অকলটোত পুৱাৰ মিঠা, মিঠা ব'দালিয়ে মন-শ্ৰোণ
 নিমিষতে হৰণ কৰে। ইয়াত যেন চাৰিওফালে প্ৰকৃতিৰ লীলাখেলা।
 এই সুন্দৰ বন-বিহঙ্গৰ ভিতৰত কৃত্ৰিমতাৰ হাত নাই। “মামুহৰ
 হাত য'তে পৰিছে ত'তে জন্ম হৈছে কুংসিত কদৰ্ঘ্যতাৰ।” কচোৱে
 এনেকুৱা ঠাইকে বিচাৰিছিল, চাৰিওফালে পুষ্পশোভিত গছ-গছনি,
 ভোমোৰাৰ মুহু গুঞ্জন, উচ্চবৃক্ষৰ ডালত কোকিলৰ কুহৰণ। কচোৰ
 বিমৰ্ষ মনে ইয়াত বসন্তৰ অফুৰন্ত প্ৰেৰণা পালে। মহা আনন্দেৰে
 তেওঁ এই নিৰ্জন ঘৰত থাকিবলৈ মান্দি হ'ল আৰু নতুন উত্তমেৰে
 সাহিত্য সাধনাত মনোনিবেশ কৰিলে। মাজে মাজে মাদাম
 দে'পিনৰ আদৰ অভ্যৰ্ণনাত, আলাপ-আমোদত কচোৰ শাস্তিত
 ব্যাঘাত জন্মিলেও তেওঁ অনেক তৃপ্তিৰেই সাহিত্যচৰ্চা কৰি ধ্যানস্থ
 হৈ পৰিল। লগত তেৰাজা আৰু তেৰাজাৰ মাক মাদাম ল'ভাচো।

সুন্দৰ পৃথিবীত কিয় অসুন্দৰৰ আবিৰ্ভাবে যুগে যুগে তন্তুভৰ সূচনা
 কৰে, সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ কচোৰ আত্মস্বীকাৰত বিচাৰি পাব পাৰি।
 উদামমুখৰ পৰিবেশক ছিন্ন ভিন্ন কৰি শাস্ত পৃথিবীক অশাস্ত কৰিবলৈ
 যিগৰাকী নাৰীয়ে এইবাৰ বিচিহ্নবেলে মুহু হাঁহি মাৰি তেওঁৰ যৌৱন
 ছৱাৰত আহি থিয় দিলেহি, তেওঁ আছিল মাদাম দে'পিনৰ মাহীমাকৰ
 ছোৱালী, ভনীয়েক মাদাম দে'উদতো। কামনাৰ ভীক্ষবাণেৰে এওঁ
 ধ্যানস্থ কচোৰ তপস্যা ভঙ্গ কৰিলে। তেতিয়া কচোৰ বয়স ৪৫ বছৰ।
 এই বয়সত প্ৰেমত উত্তেজিত হোৱা কথা নহয়। কিন্তু কচোৰ
 যৌন আকৰ্ষণতে প্ৰেমৰ সৃষ্টি আৰু স্থিতি নিশ্চিত হৈছিল, কচোৰ
 লগত এই বমণীৰ ক্ৰিয়া-কলাপে অমুভূতিৰ হৃদমনীয় বীজ ৰোপণ
 কৰিছিল।

মাদাম দে'উদতো আছিল বিবাহিতা। স্বামী আছিল অজ্ঞ
 ধন-সম্পত্তিৰ গৰাকী। কিন্তু অতিবিক্ত মদপান, জুয়া, সম্ভাৰিলাস
 সকলো একত্ৰে মিলি তেওঁৰ স্বভাৱৰ অৱনতি ঘটিছিল। সাংসাৰিক

জীৱনত অকণো সুখ, শান্তি উপভোগ কৰিব নোৱাৰি এই ভদ্ৰমহিলা আঁতৰি আহিছিল আৰু কচোৰ এক বিশিষ্ট বন্ধু, ম'সিয়ে দ'লাম্বাৰ্টৰ প্ৰেয়সীৰূপে নতুন সংসাৰৰ দৃশ্যপট অঙ্কণ কৰিছিল। কচোৰ নিৰ্জন বাসভৱনৰ পৰা প্ৰায় তিনি মাইল নিলগত থকা এটা ঘৰত থাকিবৰ বাবে মাদাম দে'উদতো মৰ্মৰাছিলৈ আহিছিল আৰু কচোৰ লগত প্ৰায়ে দেখা-সাক্ষাৎ কৰিছিল। কচোৱে সেই সময়ত লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল এখন উপন্যাস, নাম "জুলি"। (Julie, on la nouvelle Hiloise. 1756-1760) খ্যাতি আৰু যশস্তাৰ উদ্দাম প্ৰেৰণাত তেওঁ আৰম্ভ কৰিছিল এই গ্ৰন্থ। মাদাম দে'উদতোৰ আবিৰ্ভাৱে 'জুলি'ৰ ৰূপদানত সহায় কৰিছিল আৰু দেহৰ ক্ষুধা, অন্তৰৰ অস্থিৰাগ পৰিতৃপ্ত কৰিবলৈ তেওঁ কচোৰ প্ৰণয়িনী হৈ পৰিছিল। ইফালে কচো আৰু মাদাম দে'উদতোৰ প্ৰণয় অভিযানৰ কাণ্ড-কাৰখানাত মাদাম দে'পিন সমূলি সন্তুষ্ট হ'ব পৰা নাছিল। বন্ধু-বান্ধৱীয়ে এই বিবক্তিৰ পৰিবেশ বন্ধ কৰিবলৈ তেওঁক উপদেশ দিছিল। তেওঁৰে আশ্ৰিত, কচোৰ লগত নিজৰ ভনীয়েকৰ অসঙ্গতি-পূৰ্ণ আচৰণে মাদামৰ পাৰিবাৰিক আৰু সামাজিক জীৱন কলঙ্কিত কৰিব বুলি তেওঁলোকে শঙ্কা কৰিছিল। কচোৰ দৰে উচ্ছৃঙ্খল মানুহ এটাক এনেদৰে প্ৰশ্ৰয় দিয়াটো সমূলি উচিত হোৱা নাই বুলি তেওঁলোকৰ ধাৰণা হৈছিল। মাদামে নিজ চকুৰেই কচোৰ প্ৰেমাভিনয় দেখিছে, ভনীয়েকৰ লগত এই সম্বন্ধ অত্যন্ত জঘন্য আৰু অপমানজনক। কচোৰ কাৰ্য্য-কলাপত মাদামে অস্বস্তি বোধ কৰিলে। ইফালে, কচোৰ এসময়ৰ বন্ধু গ্ৰীম নামৰ এজন জাৰ্মান লোকে মাদামক কচোৰ বিৰুদ্ধে কথা লগাই দিনে-বাতিয়ে জ্বলা-কলা কৰিছিল। কচোৰ অন্তৰঙ্গ এক বয়সীৰ লগত জড়িত হৈ গ্ৰীম হতাশ হৈছিল আৰু কচোৰ দ্বাৰা অপমানিত হৈ প্ৰধান শত্ৰু ৰূপে থিয় দিছিল। কচোৰ লগত মাদাম দে'উদতোৰ প্ৰণয়লীলাৰ বাতৰি পাই তেওঁ পেৰিচৰ পৰা মৰ্মৰাছিলৈ চাপলি মেলিছিল আৰু

প্ৰতিহিংসা পূৰণ কৰিবৰ বাবে মাদাম দে'পিনেৰ অজুগ্ৰহৰ প্ৰাৰ্থীৰূপে দিন যাপন কৰিছিল। গ্ৰীষ্ম চক্ৰান্তত কচো আৰু মাদাম দে'উদতোৰ প্ৰণয়মধুৰ সম্পৰ্কত বিপৰ্য্যয়ে দেখা দিলে। বেনামী চিঠিৰ অজস্ৰ সোঁতে একালে তেৰাজ, তেৰাজৰ মাক আনফালে ম'সিয়ে দ'লাম্বাৰ্টৰ মন সন্দেহৰে ঘনীভূত কৰি তুলিলে। বিকৃত চিঠিৰ সাৰগৰ্ভ হৃদয়জন্ম কৰি তেওঁলোকে অস্বস্তিবোধ কৰি কচোৰ পৰা কৈফিয়ৎ বিচাৰিলে।

হতাশা, ধিকাৰ আৰু বিপৰ্য্যয়ত কচোৰ জীৱন অভিলিখ হৈ উঠিল। তেওঁ চিঠি লিখিলে মাদাম দে'উদতোৰ প্ৰেমিক ম'সিয়ে দ'লাম্বাৰ্টলৈ। “মাদাম সম্পূৰ্ণ নিৰ্দোষী, তেওঁৰ মনত ক'তো পাপ নাই, সকলো দোষ কচোৰ।”

তাক্ত হৈ কচোৱে মম'ৰীছৰ পৰা ম'তলুই নামৰ এখন ঠাইলৈ স্তুতি আহে। লগত মাত্ৰ তেৰাজ। ভগ্ন স্বাস্থ্য, পৰাজয়ৰ অভিশাপ বহন কৰি তেওঁ এই ঠাইলৈ আহিছিল সকলো চৰ্ভাৱনা আঁতৰ কৰিবলৈ। মানুহৰ হীন মনোবৃত্তিত তেওঁৰ মন বিজ্ৰোহী হৈ উঠিছিল। কচোৰ বাবে প্ৰকৃততে প্ৰেম আছিল প্ৰেৰণাময়ী ঐশ্বৰিক শক্তি। সমগ্ৰ মানৱ জীৱন প্ৰেমৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয় বুলি তেওঁ গভীৰ বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল,—“ইয়াত কোনো সম্মত-সঙ্গতিৰ প্ৰশ্ন নাই। প্ৰেম বামধেম্বৰ দৰে উজ্জল, অফুৰন্ত আৰু বিস্ময়কৰ!”

মানুহৰ জীৱনৰ আমূল কপাস্তবৰ বোধকৰোঁ এটা প্ৰশ্ন দিশ আছে। সেই দিশত উপনীত হ'ব পাবিলে সৃষ্টিৰ আনন্দই মানুহৰ চিন্তক উদ্ভাসিত কৰি জীৱন বহনৰ চৰ্ভেদ পথত আগবঢ়াই লৈ যায়। কচোৰ জীৱনতো এই আমূল কপাস্তৰ ঘটিছিল লুইসবুৰ্গৰ এক প্ৰাপোজ্জল পৰিয়ালৰ লগত ঘটা নিভাস্ত সাধাৰণ পৰিচয়ত। লুইসবুৰ্গৰ ডিউক আৰু ডাচেছৰ লগত ঘটা সৌহাৰ্দ্দপূৰ্ণ বন্ধুত্ব কচো বহু পৰিমাণে উপকৃত হৈছিল। এওঁলোকৰ অল্পপ্ৰেক্ষাতে

তেওঁ “জুলি” সম্পূৰ্ণ কৰে ১৭৬০ চনত। ছই প্ৰেমিকৰ চিঠি-পত্ৰৰ আকাৰে ৰচিত এই গ্ৰন্থ এখন মনোৰম উপন্যাস। এই উপন্যাসে কচোক “কাদাৰ অব বোমাৰ্টিচিজিম” বুলি ইউৰোপত স্বীকৃতি দিলে। এই সময়খিনি কচোৰ সাহিত্য সাধনাৰ উল্লেখযোগ্য অধ্যায়। ইয়াতে তেওঁৰ ১৭৬২ চনত সামাজিক চুক্তি (Contract Social) আৰু এমিল (Emile) প্ৰকাশ পায়। সামাজিক চুক্তি গ্ৰন্থখন সমাজ শাসন সম্পৰ্কীয় এখন মূল্যবান পুথি। ইয়াত সৰ্বসাধাৰণৰ ভোট প্ৰদানৰ অধিকাৰ আৰু সাধাৰণ-তন্ত্ৰৰ নীতি ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। ফৰাচী বিপ্লৱত এই গ্ৰন্থই উল্লেখযোগ্য ৰবঙনি আগবঢ়াই, ইয়াৰ মূলমন্ত্ৰ Liberty, Equality আৰু Fraternity-ৰ ধাৰণা উদ্ভাৱিত কৰিছিল। এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে ইউৰোপত বাগৰি যোৱা ১৮ শতিকাকটোক অনেক সমালোচকে বিশ্বাস, আশা আৰু উপলব্ধিৰ যুগ বুলি কয়। এই শতিকাতে মানৱীয় বোধত অনুপ্ৰাণিত হৈ বিভিন্ন সংস্কাৰৰ প্ৰতি মানুহৰ মন সচেতন হৈ পৰিছিল। অনেক সমাজ হিতকৰ কাৰ্য্যৰ প্ৰতি মানুহ আকৃষ্ট হৈছিল আৰু জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ যোগে সমাজ আৰু শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ আশু পৰিবৰ্তনৰ বাবে চিন্তা কৰিছিল। দাসত্বৰ অৱসান, জেলসমূহৰ সংস্কাৰ, দুখী-দৰিদ্ৰৰ অভাৱ দূৰীকৰণ, অসহায়, অক্ষম লোকসকলৰ প্ৰতি মানৱিক দৃষ্টি-ভঙ্গী, ল’ৰা-ছোৱালীৰ প্ৰতি নতুন আৰু উপযুক্ত শিক্ষা-ব্যৱস্থা প্ৰভৃতি অনেক জনহিতকৰ সামাজিক উন্নয়নৰ কামে বিশেষ মনোযোগ দাবী কৰিছিল। আনহাতে, ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত আমেৰিকা আৰু ফ্ৰান্সত গণতান্ত্ৰিক আন্দোলনে যুৰ দাঙি উঠিছিল। স্বাধীন জাতিৰ অভ্যুত্থানে সাম্ৰাজ্যবাদৰ অৱসান ঘটাবলৈ জাতীয়তা-বাদৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সাহিত্য, শিল্পকলা বিষয়তো পুৰণি ৰীতি-নীতি সলনি হৈ নৱজ্ঞানসে স্থান পাইছিল, ধৰ্মীয় আচাৰ নীতিত কৈজ্ঞানিক ভাৱধাৰাই প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ উদগনি পাইছিল। এই সকলোবোৰৰ ফলতে আছিল শিক্ষা।

পঢ়াশালিসমূহত ইমান দিনে প্ৰচলিত থকা নিয়মামুখৰ্ভিতাব কটকটীয়া শাসনত, শিক্ষা প্ৰণালীৰ দোষযুক্ত পাঠ্যক্ৰমত দেশৰ ভবিষ্যত নাগৰিকসকলৰ জীৱন অতিষ্ঠ হৈ উঠিছিল। শিক্ষাবিদসকলে সেইবাবে নতুন দৃষ্টিভঙ্গী গ্ৰহণ কৰি নতুন নতুন পাঠ্যক্ৰমৰ উদ্ভাৱন কৰিব লগাত পৰিছিল। শাৰীৰিক উন্নতিৰ হকে শাৰীৰিক জ্ঞান-বিজ্ঞান আৰু প্ৰাকৃতিক বিষয়সমূহৰ বিষয়ে জানিবলৈ নতুন পদ্ধতিৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। শিল্প-বিপ্লৱৰ বহুত আগেয়ে কচোৱে নতুন শিক্ষা নীতিৰ ইঙ্গিত দি শিশুমনৰ স্বাভাৱিক আৰু সুশৃঙ্খল প্ৰকাশত সুযোগ দিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। কচোৱে এই প্ৰসঙ্গত কৈছিল, “শিশুক বস্তুৰ সৈতে যোগ-সংযোগ কৰি শিকিবলৈ দিয়া।” কচোৱে ভাবিছিল যে শিশুৱে বস্তু আৰু ভুল-ভ্ৰান্তিৰ মাজেদি বিমান কথা শিকিব পাবে, ফৰমুলা আৰ্ঠৰাই সিমান শিকিব নোৱাৰে। কচোৱে এই ধাৰণা অত্যন্ত অৰ্থপূৰ্ণ বুলি পৰৱৰ্তী যুগৰ শিক্ষাবিদসকলে মত প্ৰকাশ কৰিছে। কিয়নো, এই ধাৰণা প্ৰয়োগমূলক শিক্ষাই কৰ্মপটুতা বৃদ্ধি কৰে আৰু জ্ঞান অৰ্জনত সহায় কৰে। ঘৰুৱা শিক্ষকতা কৰোঁতে কচোৱে ১৭৪০ চনত তেওঁৰ প্ৰথম কিতাপ লিখে। এইখনৰ নাম আছিল, “Project for the education of M. de Sainte Marie.” ইয়াত শিক্ষাৰ মূল উদ্দেশ্য কি, আলোচনা কৰা হৈছিল। কচোৱে কৈছিল, “শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য ছাত্ৰৰ অন্তৰ, বিচাৰ-বুদ্ধি, ধ্যান-ধাৰণা আৰু মানসিক বিকাশত সহায় কৰা।” কচোৱে শিক্ষকতাৰ অভিজ্ঞতাই তেওঁক এজন প্ৰখ্যাত শিক্ষাবিদ স্বৰূপে দাঙি ধৰিলে। ‘এমিল’ গ্ৰন্থ তেওঁৰ বৃহৎ চিন্তাশক্তিৰ এক উজ্জ্বল দৃষ্টান্ত। শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত এই গ্ৰন্থই আজিও শ্ৰেষ্ঠ সাফল্য লাভ কৰি আহিছে। প্ৰকৃতি, মানুহ আৰু বস্তুৰ প্ৰত্যক্ষ যোগাযোগত জ্ঞানলাভ কেনেকৈ সম্ভৱপৰ হ'ব পাৰে, কচোৱে ‘এমিল’ত আলোচনা কৰিছিল। বুদ্ধিৰ বিশেষ অঙ্গস্বৰূপে অভিপ্ৰায় সৃষ্টি কৰিবলৈ বস্তুবাদী শিক্ষাৰ প্ৰয়োজন তেওঁ উপলব্ধি কৰিছিল।

‘এমিল’ এনে ধৰণৰে নতুন শিক্ষানীতি বিষয়ক গ্ৰন্থ। মানুহৰ উদ্ধাৰ সাধন কচোৰ লিখাৰ মূল বিষয় আছিল। কচোৱে কৈছিল, “মানুহক প্ৰকৃতিয়ে সুখী আৰু সৎ ৰূপেৰেই গঢ়ি তুলিছিল। কিন্তু সমাজে মানুহক দুৰ্নীতিপৰায়ণ আৰু দুৰ্দশাগ্ৰস্ত কৰি তুলিছে। ব্যক্তিৰ উদ্ধাৰৰ বাবে প্ৰয়োজন শিক্ষাৰ।” ‘এমিল’ত এই সম্পৰ্কে বিষদ আলোচনা কৰি কচোৱে সেই সময়ৰ ফৰাচী সমাজৰ অগণন অৱহেলিত ল’ৰা-ছোৱালীৰ বাবে নতুন শিক্ষা-পদ্ধতি দাঙি ধৰিছে। ‘এমিল’ত কচোৱে কৈছিল, “Everything is good as it leaves the hands of the author of Nature, everything degenerates in the hands of man.!” এইয়া আছিল কচোৰ শিক্ষা প্ৰণালীৰ মূল আদৰ্শ। এই আদৰ্শ তেওঁ লাভ কৰিছিল নিজৰ জীৱনব্যাপী লাভ কৰা অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি। জীৱনৰ কৰুণ কাহিনীৰ পটভূমিত মনৰ মাধুৰী দি কচোৱে লিখিছিল ‘এমিল’। কচোৰ জীৱনত যি নাপালে, ভৱিষ্যতৰ ল’ৰা-ছোৱালী যাতে তাৰ পৰা বঞ্চিত নহয় তেওঁ কামনা কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল,—“মোৰ ল’ৰালিকালক সকলোৱে অৱজ্ঞাৰ চকুৰে চাই প্ৰকৃতিগত স্বভাৱৰ বিকাশ ঘটাত অকণো মূল্য নিদিলে। সামাজিক বৈষম্য, মুষ্টিমেয় লোকৰ আধিপত্যৰ লগতে মোৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰা শোষণ আৰু অত্যাচাৰত মোৰ স্বভাৱগত প্ৰকৃতি ক্ষত-বিক্ষত হৈ পৰিছিল। মই আশা কৰোঁ, মোৰ ক্ষেত্ৰত যি অশ্ৰয় কৰা হ’ল, যি অৱহেলা কৰা হ’ল, ভৱিষ্যতৰ ল’ৰা-ছোৱালীৰ ক্ষেত্ৰত যেন তাৰ পুনৰাবৃত্তি নহয়।” কি উপায়েৰে নতুন শিক্ষা দিব লাগিব, কচোৱে ‘এমিল’ত বিশদভাৱে আলোচনা কৰিছে। এই গ্ৰন্থ কচোৰ জীৱনৰ জ্যেষ্ঠতম ৰচনা।

লুইসেমবুৰ্গৰ ডিউক আৰু তেওঁৰ পৰিবাৰে কচোৰ সাহিত্য প্ৰতিভাত যুদ্ধ হৈ তেওঁৰ হাতে লিখা কিতাপ ছপাবৰ ব্যৱস্থা কৰি দিছিল। বিশেষকৈ, এমিল’ৰ ক্ষেত্ৰত, নিজে প্ৰকাশনৰ দায়িত্ব বহন

কবি মাদামে কচোক উৎসাহ যোগাইছিল। চেঞ্চবৰ ভয়ত, 'সামাজিক চুক্তি' প্ৰকাশ হৈছিল আম্‌স্টাৰ্ডামৰ পৰা। কিন্তু, 'এমিল'ৰ প্ৰকাশৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ বহুতো বাধা-বিঘিনি অতিক্ৰম কৰিব লগাত পৰিছিল। প্ৰকাশকৰ লগত চুক্তিপত্ৰ স্বাক্ষৰিত হোৱা সত্ত্বেও বহুতো অধস্তৰে দেখা দি কচোক বিষন্ন কৰি তুলিছিল। ইফালে লুইসেমবুৰ্গ দম্পতীৰ বিপদৰ সীমা নাছিল। ডিউকৰ ভনীয়েকৰ মৃত্যুৰ শোক লাঘৱ নোহওঁতেই নিজৰ ছোৱালীজনী হঠাতে অসুখত ভুগি মৃত্যুৰ মুখত পৰিল, আৰু অলপ দিনৰ পাচতে একমাত্ৰ চেমনীয়া ল'ৰাটোৱেও ডিউক দম্পতীক কন্দুৱাই অকালতে ইহলীলা ত্যাগ কৰিলে। এটাৰ পাচত এটা বিপদৰ সন্মুখীন হৈ ডিউকো শয্যাশায়ী হ'ল। শেষ পৰ্য্যন্ত অশেষ চুঃচিন্তাৰ ভিতৰেদি ডিউক আৰু মাদামৰ যত্নতে কিছু অদল-বদল কৰি 'এমিল' প্ৰকাশ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাত কচো আনন্দত অধীৰ হৈছিল। তেওঁ কৈছিল,—“এইখন তেওঁৰ ২য় কিতাপ, আৰু কিতাপ তেওঁ নিলিখে।” এই কিতাপ লৈ কিমান বাক-বিতণ্ডা চলিল, কিমান আলোচনা-বিলোচনা চলিল, ভাবিলে বিন্ধিত হব লাগে। প্ৰচলিত সমাজব্যৱস্থা, শাসনতন্ত্ৰ আৰু গীৰ্জা সম্প্ৰদায়ৰ বিৰুদ্ধে কচোৰ কলমে তীক্ষ্ণ তৰোৱালৰ দৰে অস্ত্ৰোপচাৰ কৰিছিল। অনেকে কচোক এই গ্ৰন্থৰ বাবে ভৎসনা কৰিছিল। তেওঁলোকে কৈছিল, “কচো দাস্তিক, অকৃতজ্ঞ, দায়িত্বজ্ঞানহীন পত্ন।” গীৰ্জা সম্প্ৰদায়ৰ দুৰ্ঘোৰ প্ৰতিবাদত কৰাচী চৰকাৰে কচোৰ বিৰুদ্ধে শাস্তিৰ ব্যৱস্থা লবলৈ বাধ্য হৈছিল। পাৰ্লামেণ্টে 'এমিল' গ্ৰন্থৰ সকলো কপি পুৰি পেলাবলৈ হুকুম দিছিল আৰু কচোক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিবলৈ চমন জাৰি কৰিছিল। কিন্তু গ্ৰেপ্তাৰ হোৱাৰ আগমুহূৰ্ত্তত কচোৱে লুইসেমবুৰ্গৰ ডিউক আৰু মাদামৰ পৰামৰ্শ গ্ৰহণ কৰি পেৰিচৰ পৰা পলাই যাবলৈ মান্তি হৈছিল। প্ৰকৃত কথা হ'ল, এমিল প্ৰকাশ কৰিছিল লুইসেমবুৰ্গৰ মাদামে। তেওঁক গোলমালৰ ভিতৰত জড়িত কৰি অথবা পুলিচৰ জোৰ-জুলুমত ব্যতিব্যস্ত কৰাটো কচোৱে সম্বলি

আশা কৰা নাছিল। তাতে, মাছে'ল ডিউক আছিল সেই সময়ত তেওঁৰ একমাত্ৰ আশ্ৰয়স্থল। কচো গ্ৰেপ্তাৰ হলে মাছে'লে মৰণাস্তিক বেজাৰ পাব। এনেয়ে তেওঁৰ শৰীৰ বেয়া, 'গাউট'ৰ বেমাৰত ভুগি জ্বলাকলা হৈছে। এটাৰ পাচত এটা শোক পাই—মানসিক শাস্তি নোহোৱা হৈছে। এনে এটা অৱস্থাত তেওঁলোকক কচোৰ লগত সাঙুৰি লোৱাটো সমূলি উচিত নহব। কচোৱে ঠিৰাং কৰিলে, তেওঁ পলাই যাব। কিন্তু ক'লৈ?

জেনেভাৰ কথা তেওঁ ভাবিছিল। কিন্তু তালৈ গলে তেওঁৰ বিপদ হয়তো দৃষ্টান্তে বৃদ্ধি পাব। তাৰ কৰ্তৃপক্ষই কচোৱে লিখা "ডিচকোৰ্ছ অন ইকোয়েলিটি" আৰু "নিড এলইজ"ৰ বিৰুদ্ধে ইতিমধ্যে নিবেদাজ্ঞা জাৰি কৰিছে। তালৈ গলে কচোক ফাটেকত ভৰাই থবলৈ সুবিধাহে দিয়া হব। কচোৱে তাতকৈ চুইজাৰলেণ্ডলৈ যাব, শাস্তিৰ দেশ চুইজাৰলেণ্ড। কচোৱে কান্দি-কাটি বাউলীজনী হোৱা তেৰাজক বুজাই-মেলি অনিশ্চয়তাৰ পথত আগবাঢ়িল। 'এমিল' লিখি যি পাপ কৰিলে তাৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিব লাগিব। সমাজৰ যি কৰ্ণধাৰ, শাসনতন্ত্ৰৰ যি সৰ্বেসৰী, সেইসকল লোকক কচোৱে অপমান কৰিছে, দেশত শাস্তি ভঙ্গ কৰিছে, অগ্নীল কিতাপ লেখি মানুহৰ ধ্যান-ধাৰণা বিকৃত কৰিবলৈ যড়যন্ত্ৰ চলাইছে। ইয়াৰ নামেই পাপ, কচোৱে পাপ কৰিছে, ইয়াৰ প্ৰায়শ্চিত্ত হব লাগিব।' কোনো গোপনতা অৱলম্বন নকৰি কচোৱে সেইদিনা পেৰিচ চহৰৰ মাঁজ্জিদি গন্তব্য স্থানলৈ আগবাঢ়িছিল। গ্ৰেপ্তাৰ কৰিবলৈ অহা ক'লা পোচাক পিন্ধা চাৰিজন পুলিচে তেওঁক দেখিছিল, হাঁহি মাৰি তেওঁলোকে কচোক অভিনন্দন জনাই আঁতৰ হৈছিল। সাধাৰণ জনসাধাৰণৰ মুখবোৰ তেওঁৰ চকুৰ আগত ভাহি উঠিছিল। আলিবাটত জমা হোৱা মানুহবোৰে নিৰ্বাক, নিৰ্বিকাব হৈ ককণ দৃষ্টিৰে তেওঁক মাথোন বিচাৰি দিছিল। তেওঁলোকে কচোৰ বিৰুদ্ধে উঠা নানা অভিযোগ আৰু নিন্দাৰ কথা শুনিছিল। কিন্তু, তেওঁলোকৰ অন্তৰ্দৃষ্টিত এই নিঃস্ব,

নিঃসঙ্গ মানুহজনৰ প্ৰতি কৰুণাৰ অভাৱ নাছিল। ‘এওঁলোককেভো উপলক্ষ্য কৰি কচোৱে কিতাপ লিখিছে।’ সাধাৰণ মানুহৰ অসুখৰ কথা ভাবি কচোৰ অসুখে কান্দিপেলাইছিল।

চুইজাৰলেণ্ডৰ বাৰ্ণ চহৰত কচোৰ ভালেই লাগিছিল। কিন্তু ফ্ৰান্সৰ বাহিৰেও অন্তৰ্দেশত এমিলৰ বিৰুদ্ধে শাসকগোষ্ঠী কষ্ট হোৱাত কচোৰ নিৰাপত্তাত বাধাৰ সৃষ্টি হ’ল। জেনেভাত তেওঁৰ গ্ৰন্থ অগ্নিত দাহ কৰা নিদাকণ বাতৰিয়ে চাৰিওফালে হৈ-ঠৈ লগালে। অকল জেনেভাতে নহয়, পেৰিচতে নহয়, সমগ্ৰ ইউৰোপত কচোৰ কিতাপে এক ত্ৰাসৰ সঞ্চাৰ কৰিলে। সকলোতে শাসকবৰ্গ সজাগ হৈ কচোৰ চাল-চলনত চোকা দৃষ্টি ৰাখিলে। ঠায়ে ঠায়ে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে ওৱাৰেণ্ট জাৰি হ’ল। মানুহৰ অমঙ্গল আঁতৰ কৰাৰ চিন্তা কৰি কচোৱে নিজৰ জীৱন বিপন্ন কৰিলে। কচো মৰ্মাহত হ’ল। চুইজাৰলেণ্ড ত্যাগ কৰি তেওঁ আহিল নিউশ্বাভেলৰ ম’তিএ-ত্ৰাভেৰলৈ। ফ্ৰেডাৰিক ল্যাগ্ৰাংৰ অমুগ্ৰহত কচোৱে আশ্ৰয় লাভ কৰি শাস্তিৰ নিশ্বাস পেলালে। কচোৱে তেওঁৰ আত্মস্বীকাৰত নিউশ্বাভেলৰ বুদ্ধ গভৰ্ণৰ লৰ্ড মাছে’ল জৰ্জ কিথৰ সহায়ত, আশ্ৰিত মনোভাৱৰ ক্ষেত্ৰত অভূতপূৰ্ব মানৱতাবাদ উপলব্ধি কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল। এওঁৰ বদান্যতাতে কচোৱে ম’তিএ-ত্ৰাভেৰত থকা সময়খিনিতে মাছেকত বাৰ লুই হিচাপে ৰাজত্ববালৰ পৰা কিছু পৰিমাণে হলেও অৰ্থ সাহায্য লাভ কৰে। ইয়াত প্ৰায় আঢ়ৈ বছৰ কাল শাস্তিৰেই দিন অতিবাহিত কৰি কচোৱে সাহিত্য চৰ্চাৰ উপৰিও খেতি-বাতিত মনোনিবেশ কৰিবলৈ প্ৰেৰণা পাইছিল। আজৰি সময়ত মাদাম বোৱা-দ’-লাতুভৰ লগত বিভিন্ন বিষয়ৰ আলোচনা-আলোচনাত বোগ দিছিল আৰু “লেচ” তৈয়াৰ কৰি মাদামক সহায় কৰিছিল।

ইয়াত থকা শাস্তিৰ দিন কেইটাতো কচোৱে তেওঁৰ আন এখন বিবদমান গ্ৰন্থ ‘*Letters ecrites de la Montague*’ প্ৰকাশ

কৰে। এই গ্ৰন্থই সেই সময়ৰ সমাজত ‘বৰমানুহ’ বোলোৱা এক শ্ৰেণী মানুহৰ উচ্ছৃঙ্খল, উদ্ধৃত আচৰণৰ ফলত কেনেকৈ সাধাৰণ মানুহ প্ৰচণ্ড বিপদৰ সন্মুখীন হয়, কচোৱে আলোচনা কৰিছিল। ৰাজনিৰ্দেশ, ঈশ্বৰ আৰু যাজকবৰ্গৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ কৰাৰ তাগিদাত সবল, সহজ আৰু নিষ্ঠাবান লোকসকলে অনেক দৈহিক কষ্ট স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হয়। কচোৱে অতি নিৰ্ভীকভাৱে এই সমস্যা উপস্থাপন কৰি সমাজৰ অবাঞ্ছনীয় লোকসকলক জগৰীয়া কৰিছিল। এই গ্ৰন্থই স্বাভাৱিকতে শাসক আৰু যাজকবৰ্গক উত্তেজিত কৰি তুলিলে। কচোৰ বিৰুদ্ধে আকৌ হৈ-চৈ লাগিল। পাস্তৰ বোলা পাছৰী এজনে কচোৰ বচনাক প্ৰকাশ্যে অগ্নিদাহ কৰি গাৱঁৰ মানুহক তেওঁক বিৰুদ্ধে উচটাই দিলে। তেওঁলোকৰ উৎপাতত কচো বিতাৰিত হ’ল। অজ্ঞতাৰ হাতত জ্ঞানৰ পৰাজয় ঘটিল। কচোৱে আশ্ৰয় বিচাৰি সাঁ-পিয়েৰ দ্বীপলৈ ৰাওনা হ’ল। এই সময়তে দুটা মৃত্যুৰ বাতৰিয়ে তেওঁৰ মানসিক অৱস্থা হুঃসহনীয় কৰি তোলে। এটা সংবাদ আহিল মাদাম ছু ওৱাবৰ শোকাবহ মৃত্যুৰ ঘটনা। আনটো, মাছে’ল লুইসবুৰ্গৰ চিকিৎসা বিভাটৰ ফলত ঘটা নিৰ্মম মৃত্যু! এই দুই নিদাকণ বাতৰিত কচোৰ হৃদয় চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ হৈ পৰিছিল। এই দুই ব্যক্তিৰ মৰম, সন্মতা, বিশ্বাস আৰু সাহায্যই তেওঁৰ জীৱনত হতাশাৰ মাজতো আশাৰ সঞ্চাৰ কৰিছিল। ‘লবালিকালৰ দিনবোৰ যেন তেওঁৰ চকুত এতিয়াও জ্বলি আছে! এদিন যৌৱনৰ আশা, ভালপোৱা, অভিমান সকলো মাদাম ছু ওৱাবৰ কোমল স্পৰ্শত উৰলি উঠিছিল, নানা বঙৰ বঙীন স্বপ্নই তেওঁৰ বিগত দিনবোৰ স্মৃতিৰ সুবাসেৰে উদ্ভাস কৰিছিল আৰু গোটেই জীৱনব্যাপী মাদামৰ স্নেহ তেওঁ কৃতজ্ঞচিত্তেৰে স্মৰণ কৰিছিল। আজি এইগৰাকী মহিলাৰ মৃত্যুৰ বাতৰিয়ে তেওঁৰ মন মৰ্মান্তিক বিবাদৰে ওপচাই পেলালে। যাৰ স্পৰ্শত তেওঁ সজীৱিত হৈছিল, সেই গৰাকী মাভুসকপা নাৰীৰ মৰ্মভেদী মৃত্যুৰ বাতৰিয়ে তেওঁৰ হৃদয় বোজা আজি হৃদয়ে বৃদ্ধি

কবিলে। আক, মৃত্যু হৈছে লুপ্তময় 'মাছে'ৰ ডিউকৰ। এই
গৰাকী হৃদয়বান ব্যক্তিৰ অনুগ্রহত কচোক গীতিকা সাধনা কৰিবলৈ
প্ৰেৰণা পাইছিল। 'সামাজিক চুক্তি' আৰু 'এমিল' গ্ৰন্থ দুটা
হোৱাৰ মূলতে এই ব্যক্তিজনৰ উৎসাহ, উদ্দীপনা আৰু আৰ্থিক
সাহায্য। নিজৰ জীৱন বিপন্ন কৰিও মাছেলৈ কচোক সহায়
কৰিছিল, সাফল্যৰ জখলাত উঠিবলৈ উদগনি দিছিল। মাদাম
ছ-ওৱাৰা আৰু মাছেল লুপ্তময়বুৰ্গৰ অবিহনত তেওঁ এতিয়া স্ত্ৰিয়মান
হৈ পৰিল। জীৱনৰ তাপ যেন ক্ৰমশঃ নিঃশেষ হৈ আহিছে।
চাৰিওফালে ব্যৰ্থতা, নিস্প্ৰাণতা; নিদাকণ অশাস্তিয়ে তেওঁৰ
দেহ-মন তিল-তিলকৈ নিষ্ক্ৰিয় আৰু নিজোঁৱ কৰি তুলিছে।'

সাঁ-পিয়েৰ ছাঁপতে থাকি জীৱনৰ বাকী দিনকেইটা কোনোমতে
পাৰ কৰি দিব বুলি কচোৱে আশা কৰিছিল। কিন্তু এই আশা
তেওঁৰ পূৰণ নহ'ল। সাঁ-পিয়েৰ ছাঁপ আছিল বাৰ্ণ-চৰকাৰৰ
এলেকাভুক্ত। শাস্তিভঙ্গৰ আশঙ্কাত বাৰ্ণ চৰকাৰে সাঁ-পিয়েৰ ত্যাগ
কৰিবলৈ কচোক আদেশ দিলে। এইবাৰ তেওঁ আহিল লেক
বিয়েনলৈ। প্ৰাণ-প্ৰাচুৰ্য্যৰে ভৰা এই সক ঠাইখনত ভৰি দি সান্ত্বনাৰ
প্ৰলেপৰে তেওঁ মৃত্যুলৈ অপেক্ষা কৰিব পাৰিব বুলি কামনা
কৰিছিল। কচোৱে বুজিছিল যে মানুহে তেওঁক অবিশ্বাস কৰিছে।
এই অবিশ্বাসৰ ফলত তেওঁ নিৰ্বাসিত, নিঃসজ্জ, নিঃশব্দ হৈ এখন ঠাইৰ
পৰা অস্থ এখন ঠাইলৈ বিতাড়িত হৈছে। বিধাতাই তেওঁৰ কপালত
কেৱল দুখকে অঙ্কণ কৰিলে। আজি তেওঁ নিৰ্মম নিৰ্যাতন ভোগ
কৰি আত্মবিশ্বাস, স্বচ্ছ চিন্তাধাৰা আৰু জীয়াই থকাৰ বাসনা
হেৰুৱাই পেলাইছে। কিন্তু কিয়, কিয় এই নিৰ্মম নিৰ্যাতন তেওঁ
ভোগ কৰিছে? কি দোষ কৰিছিল তেওঁ? সচেতনভাৱে বুদ্ধি-
বুদ্ধি প্ৰয়োগ কৰি তেওঁ সাধাৰণ মানুহৰ ভয়াবহ হত্যাশ, অনাগ্ৰহ
আৰু নিবৰ্ধকভাবোধ লুপ কৰিবলৈ মাত্ৰ যত্ন কৰিছিল। নিজে নিঃশব্দ
হৈয়ো দলিত, লাহিতজনক তেওঁ জীৱনৰ বৃত্ত যুহুৰ্ত্তত অমৃত দান

কৰিছিল। কচোৱে ‘আত্মস্বীকাৰ’ত লিখিছিল, “কু-শাসনতন্ত্ৰত নৈতিক, সাম্য, বৈধ সকলো অৰ্ধহীন। দৰিদ্ৰক বেছি জোৰেৰে চেপি ধৰি দৰিদ্ৰতাৰ চৰম দুৰ্গতি জাপি দিয়াই কু-শাসনতন্ত্ৰৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। যাৰ অনেক আছে আইন-কানুন সদায় তেওঁলোকৰ পক্ষপাতি, আৰু যাৰ একো নাই, তেওঁলোকৰ বাবে আইন সদায় কাৰ্য্যকৰী। এনে শাসনতন্ত্ৰ যি চলাইছে, তেওঁলোকৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে গলেই সৰ্বনাশ মাতি অনা। বুদ্ধিচালিত চেষ্টাক মৰিমূৰ কৰিবলৈ এই ববমূৰীয়া-সকলে সকলো হীন-কাৰ্য্য কৰিব পাৰে।” ‘ব্যৰ্থতা’ দিয়েই কচোৱে তেওঁৰ ‘আত্মস্বীকাৰ’ লিখিছিল। অকল চিয়াহীৰ ক’লা আখৰেৰে তেওঁ ইয়াক লিখা নাছিল, অভিজ্ঞতা, উপলব্ধি আৰু বঙাভেজৰ প্ৰতিদানেৰে এই কালজয়ী জীৱন বৃত্তান্ত তেওঁ লিখি গৈছিল।

কচোৱে “পাৰ্টি অব. পাব্লিক্ লিবাৰ্টি”ৰ বিশেষ অনুবোধত চৰকাৰী নীতিৰ বিৰুদ্ধে এখন সৰু পুস্তিকা লিখি দিছিল। এই পুস্তিকাই জেনেভা আৰু ফৰাচী চৰকাৰৰ কৰ্ণধাৰসকলৰ কাৰ্য্যকলাপ কটু ভাষাৰে সমালোচনা কৰি জনসাধাৰণৰ মাজত অসন্তোষৰ সূচনা কৰাত বিয়েনত থকা সময়তে কচোৰ বিৰুদ্ধে ‘চাৰ্জ-চিট’ তৈয়াৰ হৈ গ্ৰেপ্তাৰৰ ছকুম হৈছিল। ফৌজদাৰি মামলাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ কচোৰ হিতাকাঙ্ক্ষী হুই-এজনে তেওঁক গোপনে লেক্সিয়েনৰ পৰা ইংলণ্ডলৈ পঠাই দিয়ে। কচোৱে আশা কৰিছিল, তেওঁ বাৰ্লিনলৈকে যাব, তাত থাকিবৰ বাবে। নিউৰ্শাভেলৰ অৱসৰপ্ৰাপ্ত বৃদ্ধ গভৰ্ণৰ, কচোৰ শুভাকাঙ্ক্ষী, লৰ্ড মাছে’ল জৰ্জ কিথে তেওঁক কেতিয়াবাই নিমন্ত্ৰণ কৰি থৈছে। ষাঠি বছৰৰ ওচৰা-ওচৰি কচোৱে দুৰ্বহ যন্ত্ৰণাৰ পৰা নিষ্কৃতি পাবলৈ উপায় বিচাৰিলে। বৃদ্ধ বয়সৰ দুঃসহ জীৱনটো পাব কৰোঁতে তেৰাজৰ প্ৰয়োজন তেওঁ উপলব্ধি কৰিলে। সা-পিয়েৰ ৰূপতে এজন আঞ্জিভ বন্ধুৰ ঘৰত তেৰাজক তেওঁ থৈ আহিছিল। এই নিঃসঙ্গ বৃদ্ধ জীৱনত হয়তো তেৰাজেই তেওঁৰ একমাত্ৰ অৱলম্বন।

কিন্তু বাৰ্লিনলৈ কচো যাব নোৱাৰিলে। গ্ৰেপ্তাৰৰ হুকুম অহাৰ
ধৰৰ পাই তেওঁৰ বন্ধুকেইজনে চকুপানী টুকি বাতিৰ সুবিধাতে
কচোক ইংলণ্ডলৈ পঠাই দি স্বস্তি নিশ্বাস পেলালে।

কচোৰ জীৱনলৈ থকাৰ আহিছিল। তেওঁৰ দৰে নিঃস্ব লোক
বোধকৰো পৃথিৱীত নোলাব। সহস্ৰ অজুৰাগী বন্ধু-বান্ধৱৰ মাজত
আনন্দেৰে থাকি যিসকল মহৎ সাহিত্যিকে জীৱন কাব্য ৰচনা
কৰিছে তেওঁলোকৰ ঐচ্ছিক সহজেই মানৱ ইতিহাসত কীৰ্তিস্তম্ভ হৈ
জিলিকি থাকিব। কিন্তু কচো? দৰিদ্ৰতাৰ সীমাহীন দুখ-বেদনাত,
সমাজৰ দস্ত আৰু হৃদয়হীন আচৰণত, শাসক, ৰাজক, সমালোচকৰ
বিৰামহীন আক্ৰোশৰ দমননীতিত তেওঁ জুৰুলা হৈ নিৰ্ভুৰ জীৱনৰ
লগত থৈয়া-নথৈয়া ৰণ চলালে, যিমানবোৰ অপকৰ্ম আছে সেইবোৰৰ
লগত নিজক জড়িত কৰিও মৃত্যু পৰ্য্যন্ত সৃষ্টিৰ উন্মাদনা সজীৱ কৰি
বাখিলে।

ইংলণ্ডত কচো চাৰি বছৰ অতিবাহিত কৰি ১৭৭০ চনত নিজৰ দেশ
ফ্ৰান্সলৈ উভতি আহিল। ইংলণ্ডত কচোৰ বন্ধু-বান্ধৱৰ অভাৱ
নাছিল। অনেকে তেওঁৰ সাহিত্যিক প্ৰতিভাত মুগ্ধ হৈ বিশেষ
সমিতি গঠন কৰি আৰ্থিক সাহায্য আগবঢ়াইছিল। চিৰকাল ধৰি
কচোৱে বেমাৰত ভুগিছিল। কিড্‌নিৰ অসুখত তেওঁৰ শৰীৰ কপীয়া
হৈ পৰিছিল। অনেক বন্ধু-বান্ধৱে উপযাচি তেওঁৰ চিকিৎসাৰ বাবে
সু-ব্যৱস্থা কৰিছিল। ইংলণ্ডত কচোৰ প্ৰধান আশ্ৰয়দাতা আছিল
ডেভিদ হিউম। এই ব্যক্তিজনৰ সাহায্যত তেওঁ অনেক প্ৰকাৰে
উপকৃত হৈছিল আৰু বিগত দিনৰ বহুতো অপবাদ, ৰাজনৈতিক
প্ৰতিবন্ধক আঁতৰ কৰি এক শান্তিময় জীৱন অতিবাহিত কৰিবলৈ
সুবিধা পাইছিল। কিন্তু কচোৰ কপালত কোনোদিনে সুখ
নাছিল। বিদ্বেষ আৰু ভীত ভাৱাবেগে তেওঁৰ অন্তৰ ভয়, শঙ্কা,
ক্ৰোধ, ঘৃণা আৰু অবিশ্বাসেৰে ওপচাই পেলাইছিল। হিউমৰ দৰে
এজন উপকাৰী লোকৰ প্ৰতিও অযথা অসৎ ব্যৱহাৰ কৰি কচোৱে

জীৱনৰ শেষ বয়সত নিৰ্বোধৰ দৰে কাম কৰি ইংলণ্ড ত্যাগ কৰে।
 তেওঁ বিচাৰ-বুদ্ধি আঁতৰ কৰি কেৱল ভুল-ভ্ৰান্তিৰ আশ্ৰয় লৈ সকলো
 বন্ধু-বান্ধৱকে কটু কথা কৈছিল। ইংলণ্ডৰ মানুহে তেওঁৰ প্ৰতি
 বিশ্বাসঘাতকতা কৰিছে বুলি কচোৱে ধাৰণা কৰিছিল আৰু
 তেওঁলোকৰ ষড়যন্ত্ৰৰ পৰা বক্ষা পাবলৈ পেৰিচলৈ গুচি আহিছিল।
 এজন অৱসন্ন মানুহৰ নৈবাশ্বৰ শেষ স্তবত মানসিক স্থিৰতা আশা
 কৰাটো অৰ্থহীন কথা। বৰং, সকলো চিন্তা আৰু সহানুভূতিৰে
 মানুহজনৰ কৰুণ জীৱনৰ ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া অনুসৰণ কৰিলেহে
 প্ৰকৃত স্বৰূপ হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰি। কচোৰ মানসিক অশান্তিৰ
 ভিতৰেদি তেওঁৰ অযৌক্তিক তিক্ততা, ঘৃণা আৰু বিদ্বেষৰ প্ৰকৃত
 কাৰণ উলিয়াব পৰা যায়। সামাজিক অস্থায়ী বিৰুদ্ধে কচোৰ মন
 বাস্তৱতে বিজ্ঞোহী হৈ পৰিছিল। সামাজিক বন্ধনৰ তাড়নাত বশ
 হোৱাটো তেওঁৰ স্বভাৱ নাছিল। স্বয়ংকৃত নিয়মৰ মাজেদিয়েই
 তেওঁ আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁ নিজেই কৈছিল যে সকলো
 ধৰণৰ সমাজৰ ভিতৰত একমাত্ৰ স্বাভাৱিক সমাজ-বন্ধন হ'ল
 পৰিবাৰ। এই বন্ধনত আত্মবক্ষা আৰু প্ৰতিপালনৰ বাবে ল'ৰা-
 ছোৱালীয়ে পিতৃ-মাতৃৰ লগত আবদ্ধ থাকে। ডাঙৰ-দীঘল হোৱাৰ
 লগে লগে এই প্ৰয়োজন ক্ৰমাৎ নাইকিয়া হৈ পৰে। পিতাৰ প্ৰতি
 পুত্ৰৰ যি আনুগত্য আৰু পুত্ৰৰ প্ৰতি পিতাৰ যি যত্ন আৰু বৰুণা-
 বেষুৰ দায়িত্ব, তাৰ পৰা মুক্ত হোৱা পিতা-পুত্ৰ উভয়ৰে সমান
 অধিকাৰ। কচোৱে এই দৃষ্টিভঙ্গীৰে তেওঁৰ জীৱনক আগবঢ়াই লৈ
 গৈছিল আৰু কোনো বন্ধনৰ ভিতৰত সোমাব মুখুজিছিল। নিজৰ
 আত্মবক্ষাৰ উপায় অৱলম্বন কৰাটো তেওঁ মানুহৰ প্ৰথম আইন
 বুলি অভিহিত কৰিছিল। য'তে অশান্তি প্ৰৱল হৈছিল, ত'তে
 কচোৱে আত্মবক্ষাৰ কথা স্মৰণ কৰিছিল আৰু সেই ঠাই পৰিত্যাগ
 কৰিছিল। ইংলণ্ডতো এই ধাৰণা তেওঁৰ বহুমূল হৈছিল আৰু
 সকলোকে তেওঁ অবিশ্বাস কৰিছিল।

শত-সহস্ৰ তিষ্ঠ অভিজ্ঞতাত কচোৰ মনত স্থিৰতা নোহোৱা হৈছিল। তেওঁ সদায় অবিৰাম হুৰ্ণোগত জ্বলা-কলা হৈ মানুহৰ প্ৰতি সন্দ্ৰাৱ, বিশ্বাস সকলো হেঁকৱাই পেলাইছিল। ‘Juge de Jacques’ নামৰ গ্ৰন্থত কচোৱে নিজৰ আচৰণৰ স্বপক্ষে যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰি নিজস্ব অভিভাৱকৰ প্ৰমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ‘Reveries du Promeneur Solitaire’ গ্ৰন্থত তেওঁ দাণ্ডি ধৰিছিল, নিস্তৰ্ক, নিৰ্জন জীৱনৰ হুখ, বিচ্ছেদ আৰু পৰাজয়ৰ এক নিদাকণ কাহিনী। মনৰ সূক্ষ্ম অনুভূতিৰ এক নিপুণ মনস্তাত্ত্বিক ছবি ফুটাই তুলি অপৰিসীম বেদনা তেওঁ ইয়াত অঙ্কিত কৰিছিল। কেতিয়াবা আঘাতেৰে, কেতিয়াবা আকৌ বিদ্ৰূপেৰে সেই সময়ৰ সমাজৰ পৰ্বত প্ৰমাণ মিছা, বন্ধনা আৰু ভ্ৰষ্টাচাৰক নিৰ্মম কথাবে বৰ্ণনা কৰি কচোৱে আত্মতুষ্টি লাভ কৰিছিল। লিঙ’ টলষ্টয়ৰ জীৱন বৃত্তান্তত গম পাব পাৰি যে কচোৰ বক্তৃত্ব বচনাই তেওঁৰ মহত্তম গ্ৰন্থ, ‘ওৱাৰ এণ্ড পীচ’ লিখোঁতে পথপ্ৰদৰ্শকৰূপে অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল। গতানুগতিক বচনাতলী ত্যাগ কৰি যুক্তিৰ আনন্দত নিজৰ জীৱন-সংহিতা লিখিবলৈ টলষ্টয়ে কচোৰ পৰা সৰ্বপ্ৰথম নিৰ্দেশ লাভ কৰিছিল।

সকলো বন্ধু-বান্ধৱ, সন্মান, যশস্তা পৰিত্যাগ কৰি বিপুল বিতৃষ্ণাবে কচোৱে জীৱনৰ শেষ দিনকেইটা পেৰিচৰ ‘ম’সিয়ে ডে জিৰ্বাদা’ নামৰ এজন শুভাকাৰীৰ এৰ্মেনোভিলত থকা এক নিৰ্জন কুটিৰত কটাই দিছিল। কোনো ব্যক্তিৰ লগত তেওঁ দেখা-শুনা নকৰিছিল। এই আত্মগোপন কচোৰ জীৱনত এক বিৰাট নিদাকণ ঘটনা। নিৰ্জন কুটিৰত বহি তেওঁ কেৱল কান্দিছিল আৰু কান্দিছিল। জীৱনৰ শেষ সময়ত বিবেকৰ লগত যুহুযুহু: সংগ্ৰাম কৰি তেওঁ অৱশ্য হৈ পৰিছিল। এই নিৰ্জন আৰু নিঃসঙ্গ ঘৰটোতে দৰিদ্ৰতাৰ চৰম কষ্টত ১৭৭৮ চনৰ হুই জুলাই তাৰিখে মৃত্যুবৰণ কৰি কচোৱে

শাস্তি লাভ কৰে। কোনোৱে কয়, অনুশোচনাত জলি-পুৰি তেওঁ সেই নিৰ্জন কুটিৰতে আত্মহত্যা কৰে।

ফৰাচী বিপ্লৱৰ সময়ত তেওঁৰ সমাধিস্থ দেহাৰ অৱশিষ্টখিনি Panthion নামৰ ঠাইলৈ স্থানান্তৰিত কৰি সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছিল। সকলোৰে শেষত কচোৰ ‘কনফেছন’ প্ৰকাশ পাইছিল তেওঁৰ মৃত্যুৰ তিনি বছৰৰ পাচত। ইংলণ্ডত থকা দিন কেইটাতে এই গ্ৰন্থ তেওঁ বোধকৰোঁ শেষ কৰিছিল। ফৰাচী চৰকাৰৰ অনুমতিক্ৰমে ইংলণ্ডৰ পৰা পৰিচলৈ অহাৰ পাচত ইয়াত কোনো বিৱৰণ লিপিবদ্ধ হোৱা নাছিল। কোনো কোনোৱে সন্দেহ কৰে যে মূল পাণ্ডুলিপি নষ্ট হোৱাৰ ভয়ত ইংলণ্ডতে কচোৱে ইয়াক এৰি থৈ আহে। ১৭৮১-ৰ পৰা ১৭৮৮ চনৰ ভিতৰত কচোৰ ‘আত্মস্বীকাৰ’ বাৰ খণ্ডত প্ৰকাশ পায়। এই গ্ৰন্থ লৈ কম আলোড়নৰ সৃষ্টি হোৱা নাছিল! অনেক দেশত এই গ্ৰন্থক ‘অপ্লীল’ বুলি অভিযুক্ত কৰা হৈছিল আৰু ১৯৩৫ চনত ছোভিয়েট দেশত কচোৰ সকলো বচনাৱলীৰ ওপৰত নিষেধাজ্ঞা জাৰি কৰা হৈছিল।

কচোৱে হয়তো ‘কনফেছন’ লিখি গৈছিল পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলৈ। ইয়াৰ গুৰিতে আছিল মাহুহজনৰ দুৰ্বহ মানসিক ক্লোভ, বিচিত্ৰ বেদনা আৰু জীৱনযুদ্ধৰ অতৃপ্ত ভূষণ। হয়তো অনুস্থ জীৱনৰ চিতাভস্মৰ ওপৰত বহি কচোৱে ‘আত্মস্বীকাৰ’ৰ ভিতৰেদি এক বেলেগ সমাজৰ সৌধ গঢ়ি তোলাৰ কল্পনা কৰিছিল।

আলোচ্য গ্রন্থ-সূচী

- (1) The memoirs of Jacques Casanova, De Seingalt : unabridged and complete English tr. by Arthur Machen, Putnam's Sons, N. Y. ; 1945 ed.

Commentaries, Essays and Criticism : Casanova and his time by Edouard Maynial, Chapman and Hall. London ; 1911.

Casanova : Adventurer and Lover. tr. from the French. English ed. by A. Francis Steuart, Dodd. Mead & Co. London ; 1923.

- (2) Lady Chatterley's Lover : David Herbert Lawrence. Published in Penguin Books and in Library Ed. by Heinemann, London ; 1960.

D. H. Lawrence and Human Existence : Father William Tiverton, Foreward by T. S. Eliot. Scrutiny XVIII. 1951-52. Cambridge, 1963. Comments and Reviews by F. R. Leves.

The Life and Works of D. H. Lawrence (Revised Ed.) by Moore, Harry T. Allen & Unwin, London ; 1963.

The Deed of Life ; The novels and tales of D. H. Lawrence Moynahan, Julian, Oxford, U. Press, London ; 1963

The first freedom : article by D. H. Lawrence on Pornography and obscenity at P. 171-180. A. L. A., Chicago ; 1960.

- (3) Pirandello : Oscar Budel, Bowes and Bowes, London ; 1966.

Six Characters in Search of an Author : tr. and introd. by Frederick May. Heinemann, London ; 1954.

The Drama of Luigi Pirandello : Villorini, Domenico, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1935 & NY Dover Publications ; 1957.

- (4) Mein Kampf : Adolf Hitler English tr. by James Murphy. First published in March 21st, 1939, Hurst and Blackett Ltd., London.

Germany's Hitler : Heinz A Heinz, Hurst and Blackett Ltd. London ; 1938.

My Part in Germany's Fight : Dr. Joseph Goebbels, Hurst Blackett Ltd. London.

Herman Goering : the man and his works : Dr. Erich Gritzbach, Hurst & Blackett Ltd. London.

Hitler's War Directives : 1939-45 ed. by H. Trevor Roper London ; 1963.

The last days of Hitler : H. Trevor Roper, London ; 1947.

- (5) The Communist Manifesto : Marx and Engels, Washington Sq. Press, N. Y. ; 1965,

Capital : Karl Marx Vol. I English tr. Samuel Moore, reprint 1974, Progress Publishers, Moscow.

Capital : K. Marx, Engels edn. Allen and Unwin, London ; 1946.

Karl Marx : The early Texts ed. by Dr. McLellan, Oxford, London ed ; 1970.

Selected Works ; K. Marx and F. Engels. Eng. ed. Progress Publishers, Moscow ; 1969-70.

Books that changed the World : Robert B. Downs, A.L.A. Chicago 1956.

Marxist Economic Theory : Ernest Mandel, Marlin Press, London 3rd imp. 1974.

- (6) **The International Library of Famous literature : Confessions**, Jean Jacques Rousseau ed by Dr. Richard Garnett, The Standard, London ; 1899

The new Educational Library . Psychology, study of man's mind, Rousseau's Freedom for self expression, Odhams Ltd. London. New Delhi.

Samajik Chukti : Ben. tr, from the original of Rousseau's Du Contract Social by N. Choudhury, Sahitya Akademi New Delhi ; 1970.

Nishidha Boi : A Mukherjee, Mitranya, Cal ; 1964.

Educational Thought and Practice : V R. Taneja-sterling Publishers, New Delhi ; 1974 ed.

লেখকৰ পৰৱৰ্তী গ্ৰন্থ

গ্ৰন্থাগাৰ আৰু গ্ৰন্থাগাৰিক

(অলপতে প্ৰকাশ পাব)